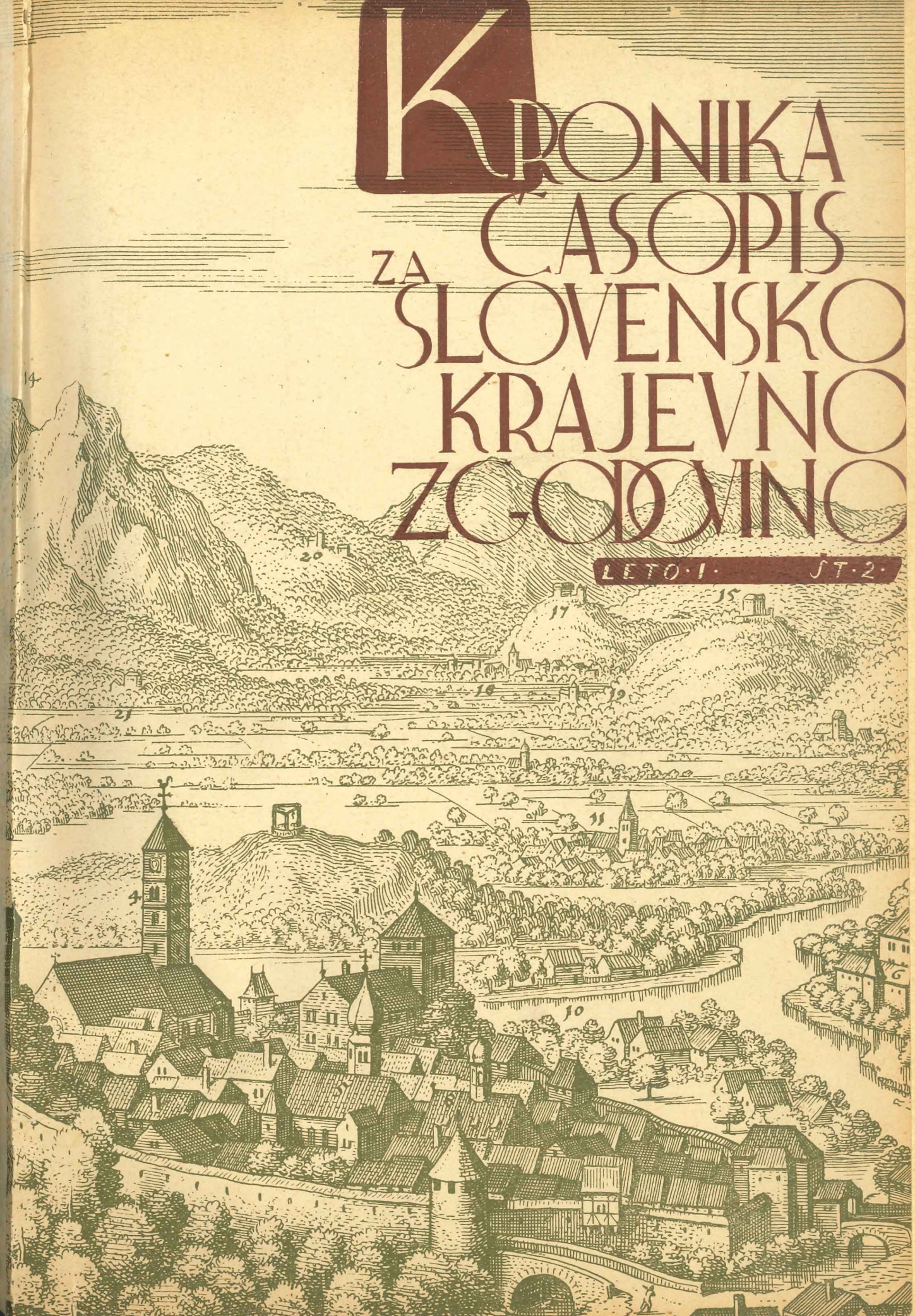

KRONIKA

CASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

I. letnik Ljubljana 1955 2. številka

izhaja trikrat letno v skupnem obsegu 14 pol

Vsebina druge številke:

R. Kyovský: SOCIALNE RAZMERE NASEGA DELAVSTVA V KROPI, KAMNI GORICI IN ZELEZNIKI PROTI KONCU XIX. STOLETJA — Stran 81

J. Jarc: BELA KRAJINA V UPORU — Stran 90

P. Blaznik: GRADOVI NA LOSKEM OZEMLJU — Stran 97

J. Sorn: SVILARSKE MANUFAKTURE V LJUBLJANI (od 1725 do ok. 1800) — Stran 103

B. Grafenauer: POMEN USTOLICENJA KOROSKIH VOJVOD V SLOVENSKI ZGODOVINI IN NJEGOVA PROBLEMATIKA — Stran 111

SLIKE IZ BRKINOV:

j/s: Brkini in turizem — Stran 119

S. Vilfan: Zgodovinske slike iz Brkinov — Stran 120

A. Šavli: SPORNA IMENA KRAJEV V TOLMINSKEM URBARJU IZ LETA 1577 — Stran 130

D. Černy: RAST PREBIVALSTVA V PREKMURJU — Stran 131

R. K.: DONESEK K SLOVENSKI KULTURNI DEJAVNOSTI MED NOB V BARIJU — Stran 138

ARHIVI PRIPOVEDUJEJO — Stran 139

MUZEJSKE NOVICE:

F. Gumilar: Delo in razvoj Mestnega muzeja v Ptuj po osvoboditvi — Stran 140

S. Pahič: Žarno grobišče na Pobrežju pri Mariboru — Stran 141

B.: Kovaški muzej v Kropi — Stran 144

IZ NAŠIH REVIJ — Stran 145

IZ NAŠIH KRAJEV — Stran 147

ZGODOVINSKO BRANJE:

(Vilhar Srečko), Slovenci ob Jadranu — Stran 150

Orači — Stran 151

Kostanjevica na Krki — Stran 151

Idrija — Stran 151

OBJAVE UREDNISTVA — Stran 152

Slika na ovitku:

Skofja Loka in okolica iz M. Merian, Topographia provinciarum austr. 1649. Številke označujejo: 1. Loški grad, 2. župna cerkev v Stari Loki, 3. starološki grad, 4. župna cerkev v Skofji Loki, 5. kapela sv. Trojice na Glavnem trgu, 6. Puštalski grad, danes loški muzej, 7. nunski samostan, 8. Rotovž, 10. Selška Sora, 11. Godešče, 12. Kranj, 13. Crngrob, 14. Karavanke, 15. Smlednik — stari grad, 17. Stari grad nad Kamnikom, 18. Kamnik, 19. Kriška grščina, 20. Sv. Primož nad Kamnikom, 21. Grad Strmol, 22. Velesovo, 23. Sv. Jošt, za njim Wartenberg. (K razpravi P. Blaznika)

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik: Zvone Miklavč

Izdaja in zalaga

Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za lokalno zgodovino

Predstavniki: Jože Sorn

Oprema: Arh. Ivo Spinčič

Tiska: Tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani

Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III (Mestni arhiv).

Tekoči račun pri Mestni hranilnici ljubljanski, štev. 601-T-337-75-P

Letna naročnina din 400, cena posamezne številke din 150

SOCIALNE RAZMERE NAŠEGA DELAVSTVA V KROPI, KAMNI GORICI IN ŽELEZNIKI PROTI KONCU XIX. STOLETJA

Dr. Rudi Kyovský

Od štirih do ene,
od štirih do ene,
so zarje rumene,
so trate zelene,
od štirih do ene
voda nam kolesa, mehove nam žene,
nad nakli smo sključeni,
vsi, fantje, možje in dekleta in žene,
od štirih do ene
že vsi smo izmučeni,
voda nam kolesa, mehove nam žene,
od štirih do ene,
od štirih do ene.

O. Župančič: Žebljarska

I

Izum parnega stroja leta 1763, mehaničnih statev leta 1784, nov način pridobivanja železa z uporabo koksa leta 1780 in cela vrsta drugih izumov je proti koncu XVIII. stoletja sprožila industrijsko revolucijo, ki se je začela v Angliji in nato nadaljevala svojo zmagovito pot po vsem svetu. Industrijska revolucija je sprožila do tedaj nesluten razvoj proizvodnih sredstev, ki je moral nujno dovesti do revolucije v proizvodnih odnosih, t. j. do dokončne zamenjave dotedanjega fevdalnega družbenega reda z novim, kapitalističnim. Ta revolucionarni prehod iz starega družbenega reda v novi je na eni strani povzročil ogromno bogatenje in blaginjo novega gospodujočega družbenega razreda, na drugi strani pa do tedaj neznano obubožanje in bedo novega družbenega razreda proletarcev. To prehodno dobo, znano pod imenom prvobitna akumulacija, je v več ali manj podobnih oblikah preživela vsaka država, ki se je iz fevdalizma razvijala v kapitalistično družbo. V svoji klasični knjigi »Položaj delavskega razreda v Angliji« nam je Engels prikazal grozne razmere, v katerih je živel angleški delavski razred ob koncu štiridesetih let XIX. stoletja. Marx je v »Kapitalu« dopolnil to sliko za razdobje šestdesetih let istega stoletja. Nečloveško ravnanje z delavci, izcejanje absolutne presežne vrednosti v obliki 14- do 16-urnega delavnika, delo

otrok od 7. in 8. leta dalje, zlasti v industriji in rudnikih, nočno delo otrok in žena, nezdrave delavnice, nizke mezde in najrazličnejše goljufije pri izplačevanju mezd, strašne stanovanjske razmere, brezupna usoda bolnih, ponesrečenih, starih in iznemoglih delavcev in članov njihovih družin, duševno in telesno propadanje celih generacij so bila glavna sredstva, s katerimi je takratni kapitalizem gradil svojo industrijo. Za našo razpravo so posebno važne Engelseve ugotovitve o položaju angleških žebjarjev, ki so tedaj živeli v enakih razmerah kot kasneje naši žebjarji ob koncu osemdesetih let XIX. stoletja. Engels opisuje socialne razmere žebjarjev v statfordshirskem železarskem okraju, zlasti pa v Sedgleyu,¹ kjer so izdelovali izključno samo žblje. V tem času so tudi na Angleškem izdelovali žblje še ročno, v majhnih kovačnicah, ki so bile bolj podobne hlevom kakor delavnicam. V teh bornih kočah so delali fantje in dekleta, otroci, možje in žene ter vihteli kladiva; za izučene delavce pa so začeli veljati šele tedaj, ko so izdelali po 1000 žbljev na dan. Za 1200 žbljev je znašal zaslužek 5 $\frac{3}{4}$ penijev ali celih 5 srebrnih grošev. Za izdelavo vsakega žblja je bilo potrebnih 12 udarcev in, ker je tehtalo kladivo $\frac{1}{4}$ funta, je moral delavec dnevno dvigniti 18.000 funtov, da je zaslužil to beraško mezdo. Zaradi takšne beraške mezde so se žebjarji slabo hranili, delodajalci pa so jih še goljufali s »truck-sistemom«, s tem da so jim dobavljali drago in pokvarjeno hrano. Delavci so stanovali v slabih stanovanjih in posledica takšnega življenja je bila njihova telesna in duševna degeneracija. Pri tako težkem delu ob nezadostni prehrani je bilo nujno, da so otroci delavcev zaostali v razvoju in bili po poročilih obrtnih nadzornikov majhni in šibki, množično so se pojavljale grbavost, izkrivljenje nog, pozna spolna dozorelost itd. Angleški delavski razred je že zgodaj začel odločno borbo proti tem strahotam, ki so nujno vodile v duševno in telesno propadanje vsega razreda, nastopali so tudi razni človekoljubi, kot n. pr. lord Ashley in Richard Oastler, imenovan kralj tovarniških otrok, in drugi, ki so se borili za odpravo

strahot otroškega in ženskega dela ter obupnega položaja delavcev v tako imenovanih ubožnicah. Kapitalistični razred je popuščal in angleški parlament je sprejel kot prvi na svetu delavsko-zaščitne zakone, s katerimi so se omilile najhujše trdote glede na otroško delo (*Moral and stealths act*, — *Lord Althorps act* in drugi). Engels ugotavlja, da je »vsa ta popustljivost pravičnosti in človečanske ljubezni bila dejansko samo sredstvo, ki naj pospešuje kopičenje kapitala v maloštevilnih rokah in zaduši manjše tekmece, ki brez takega posebnega zaslužka niso mogli živeti. V teh maloštevilnih rokah so izgubila drobna, postranska izsiljevanja prejšnjih let ne le pomen, ampak so bila velikopoteznemu poslovanju naravnost na poti«. ²

Avstrija, v kateri je živel večji del slovenskega naroda, je bila država »zamudnica«, ki je relativno pozno začela z industrializacijo. Zato je razumljivo, da so pojavi prvobitne akumulacije, ki so spremljali angleški industrijski razvoj, nastopali tam v času, ko jih je Anglija kot vodilna industrijska sila že zdavnaj preživela. Težke socialne razmere so spremljale industrializacijo zlasti v tistih avstrijskih deželah, ki so bile celo v avstrijskem merilu industrijsko slabo razvite. Med te se je prištevalo tudi slovensko ozemlje, kjer se je industrializacija razvijala počasi in pod izredno težkimi pogoji. Proletariat se je pri nas rekrutiral večinoma iz vrst propadajočih obrtnikov in s podeželja. Vladajoči razred je uveljavljal v obliki raznih zakonov svojo voljo, da je prišel do cenene delovne sile zlepa ali zgrda. Policijsko-kazenska določila iz leta 1873 proti delomrznem in potepuhom, postava o prisilnih delavnicah in popravljalnicah in cela vrsta podobnih zakonov, ki so jih izdale posamezne dežele, med njimi tudi Kranjska, Koroška, Štajerska in Primorje, so v glavnem služili istemu namenu kot angleški zakonik o ubožnicah. Obrtni zakon iz leta 1859, ki je v tem času še vedno veljal na ozemlju Avstrije, je v § 80 dajal delodajalcu pravico, da delavca, ki brez odpovedi zapusti svoje delo, privede s silo nazaj. Ta zakon so delodajalci pridno uporabljali in je tako n. pr. v ljubljanskem Mestnem arhivu ohranjen spis, iz katerega je razvidno, kako je delodajalec iz same objesti zahteval, da se delavec, ki se je zaradi bolezni zaposlil drugod, s silo prižene nazaj. Poleg prisilnih sredstev pa je že sam ekonomski položaj, rezervna armada brezposelnih skrbela za dovoljno ponudbo cenene

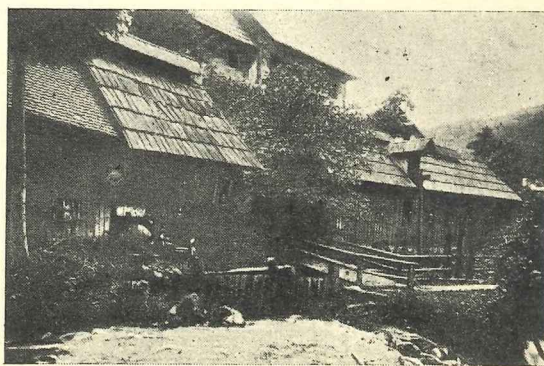
delovne sile. Delavnik je trajal od 14 do 16 ur dnevno. V Ljubljani in drugih industrijskih centrih pri nas so po poročilih, ohranjenih v Mestnem arhivu, delali delavci v bivših kletah in prostorih, ki so jih novo-pečeni kapitalisti v gonji za dobičkom spreminjali v delavnice. Poročila iz sedemdesetih in osemdesetih let govore o delu otrok od 6. in 7. leta dalje. ³ Tako so n. pr. v stari tobačni tovarni v Ljubljani delali otroci 10 ur dnevno, v tovarni Tschinkl (cikorija) od šestih zjutraj do šestih zvečer, enako v tovarni vžigalic tvrdke CZAP, kjer so bili izpostavljeni zastrupljanju s fosforjem. Značilno za mišljenje takratnih oblastnikov je poročilo o delu otrok v tkalnici v šentpetrskem predmestju št. 147, kjer je trajal delavnik od 6 zjutraj do 12 in od enih do sedmih. Poročilo ugotavlja, da delajo otroci v tovarni zaradi žalostnega materialnega položaja staršev, ki jih sili, da dajo otroke na delo, obenem pa ugotavlja, da je za otroke bolje, da delajo v tovarni, kakor pa da bi bili na ulici brez nadzorstva. Nizki zaslužki, truck-sistem v raznih oblikah, n. pr. v izplačilih s posebnimi kovinskimi znamkami po 5, 10, 15, 20 in 25 krajcarjev ali pa z nakazili za razne gostilne itd. so bili v slovenskih industrijskih središčih dolgo časa v uporabi. Na drugi strani so nizka mezda in visoke najemnine silile delavce, da so stanovali na periferiji, zgneteni po več družin v enem stanovanju, da so stanovali po raznih šupah, podstrešjih, vlažnih stanovanjih, spali v tovarniških »spalnicah«, v delavnicah, da so najemali samci postelje v sobah oženjenih tovarišev itd. Še hujši je bil položaj obrtnih vajencev, ki so spali v tako imenovanih etažnih posteljah, kletah, odprtih podstrešjih, kakor to ugotavljajo poročila mestne občine ljubljanske oziroma kasnejša poročila obrtnih inšpektorjev za osemdeseta in devetdeseta leta. ⁴ Strašne razmere, v katerih so živeli delavci, obrtniški pomočniki in vajenci, opisuje med drugim tudi poročilo ljubljanskega mestnega fizika dr. Kovača iz l. 1875. ⁵ Zato so bile razumljive tudi epidemije, ki so se pojavljale pogosto pri nas, med drugim tudi v Ljubljani, in ogrožale poleg delavstva seveda tudi meščanstvo. Neznosne razmere, v katerih so živeli rudarji v Idriji, so dale celo fevdalcu Windischgrätzu povod, da je vložil v avstrijskem parlamentu posebno interpelacijo o nevdržnem stanju rudarjev. Po uradnih podatkih dežel. sanitetnega referata za Kranjsko, dr. Stöckla, je bila Ljubljana takoj za Trstom na seznamu najbolj nezdravih mest v Avstriji, kar se

tiče umrljivosti prebivalstva pa je bila tudi na drugem mestu. Uradno poročilo omenja, da je bila Ljubljana, kar se tiče tuberkuloze, v vsej monarhiji na prvem mestu, in navaja kot vzrok tega stanja revščino in slaba stanovanja. Po podatkih zdravnika dr. Bleiweisa je tuberkuloza najbolj razsajala v tobačni tovarni, kjer je bila zaposlena večinoma ženska delovna sila in otroci, ter v ljubljanski prisilni delavnici.⁶ Opis socialnih razmer delavstva v Ljubljani in drugih slovenskih industrijskih centrih te dobe zahteva obširnejšo razpravo, našete primere sem pa mimogrede omenil zaradi tega, da bi videli, da razmere, v katerih so živeli žebjarji v Kropi, Kamni gorici in Železnikih, niso nič izjemnega, temveč so v skladu s splošnim položajem, v katerem je živel slovenski delavec v tej dobi.

II

Fužinarstvo na Kranjskem sega daleč nazaj v preteklost. Nekdanji ljubljanski kustos Müllner je napisal odlično knjigo o razvoju fužinarstva na Kranjskem, Goriškem in Istri.⁷ V predmetni razpravi se hočemo dotakniti tistega razdobja, ko je fužinarstvo pri nas že propadalo in bilo obsojeno na smrt. Razvoj tehnike za pridobivanje železa, ki je vse do leta 1780 slonela na uporabi oglja, je doživel preobrat, ki je omogočil, da je proizvodnja železa in jekla zelo porasla. Uporaba koksa, ki je zamenjal oglje, razvoj železnic in še druge okolnosti so omogočile, da so se ogromne zaloge nekdanj nepristopne železne rude na Švedskem, v Rusiji in drugod prevažale in predelovale daleč od svojih najdišč. Topilnice niso bile več navezane na krajevna najdišča železne rude. Ta preobrat je moral nujno zajeti taka najdišča tudi pri nas. Francoz Hacquet je že leta 1809 napovedal bližnji propad fužinarstva pri nas, ki se zaradi izčrpanosti rudnikov in majhne proizvodnje ni moglo več prilagoditi novim razmeram. Dovoz cenejše in po kakovosti boljše rude od drugod je omogočil nastanek velikih železarn na Jesenicah, Javorniku, v Škedenju in drugod, na drugi strani pa je bila železna industrija, ki je temeljila na pridobivanju železa z ogljem, obsojena na smrt. Med temi fužinami so bile tudi tiste v Kropi, Kamni gorici in Železnikih. Za razliko od drugih fužin na Slovenskem je za te bilo značilno, da se je železo, ki se je proizvajalo v topilnicah, predelovalo na kraju samem v žeblje in so se le-ti prodajali v Italijo in

drugam. Te fužine so le z veliko težavo modernizirale svoje obrate v začetku XIX. stoletja. Tako so v Spodnjih Železnikih dobili visoko peč, ki jo je Kropa dobila že leta 1815, leto pozneje, Zgornji Železniki so pa obrat modernizirali šele med letoma 1828 in 1834. Prehoda na novi način proizvodnje pa te fužine niso več zmogle in so morale nujno omejiti svoj obrat le na predelavo železa, ki so ga drugod kupovali v tankih in dolgih železnih palicah »cajnah«, iz katerih so kovači-žebjarji izdelovali žeblje. Ogljarstvo, rudarstvo in topljenje rude je s tem prenehalo, hkrati pa se je občutno zmanjšalo tudi število prebivalstva v vseh treh omenjenih krajih. Sama proizvodnja žebeljev je ostala pri stari tehniki, t. j. pri ročnem izdelovanju žebeljev v majhnih kočah »vigenjcih«. Proizvodnja je ostala torej decentralizirana v majhnih lesenih barakah. Za pogonsko silo je služila voda, ki je gnala mehove; ti so dovajali zrak »ješam«, t. j. na vse strani odprtim okroglim ognjiščem, v katere so kovači in kovačice polagali »cajne«, dokler se te niso razbelile. Iz razbeljenih »cajn« so nato kovači na nakovalih skupno s svojimi »hlapci« izdelovali žeblje. Müllner našteva še za prvo polovico osemdesetih let 127 vrst žebeljev, ki so jih tedaj še izdelovali v omenjenih treh žebljarskih centrih. Poročilo obrtnega nadzornika dr. Pogačnika⁸ o stanju v Kropi in Kamni gorici oziroma v Železnikih za leto 1884 oziroma 1886 pa pravi, da so v tem času izdelovali v teh krajih le še žeblje »naplosk«, to je okrogle žeblje deset različnih velikosti, nadalje žeblje »na špico« devetih velikosti in velike žeblje »bartnagel« (canali). Če primerjamo Müllnerjeve ugotovitve o socialnem položaju fužinarstva oziroma žebjarstva v osemdesetih letih prejšnjega stoletja s po-

Slika 1. Vigenja »Nava« in »Na bajerju« v Kropi, po prvi svetovni vojni

Slika 2. Notranjost vigenjca »Na bajerju«. V ozadju otroci, ki so jih matere-kovačice jemale s seboj v delavnice

datki obrtnega inšpektorja dr. Pogačnika, vidimo, da je stari cehovski red že davno propadel in da se je uveljavil že novi kapitalistični družbeni red. Stare patriarhalne razmere, ki so nekoč vladale med fužinarji in kovači, so izumrle. Izoblikovala se je jasna razredna ločnica, ki je ločila lastnike proizvodjalnih sredstev, t. j. fužinarje, »gospode«, »fabrikante« od neposrednih proizvodjalcev-žebjarjev. Ta proces razredne diferenciacije se je seveda izvršil že veliko prej. Na tem mestu ni mogoče razpravljati o tem, ali je konkretno v Kamni gorici, Kropi in Železnikih šlo za »založniški sistem« ali pa za manufakturo. Jasno pa je, da je v opisanem razdobju veljal kapitalistični družbeni red. Pogačnik navaja, da v ljubljanskih delavnicah ni bila izoblikovana delitev dela, značilno pa je, da gre za izdelovanje žebeljev na veliko v prostorno ločenih delavnicah, kjer pa delajo delavci pod enotnim vodstvom. Tovarnarji so lastniki delavnic in inventarja, obrtnih pravic; ti opravljajo obrt na lasten račun in riziko. Njihova naloga je, da si poiščejo naročila in skrbje za prodajo izdelanega blaga. Ne udeležujejo pa se proizvodnega procesa, temveč le oskrbujejo kovače z železom in ogljem. Kovači morajo izvrševati naročila, plačani pa so glede na količino in vrsto izdelanega blaga, medtem ko je »hlapec« pomočnik, ki ga najame in plača mojster. Mojster je v resnici le delavec, ki dela v akordu za »tovarnarja«. Toliko Pogačnik. Kakor drugod tako se je tudi v Kropi, Kamni gorici in Železnikih polagoma izvršila koncentracija kapitala v rokah posameznih družin, fužinarjev, ki so bili lastniki rudoslednih pravic, pravic oglarjenja, lastniki topilnic »vigenjcev« in vsega orodja. Tudi med samimi fužinarji se je vršila vse večja koncentracija kapitala. Izmed cele vrste fužinarskih družin v

Železnikih, n. pr. Levičnikov, Koblarjev, Gasparinijev, Krekov, Boncljev, Klopčičev, Peternelov in drugih se je končno dvignila družina Globočnikov, ki je n. pr. od 96 deležev združila v svojih rokah 51, medtem ko so ostali naštetih fužinarji imeli le po enega do 4 deležev. Enako je bilo v Kropi med znanimi fužinarskimi družinami Zupanov, Potočnikov, Pibrovcev, Praprotnikov, Wodleyev in drugih, kjer se je zlasti okrepil položaj družine Zupanov in Wodleyev, in v Kamni gorici, kjer so med fužinarskimi družinami Poznikov, Kapusov, Gasparinijev, Žigonov, Kokaljev, Ažmanov in drugih končno uspeli Tomani, da skoncentrirajo v svojih rokah večino deležev. V dobrih časih so ti fužinarji imeli v lasti velike udobne hiše, ki še danes pričajo o dobrem materialnem položaju, v katerem so živeli. Res je, da so v zvezi s krizo fužinarstva mnogi od njih propadli; nekateri so pa svoje kapitale pravočasno naložili drugam in je iz njihovih vrst izšlo precej meščanskih politikov (Tomani, Pogačniki). Omenjeni fužinarji so bili zopet popolnoma odvisni od trgovcev z železnino v Ljubljani in drugod, zlasti v starejšem času s trgovci-finančniki Šelenburgi, Codelliji, Oblaki, Jugovici in Zoisi. Fužinarji so dobro pazili, da se nihče nepoklican ne vrine v njihove vrste. Zlasti so se branili »poštarjev«, to je podjetnikov, ki niso imeli lastnih vigenjcev, temveč so najemali tujo delovno silo, ki je delala v vigenjcih, za katere so »poštari« plačevali lastnikom-fužinarjem zakupnino. Značilno je, da navaja Müllner en sam primer, kako se je mojstru posrečilo vriniti se med fužinarje, s tem da je s svojimi prihranki kupil en delež. Kakor drugod pri nas tako so tudi fužinarji v začetku uporabljali nasilje pri nabavljanju delovne sile. Tako je n. pr. fužinar Pogačnik leta 1781 dal prignati nazaj svojega žebjarja Karla Kasperina, ki je ušel z dela, in ga vkovati v železje. Fužinar Globočnik pa je dal zapreti žebjarja Mateja Skokolina, ker mu je bil dolžan. Poročila iz Bohinja omenjajo primere, da so fužinarji dali z vojaško asistenco pripeljati pobegle rudarje. Tako se omenja n. pr. neki Luka Stroj iz Bohinjske Bistrice, ki mu je bilo ob takšni priložnosti odmerjenih 50 udarcev. Uporabo sile so kasneje zamenjala druga sredstva, predvsem ekonomska, ki so bila pa zato tem hujša. Časi, ko je delavec zaslužil še toliko, da se je lahko dobro hranil, so minili.

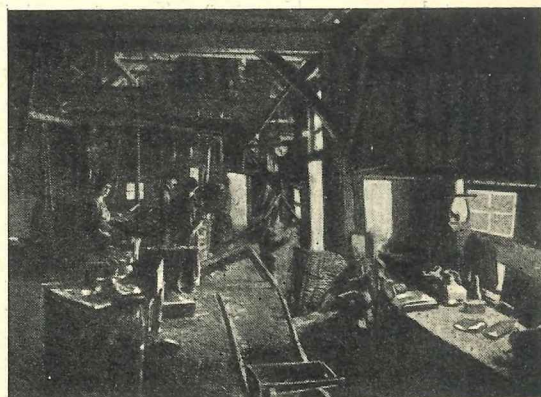
Kar se tiče delavnika, je treba ločiti delo žebjarjev v Železnikih od njihovih tova-

rišev v Kropi in Kamni gorici.⁹ V Železnikih so delali ponoči, medtem ko so v Kropi in Kamni gorici delali čez dan. V Železnikih so odhajali na delo ob 9. ali 10. uri zvečer in delali zdržema nekako do srede dopoldneva naslednjega dne. Pri tem so delali brez razlike možje in žene, fantje in dekleta ter otroci. Müllner opisuje, kako so posebni stražarji hodili ob 9. uri zvečer po Železnikih in z glasnim vpitjem: »Oj Mica, o Katra, vstan', pojď kovat«, budili žene-kovačice ter poziv čez pol ure ponovili, medtem ko so možje v »ješah« zakurili ogenj. Isto opisuje tudi dr. Pogačnik. Ob času njegovega obiska v Železnikih so možje, žene in dekleta ter otroci začeli z delom ob 9. uri zvečer. Edini odmor so imeli med 5. in 6. uro zjutraj, ko so zajtrkovali. Med delom so žene-kovačice pripravljale jed za naslednji dan v pečeh. Pogačnik poroča, da je našel na delu otroke od desetih in starce do sedemdesetih let, da so na nakovalih delali v raznih kombinacijah mož in žena, oče, sin, mati, hči, brat, sestra, starejša sestra, mlajša sestra, pri čemer je bil »mojster« vedno eden, drugi pa »hlapec«.

V Kropi in Kamni gorici niso poznali nočnega dela. Iz virov se ne da ugotoviti, zakaj so ravno v Železnikih delali ponoči. Morda bi našli odgovor v uporabi vode, ki je služila za gonilno silo pri pogonu mehov. V Kropi in Kamni gorici pa je trajal delavnik po poročilu dr. Pogačnika 14 ur dnevno. Z delom so začeli ob treh zjutraj ali še prej, nato so imeli ob osmih zjutraj eno uro počitka. Ob devetih so nadaljevali z delom ter delali nepretrgoma do enih popoldne. Od enih do dveh so kosili ter nato nadaljevali z delom do sedmih zvečer. Po poročilih Matije Pibrovca so glede na odmore za jed imenovali delavnik »jed« ter ga delili na tri »jedi«. Prva od treh do osmih, druga od devetih do enih in tretja od dveh do sedmih. Približno iste razmere so veljale tudi v Kamni gorici. V vseh treh krajih so se dela pri kovanju žebeljev udeleževali enako možje kot žene, sodelovali so pa tudi otroci od osmega leta dalje. Otroke, mlajše od osmih let, so žene jemale s seboj v »vigenjc«, kjer so prečepeli ob svojih materah. Otroci do 14. leta so pomagali pri izdelovanju žebeljev, od 14. leta dalje pa so že samostojno izdelovali žebelje.

Če si pogledamo zaslužek delavcev pri tako dolgem delavniku, bomo takoj videli, da je šlo v vseh krajih za izcejanje absolutne presežne vrednosti v najbolj grobi obliki. Obstajala je sicer razlika v mezdnem si-

stemu med načinom nagrajevanja v Železnikih in drugih dveh žebeljarskih centrih, v bistvu pa je šlo v vseh krajih za najbolj grob način izrabljanja delovne sile. Pravilno ugotavlja Pogačnik, da je bil »mojster« v resnici navaden akordni delavec. Dobil je od gospodarja v Železnikih železo, iz katerega bi moral skupno s svojih hlapcem izdelati žebelje. Mojstrov zaslužek so bili »avančni« žebelji. Mojster je namreč dobil več železa, kakor ga je po normi bilo potrebno za izdelavo 1000 komadov. Če je pri tem izdelal več žebeljev kakor 1000, so ti žebelji bili »avančni« in zaslužek njegov. Dr. Pogačnik navaja, da je bila v času njegovega obiska norma za izdelavo 1000 žebeljev sledeča: a) pri najmanjših žebeljih za 1000 komadov glede na vrsto 14–17 kr in 3 in pol funta železa za kalo; b) pri večjih žebeljih 24–27 kr in 5 in pol funta za kalo; c) pri še večjih 35–38 kr in 6 funtov za kalo; d) pri zelo velikih 35–38 ter 6 in pol funta za kalo; e) pri največjih 35–38 kr in 7 in pol funta za kalo. Obrtni nadzornik je izračunal, da je tako mojster zaslužil 40–50 kr dnevno oz. tedensko 7–8 gld; mesečno torej 28–32 gld ter letno 336–384 gld. Če mu je pri delu pomagala žena ali pa njegovi otroci, je seveda zaslužil pri teh še družini v korist. Če pa je imel za hlapca tujo delovno silo, je zaslužil tedensko 1 gld 22 kr oziroma 3 gld 44 kr, tedensko 4 gld 88 kr oziroma 13,76 gld ter letno 58,56 gld oziroma 165,12 gld. V Kropi in Kamni gorici so bili kovači plačani od števila izdelanih žebeljev. Obrtni nadzornik je ugotovil, da sta morala kovač in njegov hlapec pošteno delati ves teden, če sta hotela izdelati cent žebeljev. Zaslužek od enega centa žebeljev je znašal 153 gld, t. j. tedensko 13,60 oziroma

Slika 3. Notranjost vigenjca »Nava«. Primer delavnice, ki jo je inšpekcija dela označila kot nevarno za življenje in zdravje delavcev

letno 153,20 gld. Da bi mogli primerjati zaslužek žebtljarjev z zaslužkom drugih kovinarskih delavcev pri nas v tem času, omenjam, da je znašal zaslužek varilca v tem času 2,80—2,90 gld dnevno, najnižji zaslužek pa 50—55 kr dnevno. Zaslužek kovačev v tovarni železa je znašal tedensko 14 gld, mesečno 56 in letno 672. Kovači v strojnih tovarnah so pa zaslužili 1,30—1,70 dnevno. Še jasnejša bo slika položaja žebtljarjev, če si ogledamo »hišni budžet« delavca, kakršnega je ugotovil obrtni nadzornik za naše kraje v tem času. Povprečni stroški kovača z družino 4 otrok, od katerih je bil prvi star eno leto in pol, drugi osem, tretji enajst in četrti štirinajst let, so znašali letno 447,04 gld (najemnina 89,04; kurjava, razsvetljava 18; obleka 60; hrana 260; zdravila 10 in druge potrebščine 10). Če primerjamo na eni strani zaslužek mojstrov in hlapcev s faktičnimi izdatki, potem vidimo, v kakšnem položaju so živeli naši žebtljarji, zlasti »hlapci«. Upoštevati je treba namreč, da so žebtljarske družine v teh krajih imele izredno visoko število otrok. Tako navaja Müllner, da so trije žebtljarji Pibrovec, Pesjak in Valant imeli 72 otrok. Če je hotel žebtljar prestradati in preživeti svojo družino, je moral nujno vpreči v delo poleg sebe še ženo in otroke. Celotni zaslužek je bil, kakor časopisi pravilno ugotavljajo, izpod »stradalne mezde« (Hungerlohn). Po Gorenjskem so se klatila krdela beračev iz Kroke, Kamne gorice in Železnikov — brezposelnih žebtljarjev, ki so hodili »na rajžo« beračit.

Müllner in Pogačnik opisujeta mizerno prehrano žebtljarjev. V Železnikih so n. pr. jedli žebtljarji dnevno samo dvakrat, kosilo in večerjo. Opoldne so jedli »podmet« oziroma podmedenec, neko vrsto koruznih žgancev, za večerjo so pa jedli žgance. Ravno tako so v Kropi in Kamni gorici jedli večinoma koruzne in ajdove žgance, mleko je pa veljalo za priboljšek. Meso so jedli le redkokdaj na velike praznike in to običajno koštruna. Hrana je bila postana, ker so jo žene kuhale med delom. Medtem ko so delodajalci živeli v prostornih velikih hišah, žebtljarji niso imeli lastnih hiš, ampak so stanovali v hišah svojih »gospodov«, in sicer po 3—4 družine v eni sobi — hiši. Družina se je imenovala »kruh«. Imela je lastno mizo, nad katero je visela skleda »čelešnik«, ter so pravili, da žive »trije kruhi v eni peči«. Po 14-urnem delu so prišli delavci izmučeni od dela v te hiše — peči, kjer niso imeli prilike, da se pošteno odpočijejo. Žene so pri tem trpele še

veliko bolj kot možje. Po nočnem delu ali 14-urnem delavniku jih je čakalo še običajno gospodinjsko delo. Da pri tem niso mogle posvečati mnogo pažnje vzgoji svojih otrok, je na dlani. Poročila o splošni šolski obveznosti, ki so dopuščala ravno na Kranjskem razne izjeme, tu niso mogla priti v poštev. Po nočnem ali pa tudi dnevnem napornem delu otroci niso bili sposobni, da bi sledili rednemu ali pa tudi nedeljskemu pouku. Poročila dr. Pogačnika omenjajo, da je našel ob nakovalih že osemletne otroke. Delavci so bili razdeljeni v tri kategorije: mojstre-kovače, ki so delali na račun fužinarja oziroma »poštarja«. V drugo kategorijo so spadali »taužendarji«, ki so delali pod vodstvom mojstrov in bili plačani od vsakega tisoča izdelanih žebeljev. Cilj vsakega otroka in mladeniča je bil, da bi postal čimprej »taužendar«. V tretjo kategorijo tako imenovanih pomočnikov ali pomagalcev so spadali otroci od 8. do 14. leta, ki za svoje delo niso ničesar prejeli, ker je njihov zaslužek šel na račun staršev. Ob takem izrabljanju delovne sile je bilo nujno, da so propadle cele generacije otrok, žena in odraslih. Müllner poroča o posebni »rasi žebtljarjev«, ki se ženijo med seboj, ter o splošni degeneraciji rudarjev in žebtljarjev. Enako poroča dr. Pogačnik.

Fužinarji so prejeli žive od svojih trgovcev-založnikov in ga nato prodajali svojim delavcem. Bil je to pravi »truck-sistem«, ki je bil v veljavi vse do najnovejše dobe. Dolg se jim je odbijal ob izplačilu mezde. Nadzornik je ugotovil, da se je le redko zgodilo, da je kovač, potem ko je odplačal dolg za hrano, dobil še kaj izplačano na roko. Stanovanja, ki jih je pregledal nadzornik, so bila nezdrava, stene vlažne, tla ponekod preperela. Mnoga stanovanja so imela lesene stene, tako da niso bila zaščitena pred vetrom in dežjem. Posledica prekomernega dela in slabe hrane je bila izredna bolehnost in umrljivost žebtljarjev in kovačev, kakor poroča nadzornik. Med njimi so nastopale stalno epidemije, v osemdesetih letih pa celo dvakrat kolera. Kovači so umirali mladi. Po poročilu obrtnega nadzornika je znašala življenjska doba kovača približno 40 do 50 let. Bolehali so navadno za poklicnimi boleznimi, ki so po poročilu inšpektorja bile: tuberkuloza, srčne bolezni, krčne žile na venah rok in nog (oedemi). Žene-kovačice, ki so imele otroke, često niso dosegle niti štirideset let starosti. Najbolj pogosta je bila umrljivost otrok. Večina jih je umrla že prvo leto življenja zaradi podhranjenosti.

Mnogi pa so umirali kasneje zaradi pre-
zgodnje zaposlitve. Poročilo se konča z
ugotovitvijo, da se ne smemo čuditi, če
je generacija kovačev slabotna, in da je
bil le redkokdo od domačih fantov na na-
boru potrjen k vojakom. Če pa je le kdo
od kovačev ali kovačic dosegel visoko sta-
rost, potem ga je čakala enaka usoda kakor
n. pr. kovačico Heleno Grohar, ki je od
svojega 11. do 59. leta, t. j. 48 let delala kot
kovačica, pri delu oslepela in se nato pre-
življala kot beračica. Poročila navajajo še
več takih primerov, kot n. pr. kovača Simo-
na Horvata, starega 70 let, ki je delal 60 let
kot kovač in končno umrl kot berač. Anton
Posavec je po 50 letih dela oslepel, čakal
dolgo na miloščino in jo končno dobil, užil
pa le 26 dni, ker je umrl in izpraznil
mesto drugemu trpinu Luki Mircu. Delo-
dajalci so dajali starim, onemoglim žeb-
ljarjem miloščino v znesku 6 krajcarjev, ki jo
je pa dobilo le določeno število žeb-
ljarjev in so morali drugi čakati nanjo, dokler ni
kdo izmed njih umrl. Tako so čakali leta
1780 na miloščino 84-letni kovač Anton Smo-
ler, 80-letni Andrej Luzner ter 79-letna Ga-
šper Pogačnik in Matej Juvančič. Fužinarji
so vsiljevali delavcem pijačo, jih pri tem
goljufali in zapeljevali v dolgove, iz ka-
terih se niso mogli nikoli rešiti. Poročilo
pravi, da so tako delavci živeli vse življe-
nje v suženjstvu ter da so jih fužinarji for-
malno kupovali in prodajali. Dokler dela-
vec dolga ni odslužil, ni smel nikamor, če
pa je drug delodajalec takega zadolženega

delavca sprejel na delo, je moral prejšnje-
mu delodajalcu izplačati dolg, delavec je
pa ostal nadalje v odvisnem razmerju pri
novem gospodarju. Pogačnik pove, da bi
delavec, ki bi hotel nakupovati živež drug-
je, v Kropi, Kamni gorici in Železnikih ne
dobil dela. Seveda so delavci plačevali ta
živež veliko dražje, kot bi ga sicer drugje
dobili.

To obupno stanje delavcev je bilo v zvezi
z alkoholizmom in posurovelostjo, nad ka-
tero so se pritoževali delodajalci in duhov-
ščina. Ker je vladal zaostali sistem dela,
so delavci, ki so jih delodajalci sami silili
k popivanju, lahko popivali ob raznih cer-
kvenih praznikih in še sami dodali razne
»plave« dneve, ekonomska beda jih je pa
silila, da so morali take izostanke drago
plačati naslednje dni s pretiranim delom.
Pravilno ugotavlja dr. Pogačnik, da so pri
tako strašnih razmerah, v katerih so živeli,
pritožbe na njihov račun odveč, ker se »iz
grobega lesa ne da izrezljati Minerva«. Kljub
temu se je delavstvo samo sicer po-
lagoma in brez kake politične zavesti za-
čelo zavedati svojega položaja. O tem nam
pričajo dopisi žeb-
ljarjev, ki jih objavlja
»Ljudski glas« leta 1882.¹⁰ V njih se delavci
še previdno izražajo, zlasti kar se tiče slo-
venskega delavskega gibanja, češ »da naši
ubogi delavci nimajo časa in veselja pečati
se s politiko in socialističnimi domišljija-
mi«. Vendar opisujejo neznosno stanje in
bedo žeb-
ljarjev v Kamni gorici, Kropi in
Železnikih. Stavkovni val, ki je pod vpli-

Slika 4. Primer bogate in udobne fužinarske hiše iz Kroke (iz Zgod. časopisa VI—VII, 1952—1953 str. 632)

vom delavskega izobraževalnega društva v Ljubljani zajel ljubljansko delavstvo, se je leta 1883 razširil tudi na Kropo. 4. junija so začeli stavkati žebjarji v Kropi. Vzroki štrajka so bili izključno ekonomski. Dopis, ki je izšel v »Ljudskem glasu«,¹¹ opisuje težke delovne pogoje delavcev in delavk, ki delajo po 16 ur dnevno, zaslužijo pa letno komaj 330 goldinarjev. Stroški prehrane znašajo pa več kot 339 goldinarjev, pri čemer niso kriti izdatki ne za obleko ne za obutev, gretje in kurjavo, hišno opravo, tobak, biro in pijačo. Dopisnik pravi: »V Kropi je pravzaprav visoka šola ali tako rekoč univerza za beračenje. Beračiti mora vsak na stare dni, tega ga ne more rešiti družega — nego zgodnja smrt. To je neznosno stanje, to je vzrok štrajka v dan 4. junija.« Slovensko meščansko časopisje pa je o štrajku molčalo. Pogajanja z delavci je vodil č. kr. komisar in so se vršila v gostilni »Pri jarmu«. Dve sto delavcev je čakalo pred gostilno, komisar je pa zaslišal le odposlanstvo 6 delavcev. Značilno za stališče delodajalcev in komisarja je bil očitek delavcem, da bi lahko izhajali, če bi več delali in ne pili žganja. Pravilno ugotavlja dopisnik, da bi fužinarji kot lastniki gostiln lahko preprečili pijančevanje, če bi to v resnici hoteli. Komisar je delavcem sporočil, da »gospodje pravijo, da ne morejo nič plače povišati in raji delavce propuste, nakar mu je teh šest mož enoglasno reklo, da jih ne propuste, ker jih bodo čez en teden zopet radi v delo vzeli, ko bodo videli, da se jim je zlati studenec posušil«. Kako je končal prvi štrajk gorenjskih žebjarjev, ki so zahtevali le, da jim »gospodje puste raz mizo pasti majhno drobtinico,« iz časopisov ni razvidno. Gotovo pa je, da je splošen zlom slovenskega delavskega gibanja po procesu proti Železnikarju in tovaršem vplival tudi na gorenjske žebjarje. Njihovo stanje se je celo poslabšalo, kljub temu pa se ne upajo več štrajkati, temveč se leta 1885 obračajo na svoje gospodarje s ponižno prošnjo.

Peticija se glasi: »Blagorodni gospodje fužinarji! Žalostno a istinito je, kar bodo gotovo tudi gospodje fužinarji pripoznali, da je stanje tu med nami tukajšnjimi žebjarji silno slabo, žalostno. Tare nas uboštvo, pomanjkanje, kateremu sledi kot naravna posledica zaostajanje v razliki telesa in duha. Slabotno telo in blede obrazi govore glasno, da smo oni del prebivalstva, kateremu žuga neizogibljivi pogin, ako se ne predrugačijo razmere, se nam ne izboljša stanje. Tudi v duševnem razvitju smo za-

ostali, v нравnem oziru bi bilo marsikaj želeti — pripoznamo. Ime »kovač« in to smo mi — bilo je in je še zaničljivo; pomeni toliko kakor demoraliziranega, spridenega, nič vrednega človeka: nečemo tajiti, da so nekateri s svojim nelepim obnašanjem in nepravim ravnanjem — kar pa obsojamo — kakor so tudi naši predniki pravično obsojali — zakrivili. A kje je krivda, kje so prvotni vzroki, da nas loči tako rekoč kitajski zid od drugih občanov, da smo kakor zavrženi »parias« zaničevani? Mnogi so vzroki naših slabih razmer, a poglobitna in najbolj očitna sta gotovo: ponočno delo in prevelika prostost ter zato nerednost pri delu.

Po naravni postavi in božji zapovedi odločen je dan za delo, a noč za počitek. Po sončnem zahodu »spava vsa narava«. In bog je govoril: šest dni — ne noči — delaj. Podnevno spanje, ko bi ga bilo tudi zadosti, ni v stanu, ker ni naravno nikdar povrniti telesu onih krepčalnih moči kakor ponočno. In kakšen je podnevi počitek, ko biva v jedni sobi po več družin, kateri nimajo odločenega časa za spanje? Jeden družega motijo pri počitku in koliko ga je? V najboljšem slučaju 4—5 na dan. Težavno ponočno delo prenašati mora tudi slabeji ženski spol gotovo v veliko škodo družini in občini, ne v prospeh нравnosti. Zato so pa tudi v sosednji Kropi in Kamni gorici, kjer si jednako nam služijo kruh s kovanjem, uže davnej ponočno delo s podnevnim nadomestili. Zato je v pretečenem letu slavna vlada po državnem zboru ukrenila postavbo, ki prepoveduje uporabljati ženske moči pri ponočnih delih.

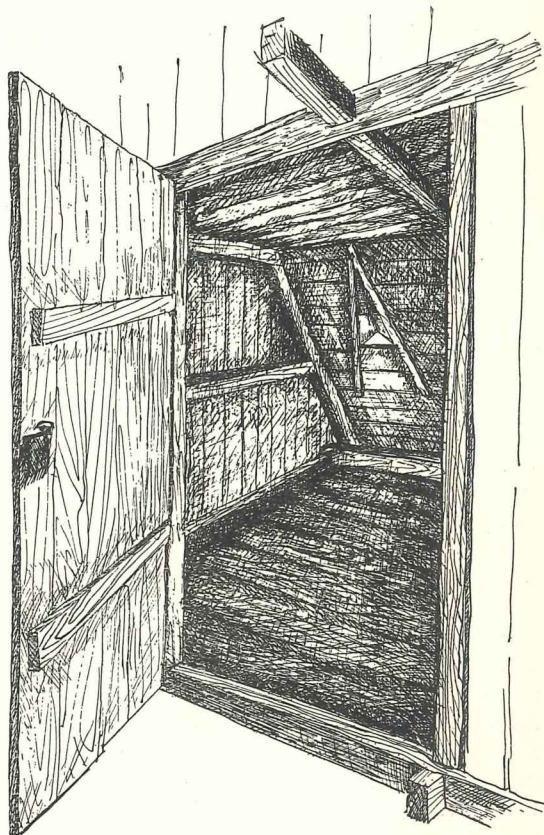
Delavec je tu popolnem sam sebi pripuščen, uživa preveliko prostost. Kadar in kolikor hoče dela. Mnogo nepotrebnih praznikov imamo vsi skupaj. Koliko si jih napravijo posamezni. Ker nikdo ne sili na to, da bi bilo delo enakomerno vsak dan, dela marsikateri po 14 ur, zna biti še več časa skupaj, a drugo noč mora praznovati zaradi utrujenosti. Očividno je, da nam ta velika prostost ni v korist, da mnogokrat je jedini vzrok pomanjkanja. Na vas, gospodje fužinarji, jedino na vas je ležeče, da se odpravijo ti nedostatki, da se naredi velikanski korak v zboljšanje našega stanja. So sicer nekateri med nami, ki se trdovratno upirajo vsaki prenapredbi, ki hočejo pri starem ostati, ki le nepremišljeno vpijejo: plača se naj nam zboljša — pa ne pomislijo, da bi jim bilo uže pomagano, ako se odstranijo napominani vzroki. A upamo, da se na neupravičene gospodje ne bodo

ozirali ter odpravili gotovo škodljive in nepostavne razvade. Zato se podpisani zaupljivo obračajo do vas s ponižno prošnjo: 1. naj se odpravi ponočno delo sploh, 2. naj se omeji prostost ter vpelje red pri kovanju.¹²

To prošnjo je podpisalo 15 kovačev in 20 kovačic. Razmere, kakor jih opisujeta Müllner in dr. Pogačnik, so bile, kakor vidimo, zelo podobne tistim, ki jih Engels opisuje za angleške žebjarje v štiridesetih letih XIX. stoletja. Tam so se našli napredni ljudje iz vrst delodajalcev samih, ki so se zavzeli za odpravo najhujših trdot, zvezanih s prvobitno akumulacijo. Pri nas so sicer razni zdravniki in obrtni nadzorniki objavljali podatke o strašnem položaju našega delavstva, zlasti žebjarjev, v omenjenih žebljarskih centrih. Ljubljanski list¹³ je poročal, da pomeni poročilo obrtnega nadzornika »senzacijo med strokovnjaki — robstvo bolj mučno nego ono nekdanjih zamorskih sužnjev v Severni Ameriki, o katerem je sentimentalna Beecher Stowe svoje dni rahločutnim čitateljem spisala znani roman »Stric Tomova koča.« Značilno za slovensko buržoazijo, ki je v svojih vrstah med vodilnimi slovenskimi politikami štela celo ljudi, ki so bili doma iz teh krajev in ki so torej poznali dobro krajevne razmere, da je o vsem tem molčala. »Slovenski Narod« je o poročilu obrtnega nadzornika vedel povedati le to, da je »najvažnejše nadzorišče dunajsko pod židovo roko. Le tako dosledno naprej!¹⁴ Slovensko meščanstvo je reševalo skupno z vlado socialna vprašanja slovenskih delavcev in med njimi tudi žebjarjev v Kropi, Kamni gorici in Železnikih s številnimi policijskimi ukrepi, med katerimi je v tej dobi imela važno vlogo prisilna delavnica in odgonske občinske postaje. Delavstvo je pač bilo navezano samo nase in je slovensko delavsko gibanje čakala velika in težka naloga, da organizacijsko poveže vse slovenske delavce v enotno organizacijo in jih povede v borbo za ekonomsko in politično osvoboditev.

VIRI

1. F. Engels: Položaj delavskega razreda v Angliji. Lj. 1948, str. 226—228. — 2. Kot pod 1 str. 7—8. — 3. Mestni arhiv v Ljubljani XI-19-23 iz let 1871—1873, XV-1-4 za leta 1872—1873. — 4. Berichte der k. k. Gewerbe-Inspektoren za

Slika 5. V takih podstrešnih kamrah so stanovali delavci (iz Zgod. časopisa VI—VII, 1952—1953 str. 628)

leta 1884—1890 — Wien — k. k. Hof- und Staatsdruckerei. — 5. Denkschrift des Laibacher Stadtphsikes betreffend die sanitären Übelstände der Landeshauptstadt Laibach und Vorschläge zur diesbezüglichen raschen und billigen Abhilfe: dr. Wilhelm Kovatsch — Laibach 1873, Kleinmayer-Bamberg. — 6. Laibacher Zeitung od 19. I. 1887, št. 14. — 7. Alfons Müllner: Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts. — Wien und Leipzig, Verlag von Halm und Goldmann 1909. — 8. Leta 1883 je bil v Avstriji sprejet zakon o uvedbi obrtne inšpekcije; slovensko ozemlje razen Koroške in Prekmurja je spadalo pod nadzorništvo Graz. Inšpektor je postal dr. Pogačnik, ki je poleg splošnega poročila napravil v dodatku dve posebni poročili. Za leto 1884 poročilo o položaju žebjarjev v Kropi in Kamni gorici in za leto 1886 enako poročilo o žebjarjih v Železnikih. — 9. O razmerah v Kropi in Kamni gorici je napisal posebno razpravo dr. Rudolf Andrejka: Kropa in Kamna gorica, Ljubljana 1924. — 10. »Ljudski glas« od 16. X. 1882 št. 13: »Železniška obrtni na Gorenjskem«, od 16. IV. 1883 št. 8: »Za žebljarske trpine« in od 16. VIII. 1883 št. 10: »Dopis iz Kroke«. — 11. »Ljudski glas« od 16. VI. 1883 št. 12: »Vzroki štrajka v dan 4. junija«. — 12. »Ljubljanski list« od 2. XII. 1885 št. 276: »Gibanje žebjarjev v Železnikih«. — 13. »Ljubljanski list« od 29. IV., 12. V., 13. V. in 17. V. 1885 št. 96, 103, 107 in 108; Laibacher Zeitung od 24. III. in 12. IV. 1887 št. 67 in 87. — 14. »Slovenski narod« od 7. IV. 1885.

BELA KRAJINA V UPORU

Janko Jarc

PRIPRAVE NA OBOROZEN UPOR PROTI OKUPATORJU

Ustanovitev Osvobodilne fronte slovenskega naroda 27. aprila 1941 je prinesla razjasnitev položaja. Iztreznjenje po prvem navalu hitlerjevske vročice in splošni odpor proti italijanski okupaciji sta tudi v Beli krajini ustvarila ugodna tla za prehod širokih množic iz prvotne hladnosti v vse večji odpor proti okupatorju in končno v boj za svobodo in boljšo ter pravičnejšo družbeno ureditev. Narodna svoboda, državna neodvisnost ter socialistična ureditev domovine so bili ideali, za katere so prvi borci prijemali za orožje in dobivali vse večjo oporo v najširših plasteh prebivalstva. Geslo upora, ki ga je v slovenski svet tostran in onstran okupatorskih mejnikov vrgel ustanovni sestanek Osvobodilne fronte, pa je bilo treba s podrobnim agitacijskim in organizacijskim delom zanesti v vsako slovensko vas. KPS je poleg tega, da je v Osvobodilni fronti organizacijsko povezovala vse progresivne struje tradicionalnih političnih taborov in samostojnih skupin, stavila v službo osvobodilnega gibanja tudi vse izkušnje, pridobljene v dolgoletnem ilegalnem delu, in ves svoj v tem delu izurjeni kader aktivistov, ki so takoj začeli na terenu z organiziranjem odborov Osvobodilne fronte. V Beli krajini so se tega dela lotili člani okrožnega komiteja in partijskih celic v Črnomlju, Metliki, Semiču, Gradacu in okoliških vaseh. Ti so se pri tem delu naslanjali na večje število trdnih opozicionalcev, ki so se izoblikovali v času političnih borb 1935 do 1940, in po njih razpredli prvo organizacijsko omrežje Osvobodilne fronte z jedri na odsekih Metlika—Suhor, Gradac—Adlešiči, Črnomelj—Vinica in Semič.

Še preden je prišlo do smotrne organizacije v okviru Osvobodilne fronte, so se pojavljale tu in tam ožje skupine, ki so imele namen, da netijo odpor proti okupatorju. Tako se je v Črnomlju že 12. aprila, na dan, ko so prve nemške predhodnice zasedle mesto, v okrilju meščanske šole osnoval narodnoobrambni odbor, ki so ga sestavljali nekateri učitelji z meščanske šole in nekaj naprednih Črnomeljčanov. Ta odbor je svoje delo izvrševal predvsem tako, da je med šolsko mladino — pouk se je 23. aprila zopet začel — širil domoljubne ideje in po učencih iskal zveze z okoliškimi vasm. Po hišah so se pojav-

ljali patriotični napisi in po mestu so bile raztresene narodne zastavice. Ko so Italijani prinesli v šolo slike Mussolinija in Viktorja Emanuela III., so jih učenci obracali z licem v zid, preiskave in zasliševanja pa niso rodila uspeha. V meščansko šolo se je vselila italijanska vojna bolnica, dijaki meščanske šole pa so svojo upornost kazali s tem, da so mazali že omenjene slike, odklanjali fašistični pozdrav, pisali po zidovih zbadljivke, peli slovenske pesmi in v šolskih nalogah izražali protitalijansko mišljenje. V tem so bili zlasti aktivni dijaki — kasnejši partizani — Zvonko Stariha, Angela Šimec, Pavel Šimec (kasneje znani partizanski ilustrator Pajo), Milek, Jerman in dr.

Okrajni komisar Emilio Cassanego je zato pogostokrat obiskoval meščansko šolo in govoril učencem in učiteljstvu ter jim grozil, da Italija za svoje nasprotnike nima kruha. Naletel je na hladen odziv. V zvezi s preiskavami zaradi pušk, ukradenih iz skladišča, so zasliševali tudi profesorja Jožeta Kosa in Milana Vrtačnika (Vrtačnik).¹

Po nalogu CK KPS je bila organizacija odprnega gibanja v Beli krajini poverjena članu CK Tonetu Šušteršiču, ki smo ga srečali v Beli krajini že leta 1932. Njegovo ilegalno ime je bilo Tine Železnik. Povsod v Beli krajini, na Krupi pri mlinarju Niku Žuniču in Viktorju Jurajevčiču, na Črešnjecju pri Žanu Škrinjarju, v Stranski vasi pri Ovnovih, v Tuševem dolu pri Jermanovih, v Metliki pri Ivčevih, na Rosalnicah pri Brodariču, na Kučarju pri Podzemlju pri Špeharju itd., povsod je imel svoje ljudi, kamor se je lahko zatekel, kjer je dajal svoja navodila in sprejemal poročila. Bil je tako v stalni zvezi s člani OK in snujočimi se odbori OF (Pirkovič).^{1a} V Črnomlju je bil osnovan okrožni odbor OF, ki so ga sestavljali: Tone Šušteršič, Milan Vrtačnik, Jože Kos, Branko Pantić in Jože Železnik.

V Metliki je dal pobudo za snovanje OF metliški čevljar in član OK, Jože Slanc, po rodu iz Slamne vasi. Mestni odbor OF je bil osnovan že maja 1941, potem je Slanc sklical sestanek pri vodovodnem rezervoarju na Veselici, vinski gorici tik nad Metliko. Udeležilo se ga je 22 članov, večini mladih Sokolov, ki jih je Slanc zaprisegel, vsi pa so prisego potrdili z lastnoročnim podpisom. Glavna točka te zaprisege je bila zaobljuba zvestobe ljudstvu in ni ga bilo med njimi, ki bi jo v letih borbe 1941 do 1945 prelomil. Deset od teh jo je v osvobo-

dilnem boju potrdilo tudi s svojim življenjem, trije med njimi, Ivan Černič, Jože Slobodnik in Toni Prus že 2. novembra 1941 na Gorenjih Lazah. Za razširjenje organizacije OF so na metliškem odseku s posebno vnemo delali: Jože Slanc, Anica Ivec, prva članica KP v Beli krajini, Jože Šašek, vsi iz Metlike, Anton Kramarič, kasnejši član AVNOJ, ubit v jeseni 1943, Polde Jelenič iz Suhorja, Martin Petric iz Ravnac, Jože Krštinc iz Dragumlje vasi, Jože Tajčman iz Bušinje vasi in od svojega prihoda konec oktobra 1941 zlasti Jože Borštnar, takrat prometnik v Metliki itd. V Metliki je bil kmalu osnovan rajonski odbor OF. V vrstah fronte je bil skoraj leto dni zelo aktiven tudi metliški kaplan križniškega reda p. Norbert Klement, ki pa je kasneje podlegel vplivu svojih cerkvenih predstojnikov in škofije ter postal prav tako vnet organizator belogardizma, za kar je prejel kazen ob zavzetju belogardistične postojanke na Suhorju novembra 1942 (Pirkovič, Košir, Šušteršič).²

Na gradaškem sestanku so bili na delu že znani člani partijskih celic Jaka Butala, Niko Jakofčič, Milan Kovačič, Stane Cuznar itd., poleg njih pa še Alojzij Doltar, kovač iz Gradaca, Leopold Šegina iz Gribelj in drugi. Poleti in jeseni 1941 je imela že vsaka vas svoj terenski odbor, v Gradacu pa je bil osnovan rajonski odbor OF.

V Črnomlju so člani OK hitro našli povezavo z meščansko šolo, zlasti s profesorji Jožetom Kosom, Vrtačnikom in drugimi, v propagandi in prvih akcijah pa so bili zlasti aktivni mlajši obrtniki in dijaki, ki so bili že v letu 1940 sprejeti v Partijo: dijak Lado Mišica, sedlarski pomočnik Jože Vrščaj, čevljarski pomočnik Tone Malerič, livar Doltar Lojze, dijak Janko Stariha, brivec Slavko Satošek, pekovski pomočnik Stanko Šimec, vsi iz Črnomlja, mizarski pomočnik Slavko Jakša iz Vojne vasi, brata Štefan in Tone Dvojmoč iz Kanižarice, Lojze Kump, pletilec iz Obrha, Jože Malič, študent in telovadni učitelj, doma z Vinice itd. (Pirkovič, Košir, Šušteršič, Šimec).³

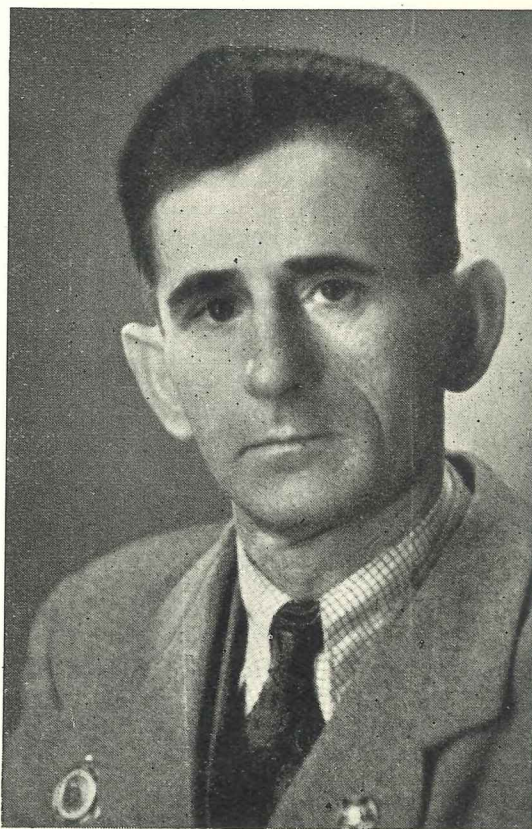
V avgustu je bil sklican sestanek komunistov in pristašev uporniškega gibanja za okoliš Vinice, Sinjega vrha in Poljanske doline. Sestanek je bil v zidnici Jožeta Fortuna nad Damljem in so se ga udeležili Jože Fortun, Jurij Fortun, Franc Špehar, Milan Vrtačnik in drugi. Sklenjena je bila izvedba organizacije Osvobodilne fronte v vseh vaseh tega okolja. Prav tako so se osnovali odbori OF v vseh važ-

nejših uradih v Črnomlju: kolodvor, okraj, pošta, zdravstveni dom itd. (Vrtačnik.)

V času, ko so prvi partizani že odhajali v gozdove, je bila na Vinici ustanovljena Osvobodilna fronta kar na javnem sestanku. Na praznik 15. avgusta je Čurinov Janez — Janez Vitkovič — kar v gostilni pri Benetiču zbral nekaj zavednih ljudi, ki so si izbrali odbor fronte. Na sestanku je sodeloval tudi Ivan Bečec iz Podklanca, eden vidnih voditeljev »viniške republike« iz leta 1919 (Vilkovič).⁴ Z vnemo so sodelovali še Jure Špehar in Jože Fortun iz Damlja, Franc Špehar iz Špeharjev (Gorice) nad Kolpo, Peter Romanič iz Zagozdaca in drugi.

V Semiču in okolici so bili na delu bratje Jože, Lojze in Ivan Mihelčič iz Vavpče vasi, Žan Škrinjar iz Črešnjevca, študent Mirko Bizjak iz Rožnega dola, Niko Žunič iz Krupe, Karel Brunskole iz Kota, Maks Nampelj, čevljar iz Semiča, Franc Košir iz Rožnega dola, Jože Plut iz Gorenjcev pri Semiču in Ivan Bukovec iz Kota itd.

Z delom imenovanih in mnogih neimenovanih, katerih vrste so se množile vedno bolj, je vztrajno rastlo omrežje terenskih

Slika 1. Niko Jakofčič

odborov OF. Po njih se je iz rajonskih odborov in okrožnega odbora med Belokranjce stalno pretakala propagandna literatura, ki sta jo razmnoževali tudi domači ilegalni tehniki pri Gradacu in Črnomlju. Boj hitlerjevski propagandi in priprava ljudstva na oborožen upor sta bili glavni smernici za delo aktivistov Partije in OF. Posebno važno je bilo zbiranje orožja in priprava mladih ljudi na odhod med borce. Da se je zbiranje in skrivanje orožja začelo že takoj po razpadu jugoslovanske vojske, je bilo že povedano, svojsko drznost aktivistov pa spričuje dogodek, ki se je 1. junija pripetil v Semiču in nam ga je italijanski okupator ohranil v svojih aktih:

1. VI. 1941 je korporal 8. čete 2. bat. 23. pp. »Comoc«, Bonu Luigi, javil karabinerjem, da so mu fantje Rudolf Ancelj, Anton Štrumbelj in Alojz Jakša prigovarjali, naj jim za nagrado odstopi orožje svojega oddelka. Alojza Jakša ali Slavka, ki ga poznamo že med črnomeljskimi aktivisti, so aretirali karabinerji v Črnomlju (Arhiv CC. RR. XI. C. A., MNO).⁵

Takoj po 22. juniju so po direktivi partijskih organizacij odšli v ilegalno tisti člani Partije iz večjih in po Italijanih kontroliranih krajev, ki so bili najbolj poznani, in jim je zato grozila aretacija. Iz Črnomlja se je umaknil član OK Milan Šimec, iz Semiča član OK Jože Mihelčič, iz Metlike pa dr. Lojze Mihelčič. Okoli njih so kmalu nastajale skupine, ki so v prvi vrsti skrbele za zbiranje orožja in vežbanje v njem, začele pa tudi kmalu s prvimi sabotažnimi akcijami. Okupacijske oblasti, ki so po 22. juniju s povečano vneto vohljale za komunisti in si pri tem iskale pomoči pri domačih prodancih, so lovile takrat tudi ljudi, ki so raznašali alarmantne vesti, sprejete od inozemskih radijskih postaj o razvoju nemško-sovjetskih bojov, medtem ko je zbiranje orožja registriralo poveljstvo karabinerjev v poročilu z dne 26. 6. 1941 poveljstvu XI. C. A. in navajalo, da se po prijavah najzanesljivejših konfidentov komunisti trudijo, da bi v krajih Metlika, Črnomelj, Novo mesto, Šentjernej in Kostanjevica od kmetov kupili skrito orožje.

26. VI. 1941 je patrolja 144. bat. CC. NN.⁶ v kraju Radenci ob Kolpi zajela dva Slovence iz vasi Sodevci, ki sta nosila dinamit. Dobila sta ga baje v vasi Predgrad. Kraljeva finančna straža je potem v tej vasi preiskovala in našla še 2 kg dinamita, skri-valce pa aretirala in odpeljala v Črnomelj.

Orožje bivše jugoslovanske vojske, ki je prišlo Italijanom v roke, in strelno lovsko

orožje, ki so ga Italijani prisilno odvezemali, je bilo v Črnomlju shranjeno v prostorih Prosветnega doma. V to skladišče sta vlomila Lojze Fabjan, urar iz Črnomlja, in Jože Brula, mehanik iz Talčjega vrha. Italijanska straža ju je pri tem zalotila in zaprla, okoli 20. avgusta pa sta iz zaporov pobegnila in odšla v taborišče črnomeljske partizanske skupine v Miklarjih.

Belokranjske priprave za upor so potekale v ozki povezavi z novomeškim okrožnim vojnim komitejem, s katerim je vzdrževal zvezo osmošolec Janko Stariha.

Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet v Ljubljani, osnovano 22. junija 1941, je na sestanku 16. julija 1941 izdalo vsem slovenskim četam in skupinam povelje za upor. Na teren v Belo krajino je to povelje prinesel Tone Šušteršič — Tine Železnik. Takrat so se začele tvoriti majhne, na pol ilegalne skupine, katerih člani so čez dan mirno opravljali svoj posel, ponoči, kadar je bilo treba, pa odhajali na manjše akcije, kot n. pr. rezanje telefonskih žic in brzojavnih vodov in podobno. Vendar je bilo vse skupaj bolj vaja za prave oborožene akcije (Cuznar).⁷

Črnomeljska skupina je v začetku julija 1941 vključila v ilegalno delo osem članov SKOJ, ki sta jih Anton Malerič in Lado Mišica zaprisegla v polnočni uri 2. julija na Fabjanovem skednju v Loki pri Črnomlju. Bili so to: Bojan in Lovro Fabjan, Vinko Švajger, Jože Švajger, Franc Korelec, Rudi Šterk, Janez Kočevar in Jože Milek.⁸ Prva akcija te skupine, kolikor je še mogoče danes zvedeti iz ustnih poročil in ohranjenih sovrážnih dokumentov, je bila v noči od 22. na 23. julij. To noč je bilo oddanih nekaj strellov na italijansko stražo na železniškem mostu, v Črnomlju pa raztreseni letaki s proglasom CK KPS italijanskim vojakom (Zbornik, str. 39).⁹ Temu sledeče preiskave in aretacije storilcem niso prišle na sled.

25. julija so Italijani zopet zabeležili napad z orožjem na italijansko stražo na železniškem mostu na Otovcu (Zbornik, str. 294).

Statistični pregled obveščevalnega oddelka XI. C. A. od aprila do konca julija 1941 navaja za Belo krajino sledeča sovrážna dejanja: 1 napad na železniški most, 1 streljanje na vojake, 3 primere trosenja subverzivnih letakov: v Črnomlju, Metliki in Radencih ob Kolpi, 3 primere petja subverzivnih pesmi, govorjenja in širjenja tendenčnih vesti in 1 primer skrivanja orožja. Obveščevalni bilten istega vojaške-

ga urada št. 19 z dne 9. 8. 1941 pa pravi, da so bili v juliju v posebno velikem številu risani komunistični znaki tudi na območju Črnomlja. Zraven naivno pripominja, da je treba te znake v Beli krajini pripisati delu in propagandi emisarjev, ki prihajajo iz Hrvaške.

Semiško skupino je vodil Jože Mihelčič, ilegalec od 22. VI. 1941. Zadrževal se je večinoma okoli Semiča, na Črešnjevcu, na Krupi, na Strekljencu, v Gradacu in v semiških gorah (Pirkovič). V tej skupini so spočetka bili tovariši: Franc Košir, Karel Brunskole, Ivan Bukovec, Jože Plut, Jože Košir, Maks Nampelj, Niko Žunič in Žan Škrinjar, ki je skrbel zlasti za zvezo s Suhorjem in Črnomljem. Sredi oktobra se je skupini priključil še Ivan Smrdu, imenovan Janez.

V noči med 31. julijem in 1. avgustom, ko je bil v ilegali še Jože Mihelčič sam, je ta skupina ali vsaj njen del poskusila poškodovati progo v Kotu, kar naj bi povzročilo iztirjenje vojaškega vlaka, ki je vsako noč vozil med Trstom in Karlovcem. Napad na progo je bil izvršen s tem, da so poskusili odviti vijake pri tračnicah. Zaradi pomanjkanja primernega orodja akcija ni povsem uspela in je bila škoda hitro popravljena, vlak pa je vozil nemoteno.

Italijani so takoj naslednjega dne preiskali vsa poslopja v bližini, da bi našli kakšno orodje, ki bi bilo pripravno za take vrste sabotažo. Ker uspeha ni bilo, so zaprli vso delovno skupino, ki je prav takrat na tem odseku popravljala progo, in je štela 15 mož. Na karabinjerski postaji je bil 1. avgusta zaslišan najprej vodja te delovne skupine Italijan Giuseppe Negro, ki pa o delavcih ni vedel dati dosti pojasnil. 2. avgusta so zasliševali vseh 15 delavcev, ne da bi prišli do kakega rezultata. Vsi so trdili, da so bili v kritični noči na svojih domovih, poizvedbe pa so dognale, da so politično nesumljivi in slovenski orožniki so o njih izjavili, da jih poznajo in ne vedo, da bi bili člani ekstremnih političnih strank. Od aretiranih so pridržali v zaporu 5 delavcev, ki so jim bili deloma sumljivi le zato, ker so bili že predkaznovani zaradi lahkih telesnih poškodb, to se pravi, zaradi fantovskih pretepov! Sicer pa so bili karabinjerji takrat mnjenja, da gre pripisati sabotažo najbrže na račun nezadovoljstva delavcev s plačo, ker so ravno prejšnjega dne prejeli po 350 do 400 lir, »kar je premalo spričo točasne draginje in so se zaradi tega tudi pritoževali ter se zdi, da so zato hoteli izvršiti represalije«

(CC. RR. Črnomelj, 24/6, 3. VIII. 1941, arhiv MNO).¹⁰ Isto noč je bil presekani tudi telefonski vod pri Semiču (Zbornik, str. 306).

Da poskus okvare na progi le ni posledica prenizkih delavskih plač, so Italijane lahko poučili že dogodki naslednjih dni: 5. avgusta so našli v Vavpči vasi narisanih več komunističnih znakov in parol, 7. avgusta pa so v Semiču aretirali kar 11 oseb, ker so imele pri sebi propagandne letake. Naslednjega dne je bila pri Semiču proga poškodovana z mino, medtem ko sta pri Primostku med Gradacem in Metliko isto noč ob 23,15 eksplodirali dve mini (Zbornik str. 306 in akt CC. RR. »Isonzo«).

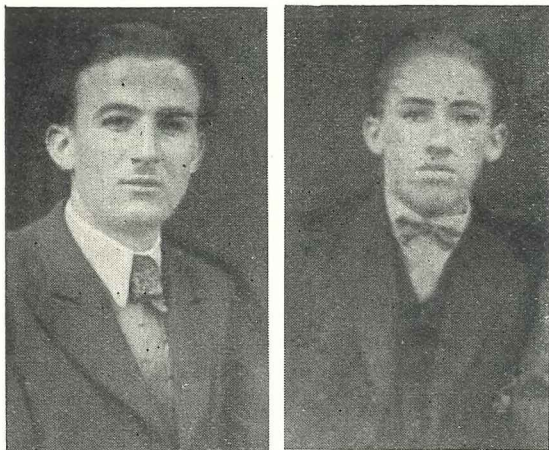
Napad na progo pri Primostku je bil po vsem videzu delo metliške partizanske skupine, ki jo je vodil Ivan Kopinič, progovni delavec iz Rosalnic, in je štela 6–7 članov.

Gradaško skupino je vodil Jaka Butala, v njej pa so bili: Stane Cuznar iz Vranovič, Nande Butala in Jule Štampohar ter Milan Kovačič iz Gradaca, Franc in Janez Šegina iz Prilozja, Niko Jakofčič iz Cerkvišč, Tone Šobar iz Kloštra, Tone Jurajevčič iz Kapljišč, Lojze Jaklič in Lojze Muc iz Zemlja in Niko Černič iz Boginje vasi. Pri Gradacu je bil telefonski vod prerezan že 6. julija, kar je gotovo bilo delo enega imenovanih.

Napad s kamenjem na italijansko obmejno patroljo ob Kolpi, izvršen z visoke skalne stene med Ziljem in Grduni 3. avgusta 1941, je najbrže bolj spontan akt nekoga, ki ga je sicer že zajel val osvobodilnega gibanja, kot pa rezultat kake zasede.

Slika 2. Stane Cuznar

Slika 3. Štefan Dvojmoč in Jože Slobodnik

PRVA PARTIZANSKA SKUPINA V GOZDU

Iz doslej povedanega lahko posnamemo, da so prve belokranjske partizanske skupine, katerih člani so v juliju in v začetku avgusta, razen nekaj ilegalcev, še na svojih domovih, izvrševale nekatera sabotažna dejanja brez večje medsebojne povezave. Njih glavni namen je bil zbrati čim več orožja, se urediti v njegovi rabi in napadih na sovražnika in važne objekte, predvsem na proge. Da so tudi prvi napadi na proge bili bolj vaje kot prave sabotaže, kaže to, da niso bili dobro pripravljeni in je bila zato tudi stvarna škoda oziroma okvara malenkostna. Mnogo večji od prizadejane škode pa je bil propagandni uspeh. Glas o teh akcijah je šel od ust do ust in razvnel zlasti mladino, da so nekateri začeli s podobnimi dejanji kar na lastno pest. Tako sta v Gradcu Slavko Cerjanec in Kaplan brez povezave z ostalimi menda v avgustu napravila Italijanom zasedo na poti med Gradcem in Podzemljem ter oddala baje nekaj streliv. Oba je kasneje organizacija povezala in Slavko Cerjanec je kot borec Prve belokranjske čete padel na Gorenjih Lazah.

Da vsi ti nastopi belokranjskih na pol ilegalcev niso mogli biti pravi odgovor na povelje Glavnega poveljstva z dne 16. julija, je bilo spričo organizirane vstaje, ki se je tiste dni razširila zlasti v kamniškem okraju in na Štajerskem, jasno Belokranjcem samim. Tine Železnik je zato stremel, da spravi v gozdove prvo skupino oboroženih borcev, ki naj kot taki tudi zažive in s svojo aktivnostjo zanetijo pravi upor. Izbrani so bili v ta namen borci iz črnomeljske skupine, ki je bila najštevilnejša. Zanje je Tine Železnik izbral prvo taborišče v Miklarjih. Odhod naj bi bil zvezan z več-

jim, vso Belo krajino zajemajočim udarcem na progo kot na najbolj občutljivo in za okupatorja najvažnejšo prometno zvezo. Dogovorjeno je bilo, da bodo vse skupine od Semiča do Metlike določeno noč izvršile na progi vrsto sabotaž in napadov, nakar odide prva skupina partizanov v svobodne gozdove. Ker so hoteli zadeti tudi živo sovražno silo, je bil izbran napad na vojaški vlak, ki je okoli polnoči vozil skozi Belo krajino. Napad naj bi se po pripovedovanju Staneta Cuznarja začel že pri Rožnem dolu, kjer naj bi semiška skupina razstrelila postajno vodno črpalko. Pri Otovcu naj bi prva črnomeljska skupina vrgla s tira vojaški vlak. Če bi tam to ne uspelo, naj bi vlak napadla druga črnomeljska skupina pri vranoviškem cestnem podvozu, obenem z vlakom pa napadla tudi italijansko stražo na tem mestu. Gračani naj bi med Gradcem in Dobraviciami vrgli s tira vlak, ki bi moral ta čas priti iz Hrvaške, če bi ga že ne zadržala akcija, ki naj bi jo na svojem odseku izvedli Metličani. Takoj po napadu naj bi del borcev odšel v pripravljeno taborišče. Za komandirja te skupine je bil določen Polde Jerman, imenovan Polče, iz Loke pri Črnomlju, za komisarja pa Jože Vrščaj, po domače Rajšič iz Črnomlja.

Prišla je noč med 11. in 12. avgustom, ki je bila določena za napad. Po pripovedovanju Staneta Cuznarja so Semičani odšli v Rožni dol in minirali črpalko, do eksplozije pa ni prišlo. Poskus iztirjenja pri Otovcu tudi ni bil izvršen, čeprav je tja odšlo kakih 15 Črnomeljčanov, ki jih je po izjavi Milana Šimca vodil Slavko Jakša. Tako je vojaška tradotta nemoteno ropotala v osrčje Bele krajine. Ob progi pri vranoviškem cestnem podvozu v Mrzlih dragah jo je pričakovala druga črnomeljska skupina, ki se je pred tem zaman trudila, da bi zaradi bližine italijanske straže tiho in hitro odvila vijake na tračnicah ter te razmaknila, kar bi povzročilo katastrofo. V tej skupini so bili tovariši: Štefan Dvojmoč, Polde Jerman, Lado Mišica, Janko Stariha, Milan Šimec in Jože Vrščaj. Iz gradaške skupine sta se jim priključila še Stane Cuznar in Lojze Doltar. (Po izjavi Janeza Kočevarja so pri tem napadu iz črnomeljske skupine sodelovali: Tone Malerič, Lado Mišica, Jože Vrščaj, Bojan Fabjan, Ruda Jerman, Janko Stariha, Polde Jerman, Mirko Martinšek, Franc Korelec in Janez Kočevar. Oboroženi so bili s štirimi puškami tipa Mauser in 3 pištolami ter ročnimi bombami).

Skupina se je dogovorila, da izrabi hrušč vozečega vlaka ter istočasno udari po njem

in po straži. V trenutku, ko je bil vlak že blizu, je prišla po progi italijanska obhodna patrulja, sestojeca iz treh mož, od katerih je eden bil oborožen s puškomitraljezom. Ta nenadna okrepitev sovražne straže, ki je štela 6 do 7 mož, oboroženih samo, kot pravi, z navadnim strelnim orožjem, je razmerje sil in orožja odločno premaknila v korist Italijanov in med borci je za hip nastala zmeda. V tem je že ropotal mimo vlak in nekdo je le sprožil vanj. To je spravilo v akcijo tudi ostale, ki so začeli streljati na vlak in obenem napadli stražo v šotoru. V boj je hitro posegla tudi obhodna patrulja in po kratki borbi — Cuznar pravi, da je trajala kakih 20 minut — so se napadalci brez izgub umaknili.

Gračani so to noč prerezali telefonski vod kakih 500 m od postaje proti Metliki, Metličani pa so severovzhodno od Primostka s 16 manjšimi polnili z eksplozivom minirali progo, toda do eksplozije ni prišlo (Zbornik, str. 321).

Poročilo poveljstva karabinjerjev divizije »Isonzo« o tem napadu, števil. 3/296, poslano 12. avgusta 1941 nadrejenima poveljstvom pri XI. C. A. v Ljubljani in 2. armadi v Karlovcu, se v prevodu glasi:

»Nocoj ob 0.45 je 4 do 6 neznanih oseb nameravalo izkoristiti hrušč, ki ga je povzročil vojaški vlak na poti iz Črnomlja proti Metliki, in z ognjem (6 do 7 streliv iz puške) uničiti vojaško stražo 23. pp., postavljeno ob podvozu, kota 165, na progi Črnomelj—Gradac. En strel je prestrelil šotor straže v višini 60—70 cm od tal. Takojšen nastop straže in leteče patrulje, ki je nenadno posegla vmes, je prisilila napadalce v beg. Na mestu so pustili dva klobuka, eno smučarsko pokrivalo iz modrega blaga, eno jugoslovansko vojaško kapo, en tulec za naboje tipa Mauser, dva naboja kal. 9, en naboj kal. 8 tipa Mauser, en bajonet tipa Steyer, en bajonet tipa Mauser. Postaja kraljevih karabinjerjev je napravila ogled na mestu in hrani najdeni material. Tudi tenenca v Črnomlju je začela spreiskavo.

Poveljstvo divizije je obveščeno.*

Takoj po napadu so tovariši Polde Jerman, Mirko Martinšek, Franc Korelec, Jože Vrščaj, Štefan Dvojmoč, Vinko Švajger, Janko Stariha in Janez Kočev var odšli v ta-

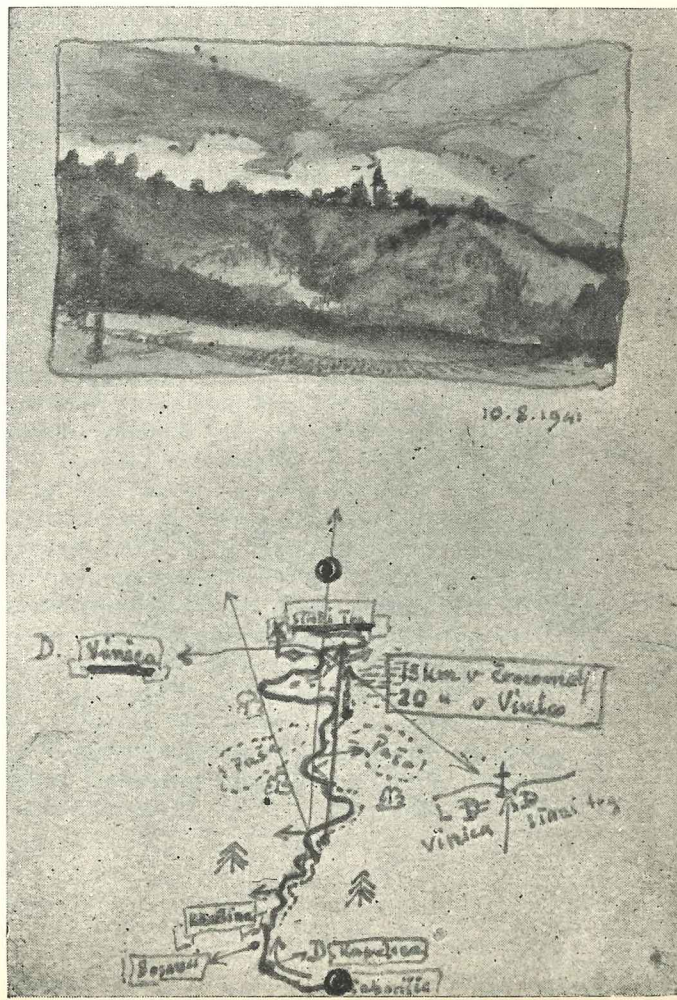
* Zanimivost tega poročila je predvsem v tem, ker nam daje napotke za predstavo o oborožitvi in opremljenosti belokranjskih borcev. Obenem točno določa čas napada. Vsa dosedanja poročila, ustna in že objavljena, ta napad pri Vranovičih postavljajo na 12. julij, torej ravno mesec dni prezgodaj. S tem seveda tudi odhod prve skupine v taborišče.

borišče, ostali pa na svoje domove (Kočev var).¹¹ V nekaj dneh sta se jim priključila še Milan Šimec in Anton Jelenc.

Miklarji, v bližini katerih je bilo izbrano taborišče, se imenuje posestvo ob cesti, ki vodi iz Črnomlja v Kočevje. Kake pol ure od hiše je bilo taborišče v kraški vrtači. Ivo Pirkovič v svojem rokopisnem gradivu o belokranjskih partizanih taborišče takole opisuje:

»Taborišče so si Fabjanovi partizani postavili kake pol ure od logarjeve hiše na južni strani na pobočju 849 m visokega hriba. Ležišča so si uredili tako, da so kotanjo nastlali s krmo in nad njo razpeli ponjavo. Do studenca so imeli 10 minut. Vsak drugi dan jim je logar nastavil na dogovorjeno mesto okoli 5 litrov mleka, zakaj za taborišče samo ni vedel. Sicer pa se je Fabjanova četica prehranjevala z rekvizicijami v kočevskih vaseh... Hrano so za partizane zbirali po vaseh seveda tudi aktivisti OF. Kakega vidnega enotnega znamenja partizani Fabjanove čete še niso nosili. Oblečeni so bili v civilno nošo in v dele vojaških uniform, če je komu po naključju prišla v

Slika 4. Skica, ki označuje lego prvega taborišča belokranjskih partizanov pri Miklarjih

roke. Vendar so bili kasneje vedno bolj oblečeni po vojaško. Taborišče je nekajkrat obiskal Tone Sušteršič.»

Peter Romanič dopolnjuje to sliko še z osebnim vtisom:

»Prišla sva k taborišču (on in njegov tovariš Ivan Vajdetič) zgodaj zjutraj. Za varnost so takrat še slabo skrbeli. Lahko sva se približala taborišču, ne da bi naju kdo zaustavil. V mali kotlinici, kjer sta se nastanila že prva dva (misli na Fabjana in Brulo, ki pa sta v resnici prišla v taborišče šele kak teden po odhodu črnomeljske skupine), so imeli partizani preko droga nategnjeno vagonsko pokrivalo — plahto, ki jim je služila za streho oziroma za šotor. Pri vhodu v šotor so bile prislonjene lepe nove mauserke. Na kamnih okrog šotora je bilo precej defenzivnih in ofenzivnih jugoslovanskih bomb. Poleg bomb je ležal polomljen revolver. Na skali so imeli »kuhinjo«. Ognjišče, vojaški »kazan« in nekaj kozic, zraven na bukvi pa se je sušila srnjakova koža« (Dolenjski list 1951, št. 29, str. 3).

Teden dni po prihodu skupine, kot pravi Janez Kočevar, sta prišla v taborišče Lojze Fabjan in Jože Brula, ki sta s pomočjo črnomeljskih aktivistov pobegnila iz sodnih zaporov, kjer sta bila zaradi vloma v skladišče orožja. Jetniški paznik jima je odprl zapor, nakar sta splezala po strmi in globoki skalni pečini k Lahinji, katero sta morala še trikrat preplavati, da sta zabrisala sled za seboj. Pri tem je Fabjan moral pravzaprav pri plavanju prenašati na sebi še Brulo, ki je bil plavanja neveden. Po njunem prihodu je Tine Železnik uredil četo tako, da ji je poveljeval Lojze Fabjan, komisarske posle pa je povečini opravljal Milan Šimec. Proti koncu avgusta je torej skupina v taborišču na Miklarjih štela 12 tovarišev: Jože Vrščaj, Janko Stariha, Anton Jelenc, imenovan Gorenjec, ker je bil iz Podnarta pri Kranju doma, Polde Jerman, Vinko Švajger, Milan Šimec, Janez Kočevar, Mirko Martinšek, Franc Kolenc, Štefan Dvojmoč, Jože Brula in Lojze Fabjan.

Zvezo med taboriščem in terenom je v glavnem vzdrževal Lojze Fabjan, ki se je povezal s svojimi dobrimi lovskimi tovariši iz predvojnih časov in tedanjimi aktivisti OF v Poljanski dolini Petrom Romaničem, Ivanom Vajdetičem, Pavlom Fricejem in Petrom Mavrinom, medtem ko so s Črnomljem bili v zvezi po Bojanu Fabjanu, s Tuševim dolom pa po Leopoldu Jermanu, po domače Žagarčku (Romanič, Šimec).¹² Največ orožja je tej skupini preskrbel Bojan Fabjan (Kočevar).

Delo v taborišču je potekalo predvsem v vajah v orožju in politični izobrazbi. V njem so razmnoževali tudi propagandno literaturo, ki se je od tam raztekala po Beli krajini. Tako je n. pr. Stane Cuznar redno obiskoval taborišče, kamor je v nahrbtniku prenašal živila, odnašal pa poln nahrbtnik propagandnega gradiva.

Prva akcija, ki je bila izvršena iz tega taborišča, je bila namenjena pridobitvi razstreliva, s katerim bi lahko izvrševali uspešne sabotaže in rušenje objektov, zlasti proge. S pomočjo aktivistov so vdrli v skladišče rudnika Kanižarica, od koder so v noči med 24. in 25. avgustom odnesli 260 kg eksplozivne mase, hranjene v zabojih po 25 kg. Prvo noč so dragoceni tovor shranili v gostem grmičju pri Butoraju, v naslednjih nočeh pa znosili v taborišče. Italijanom je sedaj postajalo vse bolj jasno, da se tudi v Beli krajini stvari nevarno zapletajo. General Federico Romero, poveljnik divizije »Isonzo«, je takoj, ko je bil o tem obveščen, 25. avgusta ob 23.35 poslal Robotitju to brzojavko:

»Odnoseno 270 kg eksplozivne mase. Detonatorjev in vžigalne vrvi niso odnesli.

Romero.«

Robotti je 26. avgusta odgovoril takole:

»Ko boste ugotovili, kdo je ukradel, postopajte z največjo strogostjo in trdostjo in se ne ogibajte tudi ustrelitve pri prvem poskusu bega ali odpora.« (CC. RR. »Isonzo«.)

Poveljnik karabinerjev pri 2. armadi, polkovnik Francesco Delfino, pa je naročal največjo budnost, straženje in podrobne preiskave na področju posameznih postaj, da glede na krajo ogromnih množin razstreliva »odkrijejo to zločinsko delovanje, ki gotovo stremi za tem, da se razplameni v teroristična dejanja.« (CC. RR. XI. C. A.)

Proti koncu avgusta je moral priti v partizansko taborišče tudi srbski vojak neznanega imena, ki je pri Metliki ušel iz ujetniškega vlaka in ga je metliška organizacija poslala k partizanom. Nanj se najbrže naša brzojavka, ki so jo karabinerji divizije »Isonzo« 26. avgusta poslali v Ljubljano in v kateri poročajo, da je tega dne neki neznanec, oblečen v uniformo in hrvatski govoreč, prisilil pri Giršičih nekega 8-letnega fantiča, da ga spremlja do Gradaca in mu pokaže stražarska mesta italijanskih vojakov vzdolž proge.

V tem času so se povečale tudi ostale skupine. Jožetu Mihelčiču se je pridružil Franc

Košir, ki je od razpada Jugoslavije živel pri svojem stricu v Kotu in bil aktiven član semiške skupine. Ko je nekoč s svojim stricem na Kleču pri Planini pokrival streho, je neki Kočevar opazil v njegovem žepu revolver in bombo. Takoj ga je prijavil karabinjerjem, ki so ga zasliševali, pa mu je le uspelo, da se jim je izvil s tem, da je dokazoval, da ni istoveten s tistim, katerega je mislil kočevarski denunciant. Ko so ga karabinjerji izpustili, jih prihodnjega dne seveda ni več čakal doma, ampak odšel v ilegalo. To je bilo 22. avgusta. Nekaj dni zatem se jima je pridružil tudi Karel Brunskole (Pirkovič).

Metliška skupina, ki se je med tem od časa do časa shajala v goricah pri Draščih, je 1. septembra pri Metliki razstrelila progo. Vse bolj kot pa ta eksplozija je Belo krajino in okupatorsko vojaško in civilno oblast razburil napad pri Gribljah 6. septembra 1941.

OPOMBE

1. Vrtačnik — Vrtačnik Milan, ustni vir. — 1a Pirkovič — rokopisno gradivo za zgodovino belokranjskega partizanstva, ki ga je zbiral več let in mi ga ljubeznivo stavil na razpolago. — 2. Košir — Košir Franc, Spomini iz leta 1941, rokopis; po njem prirejen članek »Začetek junaških dni Bele krajine« v SP, št. 170, 22. VII. 1951 str. 3. — Šušteršič — Šušteršič Tone - Tine Železnik: Opis razvoja KP v Beli krajini od začetka vključno do leta 1941; rokopis v arhivu CK ZKS v Ljubljani. — 3. Simc — Simc Milan, ustni vir in podatki, poslani mi v pismih. — 4. Vitkovič — Vitkovič Janez: Iz upornih dni belokranjskega ljudstva, rokopis. — 5. CC. RR. XI. C. A., MNO — poveljstvo kr. karabinjerjev pri poveljstvu XI. armadnega zbora v Ljubljani; njihov arhiv hranjen v arhivu Muzeja narodne osvoboditve v Ljubljani. Glej pripombo 10. — 6. CC. NN. — Camicie nere — črne srajce — vojaške formacije italijanske fašistične stranke, sestavni del oborožene sile Italije. — 7. Cuznar — Cuznar Stane, ustni vir. — 8. Vitkovič Janez na o. m. in članek: »Osmo obletnica prvih žrtev za svobodo v Beli krajini«, SP 2. XI. 1949. — 9. Zbornik — Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom VI, knjiga 1, Borbe u Sloveniji 1941 god. Izdaje Vojnoistorijski institut JNA, Beograd 1952. Citiran po srbsko-hrvatskem tekstu. — 10. CC. RR. Črnomelj — Poveljstvo karabinjerske tenence v Črnomlju. Tenenca (tenente — poročnik) je združevala več karabinjerskih postaj, kar bi ustrezalo našemu vođu; iz več tenenc je bila sestavljena compagnia CC. RR. — četa, vse čete v Ljubljanski pokrajini pa bataljon s poveljstvom v Ljubljani. Bil je to XIV. batt. CC. RR. »Milano« tako imenovanih teritorialnih karabinjerjev, ki so bili podrejeni ljubljanski kvesturi in s tem notranjemu ministrstvu. Njihov arhiv tvori samostojno skupino pod oznako »Comando Gruppo CC. RR.«. Druga formacija karabinjerjev so divizijski karabinjerji pri posameznih divizijah (n. pr. »Isonzo«), njihovo poveljstvo na slovenskih tleh je Comando CC. RR. XI. C. A. in se njihov ohranjen arhiv pod to oznako čuva v sklopu arhivov MNO v Ljubljani. — 11. Kočevar — Kočevar Janez. Izpoved o početku prve partizanske skupine v Beli krajini na komandi Belokranjskega področja dne 5. aprila 1944. V izpovedi je nekaj netočnosti, najhujša pa je ta, da navaja kot uspeh napada pri Vranovičih 6 pobitih sovražnikov, med njimi 2 oficirja. Tako pretiravanje, ki sloni samo na subjektivnih domnevah in stremi kvečjemu za cenenimi propagandnimi efekti, ki pa pred zgodovino ne morejo obstati, pa ni značilno samo za gverilca, zlasti v

začetni, tako rekoč njegovi učni dobi, temveč je značilno tudi za »preizkušeno in zmag vajeno« italijansko vojsko. Saj so n. pr. italijanska poveljstva skušala zmanjšati svoj poraz v Jelenovem žlebu marca 1943 s tem, da so v internih uradnih poročilih navajala — čez 300 v tej bitki pobitih partizanov! (Glej o tem dnevna brzojavna poročila poveljstva XI. C. A. iz konca marca 1943 v MNO). — 12. Romanič — Peter Romanič, ustni vir.

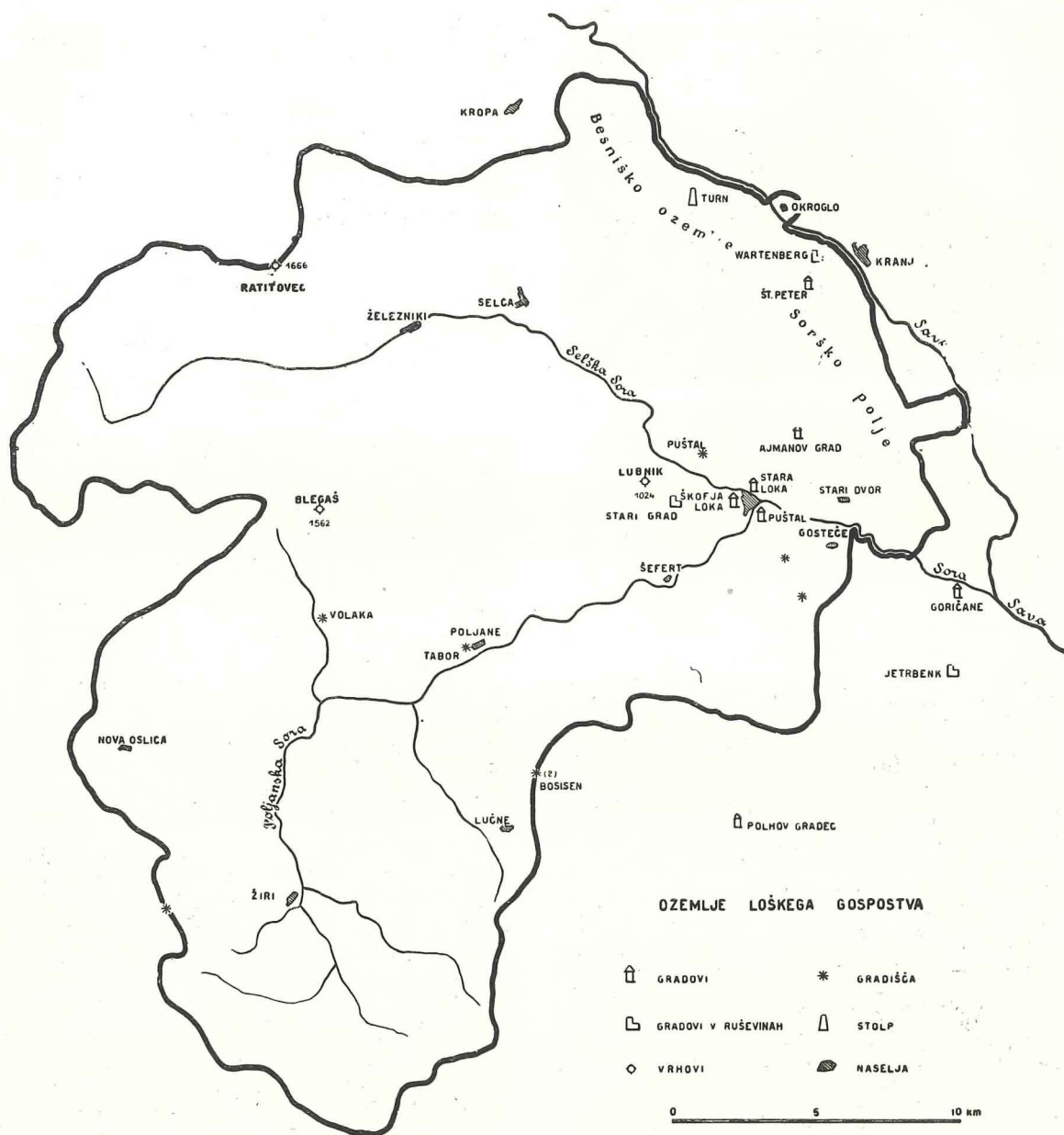
Popravi v 1. številki Kronike na strani 12, levi stolpec, 22. vrsta od spodaj: Ciano je prav ta dan... prav: Ciano je dva dni za tem.

GRADOVI NA LOŠKEM OZEMLJU

Dr. Pavle Blaznik

Loška tla so podobno kot ostala slovenska zemlja posejana z gradovi, ki so navidezno neme, v resnici pa dokaj zgovorne priče naše preteklosti. Saj je razvoj gradov v najtesnejši povezanosti z usodo slovenskega naroda, ki ga je predstavljal v dobi fevdalizma slovenski kmet. Gradovi so bili središča zemljiških gospodov, ki so skozi dolga stoletja krojila pravico svojim podložnikom. Na razširjenost gradov je odločilno vplivala zemljiška posest; čim bolj je bila ta razdrobljena, tem več gradov je zrastle na njej. Odmev takega razvoja najdemo tudi na loških tleh.

V zgodnjem srednjem veku so si lastili našo zemljo tuji — nemški vladarji, ki so z njo neomejeno razpolagali. Oddajali so jo dalje najrazličnejšim velikašem — tako posvetnim kot cerkvenim, ki so jih skušali na tak način navezati nase. Tako je prišlo pred pičlimi tisoč leti loško ozemlje v posest škofa iz Freisinga na Bavarskem. Leta 973 je daroval cesar Oton II. freisinškemu škofu Abrahamu poleg vse Selške doline tudi večji del Poljanske doline in Sorškega polja. To ozemlje je škof še bolj zaokrožil v naslednjih letih. Verjetno kmalu po 989 mu je pripadel tudi ostali — zahodni manjši del Poljanske doline; 1002 si je pridobil Stražišče in besniško ozemlje do Save in Lipnice, medtem ko je okoli 1215 dokupil še Pungert in Gosteče. Tako je tedaj obsegalo freisinško loško gospostvo celotno Poljansko in Selško dolino do razvodnice, hkrati pa tudi Sorško polje do Gosteč; od tod je šla meja na Soro, ki jo je zapustila malo nad Ladjo in dosegla pri Jeperci staro cesto Medvode—Kranj; ta cesta je veljala v glavnem kot meja od Jeperce do Kranja — onstran nje so pripadale škofu le Praše in sedem kmetij v Jami. Od Kranja dalje je tekla meja po Savi do izliva Lipnice; na levi strani Save je spadalo k Loki le Okroglo, ki ga je škof pridobil 1263. Zgo-

Slika 1. Stari gradovi in gradišča na škofjeloškem ozemlju

dovinski pojem loškega ozemlja je torej kaj obsežen. Usoda tega prostranega sveta je bila skozi stoletja trdno povezana s freisinškim škofom prav do 1803, ko je postalo loško ozemlje last državne komore.

Središče loškega gospostva je bilo na loškem gradu, ki si ga je postavil zemljiški gospod na skrbno izbranem mestu v naravnem središču gospostva na meji med obema dolinama in Sorškim poljem. Nad gradom se je na Kranceljnu dvigal stolp, na kate-rega še danes spominja izrazit jarek. Pod

gradom se je razvilo mesto Škofja Loka. Grad in mesto je obdajalo obzidje s stolpi in trojnimi vrati. Potres je v letu 1511 grad temeljito zdelal. Toda že v nekaj letih je postavil zemljiški gospod novo poslopje, ki se je ohranilo do današnjih dni; le stolp na dvorišču so pred več desetletji odstranili. Na gradu je stanoval z ostalimi škofovimi funkcionarji loški oskrbnik kot namestnik freisinškega zemljiškega gospoda.

Vsa loška posest ni bila enako trdno povezana v enoto. Marsikje se je meja ne-

Slika 3. Gradišče v Poljanah, v virih iz XVI. stol. omenjeno kot Tabor

varno zibala zaradi sovražnega nastopanja sosedov. Loško gospostvo je mejilo na vrsto drugih zemljiških gosposk, ki niso bile vse v najboljših odnosih do freisinškega škofa. Nevarni so bili zlasti ministeriali, ki so se razvili iz vrst grajskih služabnikov in so si sčasoma pridobili svoja manjša zemljiška gospostva. Vzhodno od ceste Medvode—Kranj se je širila preko Save v XII. stoletju posest mogočnih Andechsov, ki so gospodovali nad strnjenim ozemljem od Motnika in Trojan na vzhodu do Kokre, Kranja in Smlednika na zahodu; svoje središče so imeli v Kamniku. V območju te meje je bil najpomembnejši grad Smlednik, kjer se je razvilo smledniško gospostvo, ki se je vzdržalo skozi dolga stoletja.

Južno od tod je mejilo loško gospostvo na spanheimsko zemljo. Spanheimi, ki so imeli med drugim v XII. in XIII. stoletju v posesti Ljubljano, so kot odvetniki loškega gospostva zlorabljali svoj položaj in delali škodo po loškem ozemlju. Od njih so bili tedaj odvisni ministeriali na gradovih v Goričanah, Jetrbenku (Hertenberg), Polhovem Gradcu in Sori, ki so bili kaj nadležni sosedje. Središče goričanskega ozemlja, ki je postalo v XV. stoletju last ljubljanske škofije, je bilo tedaj na gradu, od katerega so danes ohranjene le razvaline. Današnji grad, ki leži pod starim, je zrastel šele pred dobrimi tri sto leti. Največ posla je imel loški zemljiški gospod z ministeriali z Jetrbenka pri Medvodah. Njihov grad je danes le še razvalina, toda v XIV. stoletju je bila tu mogočna utrdba, ki so jo sestavljale kar tri stavbe: stari in novi Hertenberg ter stolp Nebojse. Jetrbenški so povzročali z vpadi na loško ozemlje freisinškemu škofu mnogo

preglavic. Zato dobro razumemo škofovo željo, da bi Jetrbenške izneveril njihovim gospodom; vendar je ostal poskus račun brez krčmarja. Podobne težave je imel škof s polhograjskimi gospodi, ki so stanovali v današnjem starem gradu, pod katerim je kasneje zrastle nova utrdba. Spanheimske ministeriale srečamo v XII. in XIII. stoletju tudi v Sori, ki je bila v neposredni bližini loškega gospostva. Njihov grad je mogoče istoveteti z razvalino nad Gostečami. V neposredni bližini teh ostankov srečamo drugo gradišče pri kmetu Močeradniku na nekdanji meji med loškim in goričanskim gospostvom na griču, ki pada strmo proti Sorškemu polju. Na mejnih tleh med Bukovim vrhom in Lučnami naletimo na ime Fritca; ta postojanka utegne biti istovetna z gradom Bosisen, ki se omenja že 973 — torej v času, ko je loško ozemlje postalo last freisinškega škofa.

Zahodni sosed je bilo tolminsko gospostvo, ki so ga ločili v srednjem veku od loškega ozemlja veliki gozdovi. Pač pa je tod vodila že v starih časih važna pot iz Poljanske doline proti Cerknemu. Pri Novi Oselici naletimo na zaporne utrdbe, ki dokazujejo, da je bil tod razvit promet že v predсловenski dobi. Proti bohinjski in blejski strani je bil mejaš briksenški škof z obsežnim gospostvom.

Najbolj občutljiva je bila pa meja na severovzhodni strani, kjer so bili od XII. stol. dalje sosedje Ortenburžani. Ti so se preko ministerialov iz Waldenberga (Pusti grad) globoko zajedli v freisinško posest. Prekorčili so Savo in si uredili na desni strani reke močno oporišče Wartenberg (gradišče ob Šmarjetni gori). Ko se je freisinškemu škofu konec XII. stoletja posrečilo, da je odkupil grad za veliko vsoto, ga je dal podreti, ker se je bal, da se ga ne bi Ortenburžani ponovno polastili. Bojazen je bila upravičena. Do končne pomiritve je namreč prišlo šele 1263, ko je škof Konrad s težkimi žrtvami dosegel, da so se waldenberški

Slika 2. Loški grad — pogled s Kranclja

ministeriali končno odpovedali vsem pravicam do Wartenberga in Stražišča. Vendar z likvidacijo spora 1263 mejni prepiri v tem delu niso bili zaključeni, kar je končno povzročilo, da se je del loškega ozemlja freisinškemu škofu kot zemljiškemu gospodu sploh odtujil.

Glede razvoja posestnih razmer so bile razmere na loškem ozemlju zelo različne. Proti sredi XIII. stoletja se je na loških tleh mogočno dvignil rod Loških vitezov, ki so delali škofu težke preglavice. Med njimi se je najbolj uveljavil Wernher, ki je bil loški oskrbnik prav v dobi, ko se je vršilo zelo intenzivno naseljevanje loškega ozemlja. Oskrbniku je pripadla pri tem poslu vsaka deseta novo ustanovljena kmetija. Tako je bilo priznanih tej rodbini 14 gruntov v Podblici, Zabukovju, Osovniku in Sv. Barbari. Vendar je škofu uspelo, da je s ponovno pridobitvijo gruntov v obeh dolinah kaj kmalu rešil ondotno ozemlje nevarnih razpok. Poljanska in Selška dolina sta mu ostali v posesti tudi vnaprej skozi stoletja tako rekoč nedotaknjeni, če ne upoštevamo izgub na račun fužinarstva. Posledica takega posestnega stanja se izraža tudi v tem, da ne premore ne Poljanska ne Selška dolina nobenega fevdalnega gradu. Gradišče nad Volaščico v Poljanski dolini, kjer naj bi stal po tradiciji nekoč grad, je starejšega datuma. Številni tabori v tej dolini so večinoma iz turške dobe; le redki med njimi (n. pr. v Poljanah) so verjetno starejši. Vendar so tako tabori kot omenjeno gradišče brez zveze z razvojem zemljiškega gospodstva. Edini dvorec, ki nastopa kot sedež samostojnega gospoda, je Šefert, po katerem se imenujejo Šefertski, ki pa so bili v Poljanski dolini omejeni le na ondotno kmetijo.

Slika 4. Kmetija Šefert v Poljanski dolini

Slika 5. Puštal nad Trnjem ob vhodu v Selško dolino. Vidne so umetne terase na vrhu gradišča

V prav nasprotno smer je šel razvoj na besniškem ozemlju, ki se je škofu sčasoma v veliki meri odtujilo. Tod so obdržali Ortenburžani tudi po poravnavi s freisinškim škofom vrsto kmetij, ki so v naslednjih stoletjih večkrat menjale gospodarja. Še več kmetij so si pa pridobili loški ministeriali, ki so se tod krepili zlasti zaradi neustaljenih posestnih prilik. S temi gospodi je v tesni zvezi stolp v Zg. Besnici, katerega sledovi so še danes dobro vidni na razgledni točki v zaselku Dvor. Spomin na posestno razdrobljenost najdemo tudi v dvorcu Kucni v Rakovici, kjer je bival od 1701 dalje svobodni kmet.

Tudi Sorško polje se je freisinškemu škofu v precejšnji meri izmaknilo. Prav na tem ozemlju srečamo več gradov, ki so zrastle v zelo različnem času. Daleč od prometa pod Lubnikom leži Stari grad, od koder naj bi po Valvasorju potekal rod Loških gospodov. Postanek Starega gradu sega mogoče v prazgodovinsko dobo. V začetku XIV. stoletja ga je dal freisinški škof temeljito obnoviti; uredil je jarek in grad obzidal z zunanjim obzidjem. Skrb za grad je škof poverjal gradiščanom, ki so imeli tod svoje stražnike. V XVI. stoletju je grad odslužil. Urbar iz 1568 ga označuje kot star grad, ki je predstavljal v XVII. stoletju le še kup razvalin.

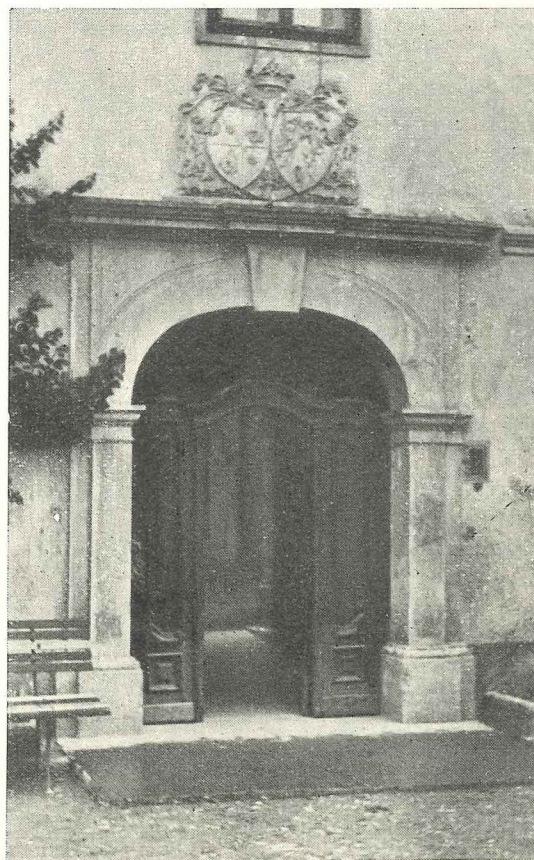
Tik Škofje Loke je zrastle puštalski grad. Večkrat čitamo, da so bili tod grajski hlevi freisinškega škofa. Do takega tolmačenja je prišlo zaradi nerazumevanja stare oblike krajevnega imena (1291 Burchstal), ki pomeni gradišče. Tod je torej stalo v davnih časih gradišče, kakršnih smo že doslej več srečali na loških tleh. Puštalsko ozemlje je bilo škofu že zelo zgodaj odtujeno. V rokah ga je imel rod puštalskih

gospodov, ki so bili deloma tudi v službi freisinškega škofa. V XVII. stoletju je rod Puštalcev izginil. V naslednjih desetletjih so se lastniki zelo menjavali, dokler ni kupil tega posestva 1696 poljanski kmetski sin Marx Oblak. Rodbina Oblakov si je sčasoma pridobila številne kmetije in desetine po loškem in izvenloškem ozemlju. Sredi XVIII. stoletja je puštalskemu gospostvu pripadal Puštal z 38 podložniki. Izven Puštala je obsegalo gospostvo še 1 grunt v Hosti, 1 v Žabnici, 2 na Godešču, 1 v Gorenji vasi, eno tretjino in dve tretjini grunta pri Sv. Ožboltu, 4 v Vincarjih in 3 v Zmincu. Razen tega so imeli Oblaki fužino ob Selški Sori, ki so jo dajali v najem. Še večja je bila puštalska posest izven loškega gospostva; tako so imeli v lasti Oblaki v Podreči poleg 1 grunta in 2 polgruntov še 3 kajže, v Zbiljah 4 grunte in 4 kajže, v Prebačevem 16 gruntov, dva tretjinska grunta in 5 kajž, na Šenkovem turnu 3 grunte, šest polovic gruntov in 2 kajži, v Volčjem potoku 1 grunt in dva polovična grunta, v okolici Jetrbenka (Sv. Marjeta, Sv. Florijan, Sv. Katarina) pa 4 grunte, pet polovic gruntov, dva četrt grunta in 1 kajžo. — Razen puštalskega gospostva so imeli Oblaki v XVIII. stoletju še druge graščine, med katerimi so dalj časa gospodovali na gradu Ponoviče. — Zanimivo je, da dobimo ime Puštal tudi kot oznako za hrib nad Trnjem pri Stari Loki. Ta Puštal ima od treh strani odsekano lego in dominira na meji med Sorškim poljem in vhodom v Selško dolino. Na njem so dobro vidne umetno planirane oblike, kjer naletimo na značilno ime Dvorišče (dvor). Malo niže je jama — imenovana Kevdrc.

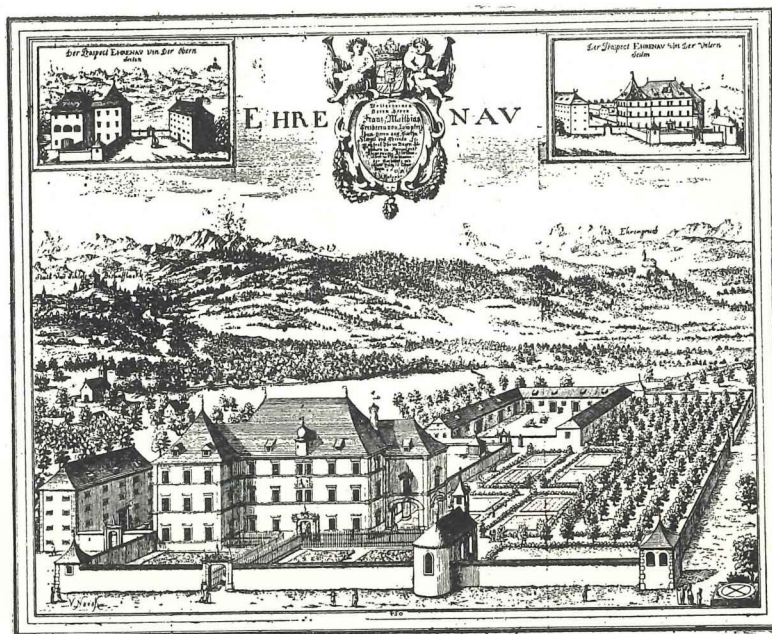
Starološki grad se je verjetno razvil iz dvorca freisinškega zemljiškega gospoda. Ko je namreč škof dobil loško gospostvo v svojo last, je del tega ozemlja obdeloval v lastni upravi preko svojih oskrbnikov s pomočjo podložnikov-tlačanov iz sosednjih vasi. Središče te zemlje so tvorili dvorci. Sredi XII. stoletja naletimo na loškem ozemlju na štiri take dvorce (bitenjski, žabniški, godeški in loški). Loški dvorec srečamo v listinah že 1074. Prvotno je ležal ta dvorec v Starem dvoru, na kar spominja še danes ime. Kasneje je škof prestavil dvorec v Staro Loko. Usoda starološkega gradu je tesno povezana z raznimi rodbinami, katerih člani so bili v službi freisinškega zemljiškega gospoda. Tako naj omenim v tej zvezi Lamberge, ki so tod gospodarili v prvi polovici XVI. stoletja in ki so si utrdili položaj na loških tleh zaradi službenega

razmerja do freisinškega škofa; posamezni njeni člani so bili v drugi polovici XV. stoletja dolga leta loški oskrbniki. Kasneje je bil grad skozi desetletja v posesti rodbine Rasp; tudi Raspi so potekali iz loške oskrbniške rodbine. V XVII. stoletju je grad prehajal iz rok v roke. Med lastniki se tedaj omenjajo tudi nekatere loške meščanske rodbine, kot Paplerji ali Lukančiči. V začetku XIX. stoletja je prešla posest na rodbino Strahl, ki je obdržala graščino v rokah preko sto let. H gradu je spadalo sredi XVIII. stoletja 5 gruntov in 29 kajž v Stari Loki ter 1 grunt v Žabnici. Izven loškega ozemlja je bil podložen graščini le 1 grunt v Brezju pri Kamniku ter 1 grunt in 1 kajža v Hrašah pri Smledniku.

Ajmanov grad je dobil svoje ime po dr. Jožefu Haymannu, ki je bil proti koncu XVIII. stoletja nekaj let posestnik te graščine. To gospostvo je med vsemi loškimi graščinskimi posestvi najmlajšega postanka. Grad je postavil proti koncu XVII. stoletja loški oskrbnik Fr. Matija pl. Lampfritzheim na kraju, kjer so bili prej trije grunti; omenjeni podložniki so se morali brez na-

Slika 6. Portal starološkega gradu

Slika 7. Ajmanov grad (iz Valvasorja XI, 128)

daljnega umakniti. Slika v Valvasorjevi zgodovini Kranjske, ki je izšla prav v tistem času, kaže, da je bil grad kaj čedno urejen. Zraven grajskega poslopja je bila obsežna pristava z velikim vrtom in lepo drevesnico. V teku desetletij so si lastniki, ki so se precej menjavali, pridobili pod svojo oblast predvsem razne kajžarje po Sorškem polju. Tako je spadalo sredi XVIII. stoletja pod to graščino 15 kajžarjev v Stari Loki, 1 v Formah, 1 pri Sv. Duhu, 2 v Šutni, 1 v Starem dvoru, 1 v Hosti. Posest je segala tudi na besniška tla, kjer se je omejevala v Sp. Besnici na 3 grunte in 1 kajžo, a v Zg. Besnici na 1 grunt. Graščinska zemlja se je pa širila tudi preko meja loškega gospostva; tako so spadali k njej 3 grunti in 2 kajži v Zbiljah, pol grunta in 3 kajže v Mošah, 3 grunti in 2 kajži v Čirčičah, 1 grunt na Visokem pri Kranju in 2 kajži v Šenčurju.

Šentpetrska graščina (Schrottenthurn) pod Šmarjetno goro spada v vrsto tistih gradov, katerih korenine segajo daleč v preteklost. Ondotno ozemlje je bilo odtujeno freisinskemu zemljiškemu gospodu že v XIII. stol. Grad sam je pa kot stavba mlajšega postanka. Postavili so ga v XVI. stoletju gosposdije pl. Schrott, po katerih je dobil grad svoje ime. Več desetletij je bil v posesti rodbine Sigesdorf, katere člani so bili skozi vse XVI. stoletje v službi loškega zemljiškega gospoda kot oskrbniki oziroma žitničarji. Nekaj let so imeli celo v zakupu loško

gospostvo. Kasneje so se tudi tod lastniki prav močno menjavali. Sredi XVIII. stoletja je imela graščina le del svoje posesti v mejah loškega gospostva. Poleg graščinske pristave ji je tedaj pripadal še 1 grunt v Stražišču in 4 kajže pod Šmarjetno goro; bolj se je posest zajedala v besniško območje, kjer je spadalo h gradu 11 kajž poleg 2 gruntov v Zabukovju in 3 gruntov v Zg. Besnici. Sicer se je pa graščinska zemlja širila v drobcih med Kranjem in Begunjami; z njo je bila združena v Orehovljah 1 kajža, v Britofu 1 grunt, na Bregu 1 grunt in 3 kajže; dalje v Žigani vasi, ki spominja s svojim starim imenom Sigisdorf na stare lastnike, 2 grunta in 2 kajži, na Otoku 1 grunt in 1 kajžo, v Zapužah 1 kajžo in v Zgošah 1 grunt.

Danes spadajo gradovi po funkciji, zaradi katere so bili postavljeni, le še v zgodovino. Deloma jih že zdavnaj prerašča ruša, deloma pa služijo namenom, ki jih narekuje novi čas. Med temi naj omenim puštalski grad, kjer ima svoje prostore loški muzej, ki s svojimi dragocenimi zbirkami vsestransko ponazaruje tako zanimivo preteklost obsežnega loškega ozemlja.

LITERATURA

Kos M., Starejša in mlajša naselja okoli Ljubljane, Geografski vestnik, XXIII, 1951, str. 157–177. — Blaznik Pavle, Kolonizacija Selške doline, 1928. — Blaznik Pavle, Kolonizacija Poljanske doline, Glasnik Muz. društva za Slovenijo, XIX, 1938, str. 1–61. — Blaznik Pavle, Kolonizacija in kmetško podložništvo na Sorškem polju (rokopis). — Blaznik Pavle, Zemljiška gospostva na besniškem ozemlju (rokopis).

SVILARSKÉ MANUFAKTURE V LJUBLJANI (1725 — ok. 1800)

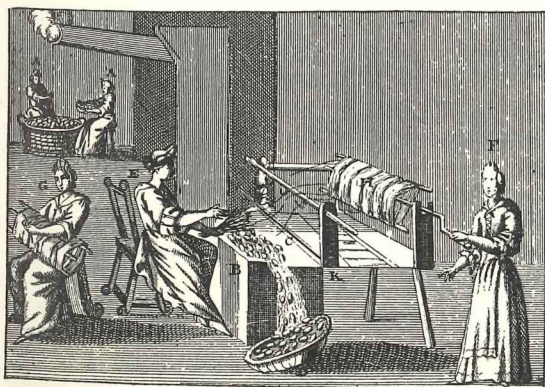
Jože Šorn

Merkantilistično usmerjena avstrijska gospodarska politika se je pričela na Kranjskem močnejše uveljavljati nekako po letih 1717—1720, torej potem, ko je bila proglašena svobodna plovba po Jadranu, in v času, ko je zaživela avstrijska Orientalna kompanija v svobodnih lukah Trst in Reka. Šele ta politika je dala prvi sunek za modernizacijo gospodarstva oziroma industrije na Kranjskem. Toda hitrejši in globlji razvoj industrije je po drugi strani zavirala vrsta neugodnih okoliščin: razne vojne so izčrpavale državno blagajno, splošna zastonost Kranjske je obetala proizvodom skromno tržišče, pomanjkanje širokopoteznosti in izkušenosti pri trgovcih ter manufakturstih je bilo slabo znamenje za hitro rast obratov itd. Tu, na Kranjskem, vrhu vsega niti ni bilo zelo ugodnih naravnih pogojev za svilarstvo; v tem sta jo v okviru habsburških dežel znatno presegali Goriška in Gradiščanska. Pa tudi ti dve se nista mogli kosati glede tega z Beneško republiko; ta je imela v zaledju severnega Jadrana še vedno močan položaj v svilarstvu. Razumljivo je, da so Avstrijci v smislu gesel merkantilizma hoteli omejiti uvoz svile iz Benetk in postaviti svoje lastne manufakture. Znano je, da je cena tega luksuznega blaga bila zelo visoka (baročno razkošje!) in da je bila omejena na plemstvo in meščanstvo.

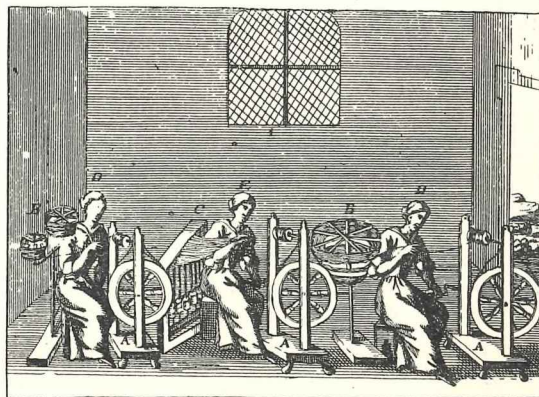
Avstrijsko gospodarsko vodstvo je bilo počasno in neodločno; marsikdo, ki se je potegoval za koncesijo v kateri koli panogi industrije, je moral opustiti svojo namero, ker ni mogel dobiti privativnega privilegija.¹

Redki so bili tisti podjetniki, ki so se upali lotiti proizvodnje nekega blaga brez tega dokumenta. Ko podrobneje študiraš naše gospodarske razmere v tisti dobi, spoznaš, da so mnogi imeli privilegij za nekakšno čarodejno formulo, ki te obvaruje poloma in ki tako rekoč jamči uspeh. V resnici pa bomo videli, da to ne drži in da so nekateri privilegiranci propadli, nepriviligiranci pa prav dobro uspevali. Vzrok je seveda treba iskati drugje. — Za to sta nam v svilarstvu dokaz n. pr. družabnika Jožef Pertot in Filip Balestri, ki sta se leta 1719 odločila pričeti s proizvodnjo takih tkanin na Goriškem,² nato pa Balestri sam, ki je pet let pozneje nameraval svilarno postaviti v Ljubljani, pa zopet ni uspel.³

Najprej za trenutek posvetimo pozornost delavcem na Goriškem in Gradiščanskem. Ta vrinek nam bo pozneje omogočil razumeti in primerjati položaje delavcev tu in v Ljubljani. V Farri, takrat najbolj znanem svilarskem kraju na Gradiščanskem, so bili v tej proizvodnji zaposleni tudi delavci in delavke slovenskega rodu, vendar so bili v znatni manjšini v primeri s furlanskimi.⁴ Okoli leta 1720 je bilo tu samo 60—70 fornellov,⁵ leta 1732 že 187,⁶ leta 1744 preko 200,⁷ šest let pozneje pa 218 teh priprav.⁸ To hitro večanje proizvodnje je privabljal nove množice delavcev in za njih vse je bilo treba preskrbeti tudi bivališča. To vprašanje naj bi se rešilo s preureditvijo nekaterih delovnih prostorov, ki naj bi ponoči služili kot spalnice, s postavitvijo barak ipd. Neugodno stanje je zakrivil tudi najemnik⁹ te cesarske svilarne v Farri: enako kot vsi zakupniki je hotel tudi ta zgolj iztisniti iz svilarstva čim večji lastni dobiček. Od vseh delavcev (točnega števila ne vemo) je le eden zaslužil dnevno — delovni čas je trajal od zore do mraka —

Slika 1. Odvijanje svilenih nitk

Slika 2. Sukalke pri delu

14 soldov (= 8⁴ kr), vsi ostali pa le 6—10 soldov (= 3⁶—6 kr), otroci obojega spola celó samó 3—4 solde (= 1⁸—2⁴ kr). Tolikšna je bila njihova mezda, kadar so jo prejeli v denarju. Prenekaterikrat pa jim je zakupnik nudil plačilo kar v naturalijah: pokvarjeno vino, pokvarjen sir in slab kruh. To jim je pozneje dražje zaračunal, jim odtrgal od mezde in se tako okoristil z razliko, ki je obstajala med nakupno in prodajno ceno te hrane. Ker delavci niso prejeli denarja, so bili še bolj odvisni od njega. S svojo prehranjevalno politiko jih je lažje izsiljeval. Kadar pa se je primerilo, da ni bilo dovolj svile, so ostali sploh brez posla in so se morali zadolžiti — preneka-teri pri židih, ki so njihovo stisko močno izkoriščali. Tisti delavci, ki so bili iz drugih krajev (n. pr. iz Vidma), so si morali naravnost priberati toliko denarja, da so se lahko vrnili domov. Razumljivo je, da so zato delavci zapuščali zakupnika in da je proizvodnja padala. Najbrž so take okoliščine hoteli nekaj let pozneje izkoristiti bogati Marpurghi,¹⁰ da bi vzeli v zakup svilarno.

Kakor so bili Slovenci po eni strani zgolj delavci, tako jih po drugi strani ni manjkalo med lastniki svilarskih manufaktur. Eden prvih takih je bil Jožef Penko, rojen v Premu na Kranjskem. Zgodaj se je izselil in najprej delal v španskih svilarnah v Valenciji, okoli leta 1729 pa se je preselil na Dunaj in se morda šele tu povzpел do lastnika svilarskega obrata.¹¹ Potem izgubimo za njim vsako sled, dokler ga šele mnogo pozneje, l. 1765, zopet ne srečamo, ko je — brezuspešno — prosil, da bi smel postaviti svilarno v Postojni.¹²

V Ljubljani se je tkanje svilenih tkanin pričelo že precej zgodaj; najprej seveda v obliki cehovskega načina proizvodnje, pozneje kot samostojna manufaktura. Zanimivo je, da se tu nihče ni povzpел od cehovskega mojstra do manufakturista; vsi so raje ostali pri svoji, z raznimi pravili utesnjeni starinski proizvodnji. Cehu pletilcev vrvic in svilenih tkanin, ki je bil osredotočen v Ljubljani, so bila pravila potrjena že leta 1674.¹³ Na svojih statvah so ti ljudje, večinoma Italijani, izdelovali — če naj verjamemo Valvasorju¹⁴ — ne samo svilene trakove, ampak celó žamet. V sorazmerju s tržiščem ni mogla biti njihova proizvodnja niti količinsko velika niti po raznovrstnosti izdelkov pestra.

Gotovo ni naključje, da se je v našem mestu prav tujec prvi lotil proizvodnje tega

luksuznega blaga na manufakturni način. Bil je to Francoz po rodu (Francozi in Italijani so prednjačili v svilarstvu!), ki ni izšel iz industrijskih krogov, pač pa iz obrtniških. V Ljubljani je sploh vrsta poznejših manufakturstov izšla iz skupine manjših in srednjih trgovcev ter obrtnikov, deloma tudi fevdalcev — veletrgovci in menjalci so bolj poredko tvegali odločilni skok iz trgovine v industrijo. Posestniki malih kapitalov so se torej izkazali kot naprednejši element, ki ni mnogo okleval vložiti svoje vsote v postavitev zgodnjekapitalističnih obratov.

Francoz se je pisal Pierre Toussaint Ta-bouret in je bil rojen v Nancyju; ni znano, kdaj se je preselil iz Lorene v Benetke. Od tam je prišel okoli l. 1715 v Ljubljano in bil najprej pomočnik pri nekem lasuljarju. Dve leti pozneje si je že izposloval obrtno koncesijo — dovoljenje za samostojno izvrševanje lasuljarske obrti.¹⁵ Toda mož se ni zadovoljil samo z lasuljami — hotel je postati kapitalist. Gotovo je že v Franciji in pozneje v Benetkah videl, da je svilar-ska industrija zelo donosen posel, in opri-jeti se ga tu v Ljubljani, se mu ni zdela slaba misel.¹⁶ Opirajoč se na cesarjev gene-rale z dne 18. marca 1719, ki se z njim do-voljuje ustanavljanje vsakovrstnih obratov, je pričel plesti že okoli leta 1725 svilene nogavice, ne da bi za to imel kak poseben privilegij. S tem je storil odločilni korak iz cehovske utesnitve. Sicer pa se tudi lasu-ljarstvu ni odpovedal za dolgo vrsto let (do leta 1741) — pač iz finančnih razlogov. Njegov obrat je bil spčetka prav majhen: mogoče 2—3 statve in nekoliko več delav-cev. Ne vemo pa, če so bili to člani domače družine ali pa pravi mezdni delavci. Kó se je ta mali pletilec prepričal, da vlada za njegove izdelke na trgu konjunktura, je — da bi prehitel morebitne tekmece, ki bi imeli iste cilje, in da bi se še bolj uveljavil — dobil leta 1728 na najvišjem državnem upravnem mestu pismeni dokument, ki je ščitil njegov skromni obrat in mu nudil opo-ro po pravni strani. Pridobitev pismenega priznanja prvega kranjskega ma-nufakturista svilenih izdelkov pomeni potemtakem prvi važni sunek k na-daljnemu razvoju. To je možu omogočilo, da si je dve leti nato (4. marca 1730) iz-posloval celo pravi privativni privilegij za proizvodnjo svilenih nogavic; priznan je bil njemu in njegovim dedičem za 15 let.¹⁷ Razen njega torej ni smel nihče v deželi ves omenjeni čas proizvajati tako blago. Ta dokument je lastniku zagotavljal mono-

polni položaj in mu omogočil prodajo ter izvoz izdelkov (s pridržkom, da je uvoz tujih nogavic na Kranjsko dovoljen vsem trgovcem). Danes se nam zdi nekoliko nenavadna ta njegova poteza: komaj si je kupil nekaj statov in vključil v proizvodnjo peščico delavcev, že je hotel doseči s privilegijem monopolni položaj. Toda njemu je to pomenilo zavarovati obstoj obrata in razvoj proizvodnje. Navedeni pridržek je zanj predstavljal resno omejitev, ki je ni mogel niti obiti niti premagati, kajti proizvodne sposobnosti njegovega obrata so bile prešibke za to.

Pred nami je torej mož, ki je bil v eni osebi obrtnik (lasulje), manufakturst (svilene nogavice) in trgovec (imel je namreč v mestu svojo prodajalnico). Videli bomo, da njegov primer večstranske aktivnosti ni bil osamljen in da je to prav značilna poteza vseh ali skoraj vseh podjetnikov tiste dobe.

Podelitev privilegija in prvi dobički so Tabouretu omogočili, da je storil drugi važni korak: povečal je svoj obrat. Že je vzel v najem hišo, si kupil na Dunaju statve, stiskalnice in drugo orodje,¹⁸ medtem ko je moral kupovati surovo svilo še dalje na Gradiščanskem.¹⁹ Glede njegovih delavcev vemo zatrdno le to, da so bili pravno podrejeni mestnemu magistratu kot prvi instanci.²⁰ V vseh letih obstoja svilarne pa določno zvemo samo za en spor in predmet spora: Mico Bokoliš (Wokollischkha) je manufakturst tožil magistratu zaradi kraje. Ni ji namreč izplačal 10 gld mezde (za delavce precejšnja vsota, kar pomeni, da ji že dolgo ni izplačal mezde), zato mu je ukradla neko količino masti. V smislu razsodbe ji je moral mezdo povrniti v 14 dneh.²¹ To so zelo skromni podatki, vendar razberemo iz njih odnos lastnika proizvodnih sredstev do njegovih delavcev in neke vrste socialno zaščito magistrata kot tiste ustanove, ki je imela patronat nad delavci. Potrebno je bilo, da smo jih podrobneje navedli, ne pa prezrli, kajti njihov socialni položaj v celoti bo pravzaprav mogoče podati šele na podlagi takih drobnih vesti.

Tabouret svojih izdelkov ni prodajal le sam, ampak so mu jih prodajali tudi še drugi ljubljanski trgovci, čeprav ne prostovoljno; zaradi svojevrstne odločbe višjih upravnih oblasti so ti naravnost morali odkupiti v gotovini vse tiste nogavice, ki jih sam ni mogel ali ni hotel vnovečiti. Kakor se je trgovčevemu interesu zdela ta odločba škodljiva, tako je manufakturst

vztrajal pri tem, saj je vedel, da mu blago ostaja in to kljub temu, da ga je smel na debelo in na drobno prodajati v Ljubljani in na deželi v času in izven časa letnih sejmov. Ne preseneča nas torej dejstvo, da je s trgovci prišlo do ostrega spora, kajti ti zaradi visoke cene niso mogli prodati njegovih nogavic; uvoženo blago je bilo cenejše. — Tako smo se seznanili z dogodkom, ki je v ostrem nasprotju s pozneje vpeljanim kapitalističnim geslom o svobodni ponudbi in povpraševanju. V neki meri imamo tu torej opraviti s prisiljenim oziroma diktiranim sistemom povezave med proizvodnjo in trgovino; v času merkantilizma to ni bila redkost.

Nogavičar ni znižal cene,²² ker je ni mogel zaradi prevelikih proizvodnih stroškov. Ni toliko važen zaključek več kot dveletnega boja za ceno (ta nam ni točno znan), kolikor važnejše so njegove posredne posledice: ustanovitev druge svilarne v Ljubljani, delo dveh ljubljancev, trgovcev Jerneja Čebula in Ludvika Antona Reje.²³ Udarila sta po Tabouretovi monopolistični težnji in zagovarjala svoje stališče s trditvijo, ki je bila docela resnična, da namreč monopol škoduje splošnosti, množina »tovarn« pa učinkuje prav obratno. Družabnika sicer nista dobila privatnega privilegija, sta pa seveda smela in tudi pričela obratovati. To je eden redkih primerov obratovanja brez privilegija.

Taboureta je rast konkurence prisilila, da je zaradi boljšega uspevanja zmanjšal stroške za surovine in povečal proizvodnjo. Najučinkovitejši način se mu je zdel ta, da se odpove dragemu nakupovanju surove svile na Gradiščanskem in velikim stroškom za prevoz ter da zasaadi lastni nasad murv, da bi s tem vsaj deloma, če že ne v celoti mogel gojiti sviloprejk. Magistrat mu je

Slika 3. Veliki kolovrat (machina ali ital. filatorio)

podelil poleti 1731 pusto zemljišče na Grajskem griču, parcelo, ki je preje služila za živinsko pašo okoličanov. Takoj je tudi posadil murve. To je bil njegov tretji važni korak v smeri gospodarske utrditve, pa tudi notranjo ureditev obrata je učinkovito spopolnil na ta način, da si je na tem zemljišču postavil hišo z delavnico, ker je obrat in delavce, ki so doslej stanovali ločeno na raznih krajih, hotel imeti vse skupaj pod eno streho, da bi jih mogel uspešneje nadzorovati.²⁴ Poudarjanje osredotočenja delovne sile nas navaja na misel, da so delavci pred tem delali vsak na svojem domu, lasuljar pa jim je razdelil le surovine in jim pod določenimi pogoji »posodil« statve. Če bi bilo to res, potem bi Tabouret ne bil manufakturst, pač pa založnik. Vsi znaki pa kažejo, da o založništvu ne moremo govoriti. Najverjetnejša je torej misel, da so pred zgraditvijo delavnice na Gradu delavci od doma hodili delat k Tabouretu in se po delu spet vračali domov.

Sredi tega razvoja se je dogodilo nekaj, kar je preokrenilo tok Tabouretovega gospodarskega razvoja. Nekateri prebivalci Poljan namreč so naščuvali mesarskega cehovskega mojstra — pod pretvezo, da bo ta ceh izgubil livado na Gradu — k temu, da bi se pritožil proti podelitvi zemljišča Francozu; ker s tem niso uspeli, so v oktobru 1731, torej po treh mesecih, uničili nasad na ta način, da so izruvali kolje, razbili mize itd. — Mogli bi si misliti, da je bil povzročitelj dejanja tekmeč Čebul. Po Tabouretovem mnenju pa naj bi to bil magistrat; tega je tudi tožil za povračilo škode. Pravi vzpodbudnik pa je v resnici bil mesarski ceh in vsi tisti posamezniki, ki so imeli tam pravico do paše. Torej smo priče, kako se je ceh (čeprav mesarski, vendar je bil prizadet zaradi prikrajševanja pašniških pravic) boril proti skromnemu manufakturstu, kako ga je pomagal uničevati ter s tem nehote podpiral drugega podjetnika.

Nekako od leta 1735 dalje ni bil Tabouret menda več sposoben proizvesti en sam par svilenih nogavic.²⁵ Torej je obrat deloval vsega skupaj približno le deset let. Njegov lastnik se je zadolžil in umrl²⁶ v veliki bedi.²⁷ Premičnine in nepremičnine je zapustil sinu Petru Ivanu, ki se pa s svilarstvom ni bavil.

V vsakem oziru važnejša manufakturstista bila srednje močna trgovca Jernej Čebul in Ludvik Anton Reja — oziroma pozneje Čebul sam. — Ta je bil doma iz naselja Hillen pri Šentjerneju na Dolenjskem.²⁸ Prišedši v Ljubljano je vstopil v službo

pri trgovcu Tomažu Vincencu Muliču; v pozni pomladi leta 1721 je postal samostojen trgovec.²⁹ Njegov družabnik Reja se je priselil v Ljubljano iz vasi Hecken. Leta 1717 je prevzel Wolfa Matije Eytelbergerja trgovino z dišavami in zelišči v Ljubljani,³⁰ toda zaradi nekega spora trgovsko-pravnega značaja ni mogel sam spočetka v celoti voditi trgovine: šele od leta 1726 dalje je bil resnično samostojen trgovec. — Družabnika sta bila trgovca šele nekaj let in zategadelj nista mogla imeti znatnih kapitalov, sta pa pokazala neprimerno velik pogum in težnjo po tem, da postaneta industrijca. Poleg manufakture svilenih nogavic sta postavila še obrat za separacijo voska od medu, dalje pletilstvo volnenih čepic, nogavic ipd. S tem, da nista prejela privilegija, še ni rečeno, da sta morala zapreti vse obrate; to samo pomeni, da se nista mogla nadejati monopolističnega položaja v svilarstvu. Vztrajala pa sta v svojem delu, vzela v najem hišo, nabavila statve in si na Beneškem poiskala sposobne delavce.

Nekako po letu 1731 družabnika nista nastopala več skupno in o vseh njunih obratih ni nobene vesti več; razšla sta se. Čebul je poslej vedno nastopal sam in se je z vso silo oprijel le proizvodnje svilenih tkanin. — Jernej je imel vsekakor boljše finančno osnovo kot pa Tabouret. Prvi je še nadalje ostal trgovec, poleg tega ne smemo prezreti, da je opravljal važne funkcije v magistratni upravi in drugje (notranji svetnik, mestni zakladnik, načelnik trgovskega stanu), ki so mu omogočile vršiti nadzorstvo nad morebitnimi novimi kandidati v svilarstvu.

Čebulova pot je bila zelo naporna. V začetku je moral kupovati surovo svilo na Goriškem, tudi barvati je moral svoje izdelke tam. Na ta način je prodajna cena njegovih proizvodov bila višja kot pa cena tistih, ki so jih uvažali iz tujine. Če si je že Tabouret, ki je seveda opazil isti pojav, pomagal na ta način, da si je omislil v Ljubljani nasad murv in bi k temu moral nujno dokupiti še sviloprejk, je pa Jernej postopal drugače. Prvi korak je bil ta, da je za namestitev svojega obrata kupil eno večjih hiš v Ljubljani ob Ljubljani in tu namestil delavnice (inkanatorij ter filatorij; ta je bil menda tako velik, da na Goriškem razen tistega v Farri ni bilo večjega).³¹ Iz Benečije je pripeljal 30 mojstrov in delavcev, ki jim je moral nekaj časa — to je važno, da še posebej naglasimo — plačevati dvojno mezd, da jih je mogel sploh obdržati pri sebi. Sposobni

izučeni delavci so bili takrat na Slovenskem še precejšnja redkost, zato je bila vrednost njihove delovne sile zelo velika. Jernej se seveda ni zadovoljil samo s temi delavci; moral jim je dodeliti domačine, ki naj bi tujce čim prej nadomestili v celoti (za nižjo mezdó!). Nekako v začetku leta 1734 je obrat zaposloval že preko 100 delavcev — domačih in tujih iz Italije, Avstrije in Nemčije — v pogonu pa je bilo 13 statev, kjer so tkali najmanj 5 vrst svilenih tkanin; nekoliko pozneje je postavil še barvarno.

Treba pa je odgovoriti še na neko zelo važno vprašanje, namreč kolikšno je bilo Čebulovo tržišče. Jernej je bil v tem oziru močnejši kot pa Tabouret: imel je v glavnem mestu rodne dežele svojo prodajalnico, dalje eno na Dunaju, morda pa tu le stojnico, kakor je imel verjetno stojnice in ne prodajalnice še v Trstu, Gradcu, Kremsu, Linzu³² — kamor je vozil svoje proizvode na trg; iz finančnih razlogov je malo verjetno, da bi mogel imeti stalne prodajalne v precej oddaljenih krajih. Za Trst trdimo to z verjetnostjo, ker čitamo nekje,³⁵ da je na tržaški sejem, ki se je pričel 1. avgusta 1730, prišel tudi Čebul. Na tem sejmu srečamo oba stara tekmeča, Čebula in Taboureta, in lahko primerjamo njuni proizvodni sili: medtem ko je prvi pritovoril tja vsakovrstne svilene, suknene in volnene izdelke, zlato, srebrno in drugo dragoceno galanterijo v vrednosti nekaj tisoč goldinarjev, je pa drugi pripeljal zgolj lasulje in svilene nogavice. Tabouret-privilegirane se ni mogel kosati z nepriviligiranim konkurentom.

Čebul je na lastne oči videl, kako je tako rekoč nasad ugonobil Francoza, in da bi se izognil takim finančnim tveganjem, je postopal drugače: kar na Goriškem, kjer so bili najboljše pogoji za rast murv in razvoj sviloprejk, si je že pred letom 1733 uredil 12 fornellov za pridobivanje surove svile (leta 1733 n. pr. jo je dobil za 12.000 gld). Toda tudi zanj ni bil položaj lahek, kajti tamkajšnji proizvajalci so mu manufakturo v Ljubljani hoteli uničiti na ta način, da so mu galle, ki jih je odvijal v omenjenih fornellih, pri nakupu zaračunali za okoli 60 odstotkov dražje.³⁴ Razumljivo je, da mu je taka politika ustvarjala docela nepredvidene stroške (v letu 1733 n. pr. 4000 gld). Kljub vsemu se mu je dobiček večal, toda ne v takem sorazmerju, da bi mogel biti povsem miren glede bodočnosti svojega obrata. Težil je za tem, da si pripori, kjerkoli je to le mogoče, čim več go-

spodarskih ugodnosti. Iz tega razloga je prosil — tretja nujna poteza — za večleten prosti uvoz svile in ostalih surovin z Goriškega. Zato je predlagal, naj se mu podelijo v last 4 komorne žitne desetine okoli Ljubljane (teh ni dobil, ker so jih oddajali na licitaciji), iz istega nagiba je prosil in dosegel izstavitev 12-letnega prostega potnega lista za uvoz 24 ladij štajerskega in 24 ladij hrvatskega vina, končno je smel nakupiti in brez plačila mitnine prodati 600 tovorov vina, pol doma, pol v tujini.³⁵ — Tabouret, ki je v tem času že propadal, je medlo skušal posnemati Čebulovo taktiko: iskal je dovoljenje za uvoz letnih 200 ladij vipavskega in goriškega vina za konzum na Kranjskem (tudi za 12 let), skozi 10 let je hotel brez plačevanja mitnine uvažati surovine za svilarno, na enak način pa izvažati nogavice (kot je bilo tako dovoljeno tudi Čebulu).³⁶

Spričo nakupovanja vina se bomo nehote spomnili postopka v Farri. Ni izključeno, da sta oba ljubljanska svilarja postopala podobno, čeprav za zanesljivo trditev nimamo dokazov. Vendar pa je treba pripomniti, da je bil Čebul še vedno tudi trgovec in da je kot tak utegnil prodajati vino raznim strankam.

Čebul se je razvijal še dalje in mogel je storiti četrti važni korak: leta 1738 je že imel 20 statev, 4 pa je nameraval še dokupiti. Kolikor ni imel gotovine sam, si jo je izposojal pri raznih upnikih, ne da bi pri tem slutil, da ga bo to pokopalo. Da bi zavaroval celotno premoženje, vloženi kapital in dobiček, je končno le prosil za podelitev privativnega privilegija. Dobil ga je, kajti Tabouret je bil na tleh, čeprav mu je privilegij pravno še vedno veljal. S kosom papirja si Francoz že res ni mogel nič več pomagati, zanj so bile to le še mrtve

Slika 4. Barvarna

črke. Čebul, ki mu je bil privilegij priznan leta 1738 za deset let,³⁷ se je z njim dobro okoristil.

Desetletna doba njegovega vzpona je bila končana, pričenjala se je približno enako dolga perioda maksimalne proizvodnje, ki pomenja višek uspehov za našega manufakturista: v pogonu je bilo 26 statev za tkanine in 4 statve za pletenje nogavic (skupaj torej 30 statev), delavcev je imel zaposlenih znatno več kot sto; obrat je imel 4 oddelke: inkanatorij, filatorij, tkalnico in barvarno.

O obratu, proizvodnih sredstvih in delavcih na splošno torej nismo obveščeni ravno najslabše; še najteže je s poznavanjem točnega ekonomskega in socialnega položaja teh poslednjih. Prvi Čebulov svilarski mojster (capo maestro) je bil Jurij Zanetti, po rodu Benečan. Iz ne povsem znanih razlogov je izstopil po 6 letih dela iz obrata (pred letom 1738) in hotel s samostojnim obratom konkurirati bivšemu gospodarju.³⁸ Mojstrova pomočnika sta bila Franc Huber in Štefan Chillingier, ki sta bila tudi na hrani pri njem. Nek drug delavec, Matija Zaharija Frerenteich, je bil najpozneje zgodaj spomladi 1744 odslovljen (verjetno zaradi poneverbe) in je bil potem najmanj eno leto brezposeln.³⁹ Pomožna dela so opravljale delavke Černe, Dolenjc, Prek, Debul, Vesel.⁴⁰ To so z imeni znani delavci. Od ostalih uslužbencev nam je znan še Matija Reich, ki bi moral po pogodbi biti eno leto (za 200 gld) v njegovi službi kot trgovski pomočnik — bržkone v trgovini, ki jo je Jernej dobil po Muliču. Matija pa, ki je vstopil kot pomočnik k Čebulu v maju 1732, je izstopil brez obvestila predčasno in odšel za trgovskega pomočnika v Gorico. Ker je bil tedaj v trgovstvu običaj, da si vsaj četrt leta prej prijavil izstop, mu je Čebul zadržal neke osebne predmete (obleko in drugo), iz česar se je izcimilo pravdanje.⁴¹ Najbrž v svilarski prodajalnici pa sta prodajala Jernejev brat Luka kot trgovski pomočnik⁴² in neki trgovski sluga.⁴³ Dalje vemo le še to, da so delavci poneverjali surovine in izdelke, da je včasih kak delavec pobegnul, da je zopet drugi moral Čebul sam odsloviti z dela tega ali onega mojstra ali učenca, ker so mu zaradi malomarnosti (ali neizkušenosti?) prizadeli mnogo škode.

V inkanatoriju je bilo leta 1749,⁴⁴ torej ob koncu privilegijske dobe, zaposlenih najmanj še 30 domačinov. V filatoriju so delali še en mojster, 5 pomočnikov, 4 poganjači (Radtreiber) — vsi domačini. V nadstropju nad filatorijem je bila tkalnica, se-

stavljena iz dveh sob; v prvi sobi so bile 4 statve, v drugi sobi je bilo 5 statev.⁴⁵ V drugem nadstropju je bila še ena tkalnica, kjer je bilo v prvi sobi 6 statev,⁴⁶ v drugi sobi so bile samo tri statve; tu sta delala dva domačina in en Italijan. V isti stavbi je bila nadalje nameščena tudi še pletilnica za nogavice: v dveh sobah so bile v pogonu 4 statve, kjer so tkali domačini, dve deklici (starost ni znana) sta jim pripravljali svilo. Barvarna s 6 obzidanimi bakrenimi kotli je bila v pritličju; samo navadno barvanje je zmogel en mojster z dvema pomočnikoma.

Jernejev obrat je bil torej sorazmerno zelo velik in je nekolikokrat presegal Tabouretovega, nadkriljeval je le-tega tudi po številu proizvodov. Francozova proizvodnja je bila omejena zgolj na nogavice, domačin pa je izdeloval najmanj 10 vrst proizvodov. V času pregleda svilarne leta 1749, ko se je krivulja proizvodnje nagnila navzdol, je samo v delavnicah zaposloval najmanj še 70—75 delavcev (po veliki večini samih domačinov), v pogonu je bilo le še 22 statev. Poraba svile je bila znatna: od začetkov do leta 1744 je bilo iz Goriške izročeno zanj okoli 50.000 funtov surove in predelane svile, kar je v denarju znašalo okoli 162.000 gld.⁴⁷

Če smo že precej dobro poučeni o delavstvu in obratu samem, pa ni več tako, ko se vprašamo po višini mezd in načinu izplačevanja le-te ter o delovnih pogojih vobče. Poslužiti bi se mogli le splošnih trditvev, da namreč mezda — razen za mojstre — ni bila dosti večja kot pa eksistenčni minimum, da je delovni čas trajal od zore do mraka, da so delavci spali v delovnih prostorih itd. Viri, ki smo se z njimi okoristili, nimajo namreč takih vesti, da bi mogli vsaj deloma rekonstruirati življenjski standard delavcev v tem obratu. Vesti o kakih manifestacijah razrednega nasprotstva v ohranjenih dokumentih ne zasledimo. S tem seveda ni rečeno, da nasprotstev ni bilo. Prav zato se dozdeva, da se članek bolj bavi z lastniki proizvodnih sredstev kot pa z neposrednimi proizvajalci. Res je, da smo na začetku zgodnjega kapitalizma, ko razredna zavest še ni bila tako razvita kot pozneje, vendar je razumljivo, da so delavci v katerem koli obratu tistega časa tudi reagirali na znižanje mezd, na sistem postopanja z njimi ipd., pa čeprav upoštevamo še tako patriarhalen odnos lastnika do delavcev, n. pr. Čebula do njegovih rojakov.

Ko je v letu 1748 pretekla desetletna privilegijska doba, je Čebul prosil za podaljšanje privilegija. Nameraval je povečati obrat. Toda podaljšanje mu že ni več koristilo v taki meri kot doslej, kajti obrat je pričel pešati. Kje nam je iskati vzroke za nazadovanje? Najprej je tu konkurenca: v Gorici je namreč v tem času že obstajala velika Šegalova manufaktura, in brez nje je v ostalih starih obratih delalo 25–30 mojstrov, na Dunaju pa je prav tedaj delalo najmanj 50 svilarskih mojstrov.⁴⁸ Torej je Ljubljana bila tako rekoč med dvema mlinskima kamnoma in ni mogla prav dobro uspevati. Dalje so manufakturisti na tujem proizvajali v tihem sporazumu z avstrijskimi trgovci vedno nove vrste istega blaga; uvoz takih vrst ni bil prepovedan, ker jih domači obrati še niso izdelovali. Tuji proizvajalci so se zaradi lastnih koristi prilagodili željam teh trgovcev; to so zmogli lahko in hitro zaradi množine izkušenih in sposobnih delavcev.

Če so v Avstriji pričeli izdelovati tudi to novo vrsto blaga, ga trgovci niso hoteli prodajati, ker so manj zaslužili, pač pa so se v sporazumu s tujimi podjetniki dogovorili za kako novost. Če ni šlo drugače, so trgovci blago tudi tihotapili. Takih postopkov domači proizvajalci zaradi neelastičnosti niso mogli uspešno preprečiti, zato so bili vedno v nevarnosti, da propadejo. Enostavna prepoved uvoza in siljenje trgovcev k temu, da bi kupovali samo domače blago, pa je bil prav tako jalov posel, kot zahteva, naj se s policijskimi ukrepi (poostrena kontrola na mitnicah ipd.) onemogoči tihotapstvo.⁴⁹ — Pri vsem tem moramo upoštevati, da je tik pred smrtjo Karla VI. (1740) in po njej zajel Avstrijo nov val vojn in da je zato nastala splošna draginja in neugoden čas za razvoj industrije; tržišče se je zožilo, surovine podražile. Pri Čebulu se je s tem povečala nevarnost, da bo šlo po zlu vseh 70.000 gld, ki jih je vložil v obrat. Ker upnikom ni mogel vračati posojil, je zaprosil za moratorij; odobren mu je bil poleti leta 1744 za šest let. Takrat so njegovi dolgovi znašali 46.083 gld 35 kr. Po preteku roka pa tudi podaljšanje moratorija ni prineslo rešitve.

Tik pred letom 1750⁵⁰ so se pojavile take razpoke, da jih Čebul že ni mogel več sam zaliti: zelo zadolžen je februarja 1750 zaprosil državne oblasti za predujem. Namesto tega pa je prejel le predlog, naj se osnuje družba, ki bo v sporazumu z njim prevzela obrat in nadaljevala proizvodnjo. Ker se družba ni osnovala, se je pojavil v

marcu 1752 drugi predlog, naj se obrat v celoti proda na dražbi. Toda tudi po štirih licitacijah in javnih objavah se ni javil noben kupec. Ponovno je Čebul prosil za posojilo 30.000 gld, kajti dolgovi so narasli in so v začetku l. 1754 znašali že 58.563 gld 31 kr, njegovo premoženje pa je še vedno bilo vredno 41.411 gld 59 kr. Kljub temu, da je bil pripravljen februarja 1754 Čebul zahipotecirati premoženje, ni dobil posojila. Tako ljubljanske kakor dunajske oblasti so sicer obžalovale, da mora propasti tak imeniten obrat, pomagale pa mu niso in njegova usoda je bila zapečatená z najvišjim dekretom dne 13. oktobra 1754: sklenili so, da se dá prosta pot pravosodju. Tako so torej večino opreme poprodali in z izkupičkom delno poplačali upnike. Trгоvec je še vedno upal, da bo vzpostavil manufakturo takó, da se bo pogodil z upniki — toda tudi to je bilo zaman. Po Jernejevi smrti je njegov brat Luka leta 1764 še vedno upal obnoviti svilarno, konec koncev pa je opustil vsak resnejši poskus v tej smeri.⁵¹ Po vsej verjetnosti je torej ta največja svilarna XVIII. stoletja v Ljubljani in ena največjih v Avstriji sploh prenehala z delom kmalu po letu 1754, če že ne prav tedaj. Potem ni bilo nekako 20 let v našem mestu nobenega pravega svilarskega manufakturista več.

Iz propadlega Čebulovega obrata je njegov bivši mojster Zanetti kupil nekaj statov in že v novembru 1754 pričel, skoraj gotovo na svojem domu, s proizvodnjo svilenih tkanin. Zanetti je torej primer manufakturista, ki se je povzpел od mezdne delavca (mojstra) do samostojnega — čeprav zelo skromnega — lastnika proizvodnih sredstev. Toda sčasoma je zaradi že opisanih zunanjih okoliščin zdrknil na stopnjo svilarskega tkalca. Do vključno l. 1761 je delal sam z ženo in štirimi delavci; od

Slika 5. Barvarna (vse slike reprodukcije iz Francisci Philippi Florini Oeconomus prudens et legalis... 1702, knj. 6)

tedaj dalje pa je obdržal le še dvojce statev, kjer sta delala njegov nečak Peter kot vajenec in nek pomočnik. Proizvodnja: 1762 13 kosov svilenih tkanin, 1763 16 kosov, 1764 18 kosov, 1766 25 kosov svilenih tkanin; vse je poprodal v Ljubljani.

V začetku leta 1755, torej nekaj mesecev za Zanjettijem, se je pojavil še drugi svilarski pletilec, namreč Jožef Harmann; najbrž je tudi on kupil statve v Čebulovi manufakturi. Harmann je pletel v glavnem le svilene nogavice; pomagal mu je samo sin Boštjan. Proizvodnja: 1762 160 parov nogavic, 1763 184 parov, nekaj ovratnih rut, svilenih hlač in drugega drobiža, 1764 354 parov nogavic in drugih drobnarij, 1766 273 parov nogavic; poprodal vse v Ljubljani.⁵² — Ni znano, kdaj sta prenehala oba s proizvodnjo.

Po teh 20 letih skromne svilarske dejavnosti se je spet pojavil močnejši manufakturst, namreč Andrej Cerar, ki je pričel s proizvodnjo leta 1775 s 5 statvami; po 11 letih je imel v pogonu že 11 statev. Izdeloval je predvsem svilene trakove. Delavci (število sicer ni znano) so bili vsi domačini. Po moževi smrti je obrat vodila vdova Frančiška. Med začetkom avgusta in koncem novembra 1792 je to manufakturo (obsegala je barvarno in tkalnico trakov) prevzel Gašper Kos. Ta ji ni bil lastnik dolgo časa sam, pač pa je našel družabnika v Jožefu Kopfmüllerju, ki pa se že 14. decembra 1792 javlja kot zakupnik bivše Cerarjeve svilarne. Imel je 10 statev (torej morda kakih 20 delavcev), letna vrednost proizvodnje, ki je zalagala trge na Kranjskem, Koroškem, Štajerskem in na Hrvaškem, je znašala 6000 gld. Res samostojni lastni obrat (barvarna in tkalnica trakov) mu je bila odobrena 16. marca 1793. Bržkone je tedaj le v celoti odkupil Cerarjevo manufakturo.

Nekako leta 1788 je začel proizvajati svilene in polsvilene tkanine manufakturst Karl Bononi. Njegov obrat je bil manjši, saj je letna vrednost proizvodnje znašala okoli 4000 gld; zalagal je trge na Kranjskem, Štajerskem in v Avstriji. Število delavstva ni točno znano.

Vsi ti obrati so zamrli med leti 1793 in 1800, torej v krizi, ki je sledila protifrančoskim vojnām.^{53 54}

OPOMBE

RA — Reigersfeldov arhiv; GA — Gallenbergov arhiv; SSA — Starejši stanovski arhiv; VDA — Vicedomski arhiv; BA — Breckerfeldov arhiv; DA — Dolški arhiv; KR — Kamera in reprezentanca; Testamenta — Oporoke; Zap. inv. —

Zapuščinski inventarji (vse ODAS, Lj.); Star. reg. I. — Starejša registratura I.; (M.) sod. prot. — Mestni sodni protokoli; D. u. — davčni urbarji (vse MALJ); Šentpetr. ž. — Arhiv šentpeterskega župnišča v Lj.

1. Privativni (izključni) privilegij je pismeni dokument, ki je lastniku le-tega jamčil za določeni čas monopolni položaj v neki panogi industrije za določeno vrsto proizvodov. Uhlirz (Handbuch der Geschichte Österreichs..., I, 1927, str. 302) smatra, da so bili najučinkovitejše sredstvo za prelom s cehi. — 2. RA, fasc. III, Commercialia; 27. poročilo, str. 385 sl. Gradec, 31. maja 1719. — 3. SSA, fasc. 537; Dunaj, 22. avg. 1724; GA, fasc. IX, Dežel. zadeve 1671—1749, 15. jul. 1724. — 4. RA, knj. št. 18, pril. k 19. komisijskemu poročilu; Dunaj, 19. nov. 1730 (poročilo objavljeno na str. 292 sl.). — 5. Fornello je soba z nekakšno pečjo, kjer so ogrevali sviloprejkine kokone ali gallette; tudi je naziv za samo peč. — 6. RA, knj. Copia Lettere Dal 1732 sin'al 1737, str. 39. — 7. RA, fasc. V, Commercialia; knj. Relation... de dato Triest den 26. Oct. 1744, str. 17. — 8. Fr. Reigersfeldova beležnica s sign. »St. 81 (I. 3 d)«, str. 296. — 9. R. M. Cossár, Lineamenti storici dell'arte goriziana della seta, Gorica 1933, str. 15; 10. apr. 1726 je bila sklenjena zakupna pogodba na 12 let med Jožefom Trevanom iz Napolija (drugeče sozaložnikom na Dunaju) in avstr. dvor. komoro zaradi zakupništva Farre. — Vendar je že poleti 1732 novi zakupnik Farre Jožef Periello, tobačni inspektor. — Gl. op. 6 in RA, Copia lettere I, 1722—23, str. 1022. — 10. Aron, Mojzes in Mandolin Marpurgo so bili trgovci in manufaktursti v Goriški in Gradiščanski. Svilarno v Farri so hoteli prevzeti 1746 za običajno letno najemnino 800 gld (RA, Diaria 1746 do 1750; 28. jun. 1746. — RA, fasc. V, Commercialia, knj. Relation..., str. 24 sl.). — 11. RA, fasc. XXX, Dnevnik; zvezek s št. 32; gl. pod datumom 18. nov. 1739. — 12. KR, CC, S 22/1, 5. jul. 1765. — 13. Star. reg. I, fasc. 13 (ovoj »Schnürmacher und Seidenstricker«). Ta splošni rokodelski red jim je bil ponovno potrjen 14. avg. 1733. — Pred prvim potrdilom pravil svilarjev v Ljubljani ni bilo. — 14. Die Ehre..., XI, str. 706. — 15. Sod. prot. 1717, str. 71—72. — Sod. prot. 1718, str. 46 (7. marca). — D. u. za cit. leto. — 16. August Dimitz, Zur Geschichte der Seidenzucht in Krain (Blätter aus Krain, IX, 1865; str. 55 sl., 58 sl.); napačno navaja kot ustanovno leto Tabouretove svilarne (Dewerth-Tabouretove je tudi napačno!) okoli 1735c, pravilna pa je letnica za njegov nasad murv (1731). — Isti, Geschichte Krains..., IV, 1876 na str. 152 (iste napake oziroma točnosti). — Ivan Vrhovec, Zgodovinski pregled kranjskega trgovstva in obrta do francoske okupacije, LMS za 1882/83; str. 407 (za svilarno ista netočnost, za nasad celo letnica 1732!). — Alfons Müllner, Tuch- und Seidenzeug-Fabriken in Laibach (Argo, VI, 1898, stlp. 40); Taboureta sploh ne omenja in Dimitzevega članka ne pozna. — Josip Zontar, Zgodovina mesta Kranja, 1939, str. 225, navaja kot literaturo Dimitzev citat v Geschichte Krains in Ivana Slokarja Geschichte der österr. Industrie... unter Kaiser Franz I., Dunaj 1914, brez navedbe strani. — Rudolf Andrejka, Trgovska zgodovina Špitalske (Stritarjeve) ulice v Ljubljani, sep. iz Trgovskega tovariša, 1935, št. 5-6, str. 9 (nobenih novosti). — Vladislav Fabjančič, Ljubljanski sodniki in župani, III, str. 664 (rokopis v MALJ), navaja Dimitzev članek Zur Geschichte... in citat v Geschichte Krains, IV, str. 152. — 17. Resolutum (13. marca 1728) in privilegij v VDA, fasc. I/93. V aktih SSA, fasc. 537, podatki o njem (maj 1. 1750), da je hotel postaviti še obrat za volnene nogavice na hamburški in erlangenski način in da se je potojeval tudi tu za 15-letni privilegij; vendar o tem obratu pozneje ne zasledimo več podatkov. — 18. SSA, fasc. 537. Pritožba Čebula in Reje z Dunaja cesarju, 26. apr. 1730. — 19. Star. reg. I, fasc. 37. Viri sicer pišejo o nakupovanju murv in sviloprejk v Furlaniji, toda verjetnost za to je zelo majhna, kajti Tabouret takrat še ni imel prostorov za gojenje sviloprejk ter za kemične in mehanične postopke pri odvijanju kokonov. Nam. Furlanija čitaj Gradiščansko. — 20. SSA, fasc. 537. Gradec, 22. jul. 1729. Iz neznanih razlogov je namreč prišlo med lastnikom in njegovimi delavci do spora, ki je zadeval ius inventandi et obsignandi. Glavna komisija za ureditev komerc. zadev in svobodne navigacije v Gradcu ni prevzela spora v pretres, pač pa je izjavila, kdo je prva instanca za njegove delavce. — 21. M. sod. prot. 1724—35; 20. dec. 1735. — 22. SSA, fasc. 537. Tožbo so trgovci predali vicedomu, ki jo je odstopil graškim oblastem; te so odgovorile, da je za obe strani odločilno

merkantil. sodišče I. stopnje v Ljubljani; Gradec 22. marca 1728. — 23. Ib., njuna prošnja, 1. dec. 1729. Pri organiziranju obrata poleti 1729 sta se sklicevala na cit. ces. generale, ponovljen 31. avg. 1729. — 24. Star. reg. I, fasc. 37. Prim. njegovo izjavo v pritožbi cesarju, 15. nov. 1731. — Kot urbarsko dajatev na zemljišče pred kloštrskimi vrati tik ob mešč. strelišču na Poljanah je plačeval letno 5 gld. — 25. Star. reg. I, fasc. 37, magistrat. poročilo vicedomu, 20. jul. 1741; sod. prot. 1735, str. 42; prosi magistrat za znižanje davkov za l. 1730, 1731, 1732, 1733. Znižani so mu bili za polovico. — 26. Umrl 14. 5. 1747 na Poljanah; šentpetr. ž., Liber mortuorum 1715–48, Tom. 4. — 27. Oporoka z dne 10. maja 1747; Testamenta de A. 1558–1810, Lit. T, num. 43. — Nekoč mu De Werth ni nabavil dveh nogavičarskih statev, zato ga je Tabouret tožil. Sod. prot. 1741, 22. dec. — Sod. prot. 1735, str. 112 in 156. — RA, fasc. I, Cameralia (ovoj Varia), ok. 1736. — Doslej se je trdilo, da je imel Tabouret družabnika Gabriela Abrahama De Wertha; to pa ni točno. Bil mu je le neka finančna opora, ki mu je od časa do časa pomagala nabaviti kako orodje. Da bi pa skupaj vodila podjetje in si delila dobiček, o tem ne more biti govora. Res je, da se omenja Abraham kot Tabouretov družabnik oziroma kot bivši družabnik, toda to le kot plačnik neke vsote, ki je šla v breme Taboureta. De Werth je bil trgovec, upravitelj komende v Ljubljani, pozneje tudi nadzornik gospostev kneza Auersperga na Kranjskem in se kljub kapitalu, ki ga je nedvomno imel, ni spuščal v podjetniške posle. — Sod. prot. 1723, str. 83. — SSA, fasc. 78; poročilo z dne 30. jun. 1745, Lj. — 28. Oporoka z dne 6. nov. 1732; Testamenta 1547–1811, Lit. Z, No 14. — 29. Sod. prot. 1721, str. 67. Meščanske pravice je dobil verjetno leta 1722 (Sod. prot. ni ohranjen). — 30. Sod. prot. 1717. Meščanske pravice dobil 21. marca 1718. — 31. Inkanatorij ali motalnica je bil delovni prostor, kjer so navijali surovo svilo na motovila; tudi je naziv za motalnico kot delovno pripravo. Filatorij ali predilnica je delovni prostor, kjer so sukali po več svilenih nitk v eno debelejšo in te navijali na cevke; tudi je naziv za kolovrat. — 32. BA, fasc. III a, Historica (Ad Carniolae historiam spectantia, Lit. A, No 3). — VDA, fasc. I/93. Prošnja iz zač. leta 1734. — 33. RA, knj. št. 18, str. 34. Specification Jenner Handelsleuth... in Laibach... — 34. RA, fasc. XXVI, Politica (ovoj G 2, spis »Rapso die Verschiedener Notizen«, str. 11), ima podatek, da so gallette stale od 30–44 soldov za funt in da cena ni zlahka padla pod 26 soldov. — Surovo svilo so tehtali v peso sottile di Venezia; »Št. 81 (I 3 d)«, str. 8–9. — 35. Prošnja v VDA, fasc. I/93, odobritev dne 10. apr. 1734; SSA, fasc. 537 za 600 tovorov (Gradec, 25. nov. 1735). — Ladja (Schif, Schifsladung) je vsebovala 12 barigel (Lagl) ali 160 veder (Eymmer) vina; eno vedro je vsebovalo 24 bokalov (Maas) vina; bokal je tehtal 3 funte. Ladja je torej toliko kot 3840 bokalov vina, kar je tehtalo 11.520 funtov (RA, Diaria 1746–50, 5. sept. 1749). — 36. VDA, fasc. I/93; Tabouretova prošnja, Lj. 10. 5. 1734. — 37. Ib., prošnja z dne 20. febr. 1738, podelitev 20. marca 1738. — 38. Jurij je najprej delal devet let pri Ivanu Zanettiju na Dunaju kot mojster za svilene, srebrne in zlate tkanine, potem se je preselil v Ljubljano (KR, Fabriquewesen, XII-11; 2. nov. 1734). — 39. M. sod. prot. 1734–40, 22. febr. 1738 ter 1740–50, 4. febr. 1745. — 40. Zap. inv., fasc. LII, Lit. Z, No 30. — 41. Sod. prot. 1732 in 1735; M. sod. prot. 1733–40. — 42. V m. sod. prot. čitamo pod datumom 6. jul. 1743, da je bil Luka postavljen za inspektorja svilarne. — Sod. prot. 1764, str. 253. — Ta brat je bil glavni dedič Jernejevega premoženja, podedoval je tudi trgovsko pravico. — 43. RA, Diaria 1731–56, 11. jun. 1732. — 44. DA, škatla 43, Narod. gospodarstvo; protokol o pregledu svilarne sestavljen 21. maja 1749, v času, ko je Čebul pričel pešati. — 45. V prvi sobi je bilo tedaj v pogonu samo dvojce statev, kjer sta tkala dva domačina. V drugi sobi so pete statve stale prazne, na ostalih štirih so tkali domačini. — 46. V drugem nadstropju so v prvi sobi ene statve ob času pregleda stale že prazne; na treh so delali domačini, na dveh pa dva Italijana; kdo je delal na šestih statvah, ni znano. — 47. RA, fasc. V, Commercialia (knj. Relation in materia commercialis, str. 16, 26. okt. 1744). — 48. KR, Fabriquewesen, XII-11, Zanettijeva izjava leta 1754. — 49. RA, fasc. XXIV, Orient. Comp., št. 10 (ok. 1736). — 50. 11. dec. 1749 je prosil Čebul magistrat, naj mu zniža osební in obrtni davek; za bodoče mu je bil znižan za polovico (sod. prot. 1749, str. 405). — 51. KR, CC, Z-6-1 in KR, Fabriquewesen, XII-2; Dimitz, Zur Geschichte..., str. 55; Zontar, op. cit.,

str. 252, pomanjkljivo, da je Čebul propadel šele ok. 1763; to je leto njegove smrti (sod. prot. 1765, str. 184). — Ni točno znano, kdaj je Jernej posodil Leonardu de Coroni fornello (sod. prot. 1764, 23. jun.). — 52. KR, CC, S-22-1 in Dimitz, Zur Geschichte..., str. 55; trdi, da je bil Jožef Hermann (!) najprej Tabouretov, potem Čebulov delavec in da je pričel s proizvodnjo 1755. — 53. Star. reg. I, fasc. 17; poročilo z dne 24. jan. 1786; Dimitz, Zur Geschichte..., str. 58; Rudolf Andrejka, Najstarejše lj. industrije, Kronika sl. mest, I, 1934, str. 58; H. G. Hoff, Hist.-Stat.-Top. Gemälde vom... Krain..., I, 1808, str. 141–142. — Dalje gl. še Star. reg. I, fasc. 148. — 54. 9. okt. 1789 je magistrat podelil dovoljenje za postavitev malega obrata (eine kleine Fabrik) za izdelovanje svilenih trakov na švicarski način Suzani Pasqual in njenemu družabniku oziroma družabnici. Star. reg. I, fasc. 61. — Dimitz (Blätter..., str. 58) trdi, da je ta obrat prevzel Cerar.

POMEN USTOLIČENJA KOROŠKIH VOJVOD V SLOVENSKI ZGODOVINI IN NJEGOVA PROBLEMATIKA¹

Prihodnje leto 18. marca bo minilo 540 let, odkar je slovenski kmet zadnjič izročil koroškemu vojvodi ob knežjem kamnu pri Krnskem gradu oblast v deželi z obredom, v katerem so kmet in vojvodovi zastopniki uporabljali kot obredni jezik slovenščino, v znanem obredu »ustoličenja koroškega vojvode«. Pred ustoličevalca — najstarejšega moškega člana iz koseške rodbine »vojvodskega kmeta« iz Blažnje vesi — ki je sedeč na knežjem kamnu držal z eno roko marogastega bika in z drugo kobilo enake barve, okrog njega pa so stali sodni prisedniki in ljudstvo, je prišel v spremstvu fevdalcev v kmečko obleko preoblečeni vojvoda Ernest Železni. Ko je kmet dobil na vprašanja, ali je vojvoda pravičen sodnik, ali skrbi za blagor dežele, ali je svobodnega stanu in ali spoštuje in brani pravo krščansko vero, od vojvodovih spremljevalcev pritrdilen odgovor in ko mu je goriški grof zagotovil odkupnino za njegov sedež, je s knežjim kamnom simbolično izročil novemu vojvodi oblast v deželi. Vojvoda je sicer dobil deželo v fevd že pred tem dogodkom, a šele potem, ko je ob knežjem kamnu s prisego potrdil plemiške pravice, je bil med mašo pri Gospe Sveti blagoslovljen in je mogel popoldne na vojvodskem stolu na Gosposvetskem polju podeliti fevde svojim vazalom. To so kar mogoče skopo povedane poglavitne črte tega obreda v zadnjem obdobju pred njegovim propadom. L. 1414 je predstavljal ta obred, ne glede na vrsto docela jasnih fevdalnih elementov, ki so z njim združeni in prepleteni, že dolga stoletja v tedanji fevdalni Evropi povsem svojevrstno obliko poklonitve novemu deželnemu knezu. Humanist Enej Silvio Piccolomini, ki je umrl 1464 kot papež Pij II., ne uvaja njegovega opisa v svojem delu »De Europa« brez vzroka kot »slovesnost, o kakršni se ne sliši nikjer drugje«; podobno ga navaja v XVI. stoletju znani francoski pravni teoretik in zgodovinar Jean Bodin v delu »Six livres de la République« kot »obred, ki nima para na svetu«. Prav ta

njegova posebnost je povzročila, da je od XIV. stoletja dalje uvrščen njegov opis v dolgo vrsto zgodovinskih spisov, tudi takih, ki se sicer kar nič ne dotaknejo naše ožje domovine.

Takrat so gledali nanj seveda le kot na zanimivo posebnost. Zato pa je predstavljal toliko večjo uganko za moderno zgodovinopisje, ki se ni hotelo več zadovoljiti le z njegovim opisom, marveč je hotelo odkriti tudi vzroke njegovega nastanka. Meščansko zgodovinopisje je poskušalo rešiti vprašanje edinstvenega obreda z edinstvenim, več ali manj anekdotskim nastankom. N. pr., kmet naj bi si pridobil te pravice ob priliki nekega upora poljedelskih podložnikov proti pastirskim gospodarjem; vladar karolinške države naj bi mu jih dal, ker se je podložno kmečko prebivalstvo pokristjanilo prej, kakor vladajoči velikaši; obred naj bi nastal ob prihodu nemških vojvod v deželo, ki jih je bilo treba najprej sprejeti v karantansko plemensko skupnost; predstavljal naj bi rezultat dejstva, da je v VII. stoletju ozka plast hrvatskih osvajalcev prekrila alpske Slované in zamenjala Obre, ki so dotlej vladali nad njimi; bil naj bi posebnost slovenskega ali slovanskega prava, kmet pa naj bi postal njegov nosilec v začetku IX. stoletja zato, ker se je slovensko plemstvo spojilo s frankovskim in prevzelo tuje, a odreklo se domačemu pravu; ohranil naj bi se zaradi neke posebne demokratičnosti staroslovenske družbene in politične ureditve itd.

Toda, že ne glede na spornost podrobnega dokazovalnega postopka za te in še druge podobne rešitve, ki so se nabrale ob proučevanju obreda pri ustoličenju koroških vojvod v teku zadnjega pol stoletja, se postavlja vprašanje, ali je pravilno vsaj njihovo temeljno izhodišče. Ali je obredu, ki je edinstven v fevdalnem svetu, res spričo tega treba iskati neko edinstveno izhodišče šele v njenem okviru? Mar ne najdemo pri vseh ljudstvih v Evropi pred nastankom razredne družbe — tudi pri vseh tako imenovanih »barbarskih« ljudstvih v Evropi pred nastankom fevdalne družbe in fevdalne države — različnih obredov za podelitev oblasti plemenskemu poglavarju? Ti obredi se sicer res formalno ločijo od ustoličevanja koroških vojvod, toda po svojem družbenem bistvu so mu povsem enaki. Seveda, pravice ljudskega zbora so povsod vzporedno z oblikovanjem razredne fevdalne družbe prehajale na vedno manjši krog najmočnejših fevdalcev iz vrst novega visokega plemstva, vladar pa se je s pomočjo dvornega plemstva, ki se razvije iz njegovega oboroženega spremstva — tako imenovane »družine« — vedno bolj dvigal in se osvobodil teh starih oblik, kolikor jih ni prevzela v svoj obrednik cerkev ali kolikor se niso ohranile v nekaj redkih primerih v bolj ali manj formalni pravici najvišjih državnih knezov do volitve novega vladarja. Mar ni šele s tem poznejšim razvojem v okviru rasti fevdalne družbe postal koroški obred posebnost? Ker namreč zreli fevdalizem na Slovenskem ni samorasel, marveč v bistvu zahodnega, frankovskega po-

rekla, nadalje, ker ne poznamo nikjer v okviru fevdaliziranih pokrajin frankovske države kakršnih koli podobnih ostankov pri postavljanju grofov, predvsem pa, ker je obredni nosilec ustoličenja slovenski kmet, kosez, in ne plemstvo, ter obredni jezik slovenščina in ne latinščina ali nemščina, je izključeno, da bi mogel obred nastati šele, ko se je uveljavil v 9. stoletju na slovenskih tleh frankovski fevdalizem s tujimi fevdalci. Njegove korenine so nedvomno starejše od slovenskega stika s Franki in segajo v dobo samostojne kneževine karantanskih Slovencev v Vzhodnih Alpah. S tem pa se postavlja pred marksistično zgodovinopisje, ki gleda na razvoj pravnih oblik kot na razvoj, ki ni samostojen, marveč le odraz globljšega gospodarsko-družbenega razvoja, vrsta popolnoma novih vprašanj. Zakaj je bil karantanski razvoj ob prehodu iz zgodnjefevdalne družbe v fevdalizem drugačen kakor drugod v Evropi in posebej v frankovski državi? Kje so vzroki, da so se ohranile meje vladarjevega nastopa in pravic vladajočega razreda na Koroškem tako globoko v dobo fevdalizma? Kako, da ohrani kosez kot predstavnik slovenskega kmečkega prebivalstva navedene pravice še šest stoletij potem, ko pade slovenski kmet skoraj v celoti v podložništvo tujega fevdalca? Kaj nam more ustoličenje koroških vojvod povedati o družbenem razvoju Karantanije v času njene svobode, iz katerega izvira, o čemer nam pa drugi viri tako malo sporočajo? Če gledamo na obred ustoličenja koroškega vojvode na tak način, nam torej postavlja vrsto nadvse važnih vprašanj o slovenskem zgodovinskem razvoju v zgodnjem srednjem veku, obenem pa je ključ za njihovo uspešno razrešitev v dobršni meri skrit prav v razkritju razvoja tega obreda samega.

Poleg tega temeljnega pomena obreda ustoličenja — da se namreč ob njem in z njim razkrivajo in rešujejo najvažnejša vprašanja slovenskega zgodovinskega razvoja v zgodnjem srednjem veku, delno pa celo vse do začetka XV. stoletja — pa je imel ta obred v slovenski zgodovini še drug pomen. V teku zadnjih dveh stoletij je obenem s spominom na slovensko samostojnost v karantanski kneževini predstavljal v slovenskem narodnem in političnem prebujanju podobno vzpodbudo, kakor pri drugih slovanskih narodih tako imenovano državno pravo, v zadnjem petdesetletju pa so ga mnokrat izkoriščali v še ožjem in ostrejšem boju o slovenskem ali neslovenskem značaju Koroške, o razmejitvi med Avstrijo in Jugoslavijo.

Ta drugotni pomen ustoličevalnega obreda v slovenskem razvoju je prav gotovo zelo pripomogel k temu, da je prihajalo reševanje njegovega poglobitnega pomena v vedno večjo zagato. Vse preveč se je namreč usmerilo vse proučevanje v težnjo, ugotoviti le eno vedno veljavno obliko obreda (ali kvečjemu dve), in v vprašanje izjemnega nastanka obreda, ki so ga reševali ponajveč z raznimi etnografskimi vzporednicami, ločeno od družbenega razvoja. Pri

tem so zanemarjali širšo zgodovinsko analizo obreda, proučevanje njegovega razvoja, ki edino more privedi do trdnih zaključkov tudi glede njegovega izvora. Neredko so se — zlasti z nemške, pa tudi z naše strani — z znanstvenim delom mešala nacionalistična stališča in pobude, ki so našle odraz v nevzdržnih ali skrajno dvomljivih domnevah in trditvah, tako da je vse delo prišlo v pravo slepo ulico, v kateri so si posamezni pisci skoraj vse trditve osporavali med seboj, od vrednotenja virov preko domnev o eni ali dveh oblikah obreda do vprašanja njegovega razvoja.

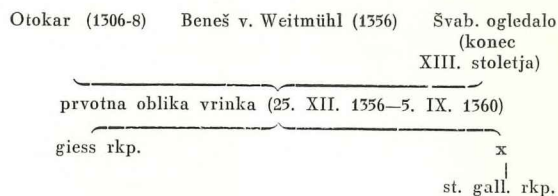
*

Razvoj ustoličevalnega obreda in vseh zgoraj naštetih pomembnih vprašanj iz slovenske zgodnj srednjeveške zgodovine pa ne bi bilo mogoče razrešiti, če nam viri ne bi nudili o tem podrobnejših podatkov. Prav vprašanje virov je za vsako zgodovinsko vprašanje temeljnega pomena, saj je zgodovinarju preteklost dostopna le po njihovem posredovanju in ne neposredno. Vrednost, značaj, obseg in podrobnost virov predstavlja mejnike, preko katerih zgodovinarjevo spoznanje ne more seči.

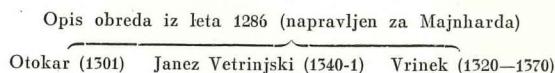
In prav v tem temelju zgodovinarjevega spoznanja je bilo ustoličevanje koroških vojvod po razpravah zadnjih desetletij v bistvu vse sporno. Zgodovinar more za ugotovitev, kaj se je v resnici zgodilo, uporabiti vsak vir le toliko, kolikor je v njem ohranjen po kakršni koli poti samostojen stik z opisanim dogodkom ali dejstvom; kolikor pa vir prepisuje ali predeluje podatke starejših, nam ohranjenih virov, je za to delo brez vrednosti. Zanesljivost sporočila zavisi namreč le od tega, na kakšni podlagi je bilo zapisano prvič, ne pa od tega, kolikokrat je bilo pozneje prepisano.

Temeljni viri o ustoličevalnem obredu so trije, vsi trije ohranjeni v najstarejših rokopisih iz XIV. stoletja: vložek v dveh rokopisih nemške pravne knjige »Švabsko ogledalo« (giessenskem iz druge polovice XIV. in st. gallenskem iz druge polovice XV. stol.), opis v prvem delu »Avstrijske rimane kronike«, ki ga je napisal zgornjštajski vitez Otokar iz Geule med l. 1306 in 1308 ter opis v kroniki »Liber certarum historiarum«, delu vetrinjskega opata Janeza (koncept iz 1340–41, čistopis iz 1343). Razmerje med temi tremi poglavitnimi in ostalimi manj pomembnimi mlajšimi viri je jasno že od znamenitega Puntschartovega dela »Herzogs-einsetzung und Huldigung in Kärnten« (1899), s katerim se začenja prava preiskava obreda v modernem zgodovinopisju. Glede treh temeljnih virov pa Puntschart ni tega vprašanja medsebojnega razmerja niti načel, ker je mislil, da so vsi trije med seboj neodvisni. Ko se je skoraj tri desetletja pozneje zaradi naraščajočih sporov o izvoru in značaju obreda proučevanje moralo znova vrniti k izhodiščnemu vprašanju virov, pa se je pojavila o njihovem razmerju vrsta nasprotujočih si rešitev.

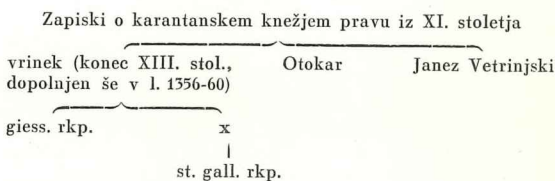
Voltelini, Torggler in Rauch so poskušali s primerjavo vrinka v »Švabskem ogledalu« in Otokarjevega opisa obreda dokazati, da gre pri prvem za falzifikat iz XIV. stoletja, ki je za razvoj samega obreda brez vsake vrednosti. Rauch je predlagal sledeči razvoj virov:²

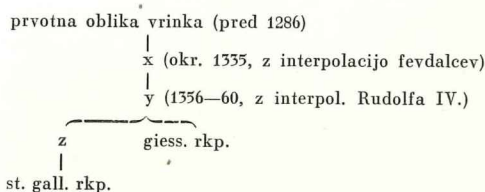
Klebel je zagovarjal — z mnogo bolj skopim dokazovanjem — sledečo genealogijo virov:

Malova genealogija se od Kleblove razlikuje v bistvu le po časovni opredelitvi:

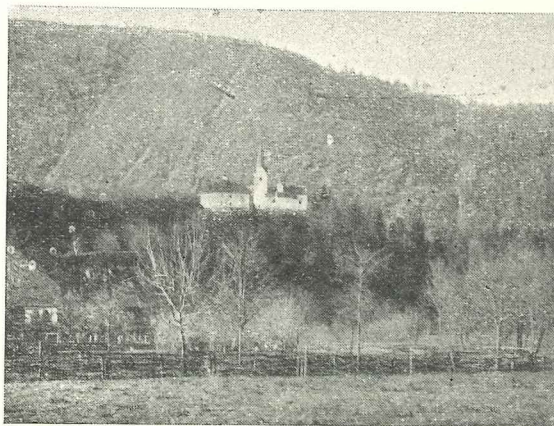

Po mnenju obeh teh dveh piscev so torej vsi trije viri med seboj neodvisni, pač pa povezani po neki skupni starejši predlogi; vsi trije so torej zato enakovredni. Podobno vrednoti vrinek tudi Graber, ki pa ne preiskuje toliko njegovega razmerja z drugimi viri:

To genealoško tabelico povezuje le še z Otokarjem, ki naj bi bil odvisen od oblike »z«.

Osporavanje vrednosti vrinka med viri za ustoličevanje pomeni dvoje: neposredno zavrača edini vir, ki podaja podrobno sliko obreda, po zunanem videzu bistveno starejšo od tiste, ki jo posredujejo vsi ostali podrobni opisi; po-

Slika 1. Cerkev pri Krnskem gradu

sredno pa bistveno slabi domnevo, da se nanaša poročilo v »Conversio Bagoariorum et Carantanorum« (iz 871) o nastopu karantanskih knezov Gorazda in Hotimira sredi VIII. stoletja že na ta obred. Ta domneva je namreč stvarno podprta predvsem s sorodnostjo v delitvi dogodkov ob nastopu novega kneza v dva dela — volitev in podelitev oblasti — v Konverziji in v vrinku. Če bi se izkazal vrinek v resnici kot potvorba in bi ostala s fevdalnimi elementi pretkana oblika obreda v opisih Otokarja in opata Janeza res edina zagotovljena, bi se ta razlaga Konverzije gotovo močno zamajala in resno bi bilo treba načeti vprašanje, ali tak obred res more izvirati še izza samostojne Karantanije. To dovolj jasno kaže temeljni pomen rezultatov tekstne kritike za ves razvoj obreda in za njegov izvor.

Pri preiskavi virov je bilo spričo tega treba položiti težišče na dve vprašanji: na medsebojno razmerje ohranjenih virov in na izvor, iz katerega so posamezni pisci črpali obvestila, t. j. kakšni so njihovi nam nedostopni viri in koliko so njihovi pisci tudi sami neposredne priče, očitvidci tega, kar opisujejo. Najvažnejši rezultati te preiskave — štejem jih za najtrdnješe v vsej svoji knjigi — so naslednji:

1. Domneva, da bi bili vrtnek, Otokar in Janez Vetrinjski zvezani po istem starejšem opisu obreda, je nevzdržna. Obliki obreda v prvem viru na eni strani in v obeh ostalih na drugi se namreč preveč bistveno razlikujeta in si v bistvenih vprašanjih celo nasprotujeta. Pa tudi domneva o zvezi samo med Otokarjem in Janezom Vetrinjskim po taki predlogi je pogrešna: Če bi tako predlogo uporabljal Otokar, ne bi prišlo do nekaj težkih pogrškov pri opisu, če bi jo rabil opat Janez, ne bi pripovedoval, da na Koroškem govore, da je bil tak opis napravljen l. 1286. Da pa tak uradni opis obreda v resnici ni nikdar obstajal in da koroško plemstvo zanj ni vedelo, dokazuje dejstvo, da so koroški stanovni opisovali obred l. 1443 po opisu opata Janeza, 1564 pa po opisu Eneja Silvija Piccolominija, torej dveh povsem literarnih virov.

2. Janez Vetrinjski je bil opozorjen na obred po vsej verjetnosti po Otokarjevi kroniki, ki jo marsikje — in tudi v opisu obreda — brez dvoma v vrsti podatkov dobesedno uporablja. Otokarjevo poročilo je preveril po živem koroškem domačem izročilu in ga v vrsti potez bistveno popravil, ponekod tudi že pogrešno na podlagi novih sprememb v obredu iz leta 1335. Vendar pa v času, ko je prvič opisoval obred (1340-1), ni bil še nikdar priča njegovi izvršitvi; edino ustoličenje, ki mu je verjetno prisostvoval, je tisto Albrehta II. v l. 1342.

3. Oba rokopisa Švabskega ogledala, v katerih se je v dveh variantah ohranil vrinek »o pravicah koroškega vojvode«, sta v bistvu enakovredna za obnovo prvotne oblike tega sporočila. V zadnjem delu tega vrinka, ki govori o podrejenosti koroškega vojvode pod »sodnika dežele«, je besedilo starejšega (giess.) rokopisa bistveno pokvarjeno, medtem ko se je pravilno besedilo ohranilo le v mlajšem, st. gall. rokopisu. Med obema rokopisoma in prvotno obliko vrinka v Švabskem ogledalu je še po en izgubljen rokopis.

4. Žveza med vrinkom in Otokarjem je nedvomna. Dokazuje jo ista kompozicija obeh poročil, ki se obe delita v odstavke o vojvodi

kot lovskem mojstru, ustoličenju, prihodu vojvode na cesarski dvor in o sodstvu nad vojvodo v zvezi s slovenščino. Še trdneje jo zagotavlja ponavljanje istih besed v istem zapovrstnem redu v obeh zadnjih, z obredom le posredno zvezanih odstavkih. Dejstvo pa je, da so vsi ti sestavni deli smiselno povezani le pri vrinku, ker je po njem dobil vojvoda pokrajino v fevd šele po ustoličenju (zato je moral v zvezi z nastopom oblasti še na cesarjev dvor) in ker se je prav s tem dejanjem vojvodova podsoodnost pod »sodnika dežele« spremenila le še v golo formalnost (zato določbe o sodstvu). V Otokarjevem času, ko je sprejel vojvoda deželo v fevd že pred ustoličenjem, ta notranja povezanost izgine; zaradi spremenjenih razmer pa je prišlo v obeh zaključnih odstavkih tudi do stvarnih napak (kmečka obleka vojvode, obvezna po vrinku le za prvi prihod na dvor, v zvezi s prevzemom fevda, se po Otokarju napačno raztegne na vsak prihod, ker obenem z odpadom podelitve fevda zmanjka podlaga za časovno omejitve na prvi prihod; ker okr. l. 1500 nad vojvodami v nemški državi ni bilo več drugega sodnika razen cesarja, je Otokar pogrešno prenesel obravnavo v slovenščini pred cesarsko sodišče). Končno je Otokarjevo poročilo zvezano le s p o k v a r j e n o, giess. varianto vrinka, zato pa Otokar seveda ne more biti podlaga za vrinkovo prvotno obliko. Vse to dokazuje, da je bil Otokar opozorjen na obred po »Švabskem ogledalu«, ki ga je poznal in tudi sicer na nekaj mestih uporabljal. Ker pa se je do njegovega časa obred pri knežjem kamnu in vojvodskem stolu pod vplivom fevdalnih obredov že bistveno spremenil, je pisec zamenjal osrednji del vrinkovega poročila z novim opisom, oprtim na koroško izročilo o ustoličenju Majnharda Tirolskega l. 1286. Vrinek je zato starejši od okr. 1500.

5. Vrinek sam pa je po pravnih institucijah, ki jih omenja, in po svoji terminologiji v takšnem nasprotju s pravom, veljavnim v XIII. stoletju, da ni mogel šele v tem času na novo nastati. Oboje dokazuje, da je njegova bistveno starejša predloga nastala nekje sredi XI. stoletja, podobnost njegove vsebine s sporočilom v Konverziji in globoke razlike z obredom konec XIII. stoletja pa kažejo, da gre v bistvu za obliko, ki je še prav blizu tisti, ki je bila doma v dobi karantanske samostojnosti. Genealogija glavnih virov je torej v resnici naslednja:

Predloga vrinka (XI. stol.)

vrinek |
 └───┬───┘
x (pred 1500?) y (pred 1300) Koroška tradicija (okr. 1500)
| | |
st. gall. rkp. giess. rkp. Otokar (1506-8) Kor. trad. (po 1535)

Janez Vetrinjski (1540–43)

Po opisu v vrunku v »Švabskem ogledalu« je bila najstarejša nam podrobno znana oblika ustoličevalnega obreda v XI. stoletju naslednja: Po smrti starega vojvode so kosezi — poseben sloj kmečkega prebivalstva na Slovenskem — na zborih svojih koseških sodišč izbrali in zaprisegli svoje zaupnike, t. j. »dobre ljudi«, ki jih pozna slovansko pravo. Ti zaupniki, zbrani na koseškem deželnem zboru, so najprej iz-

brali iz svoje srede »sodnika dežele«, pod čigar vodstvom so nato kot zastopniki dežele razpravljali in glasovali o sprejemu novega vojvode, ki jim ga je predlagal vladar nemške države. Če bi ga bili zavrnil, bi jim moral cesar določiti novega kandidata, če pa je večina pritrdila, je to obveljalo kot »skupen«, t. j. kot soglasen sklep vsega zbora.

Vse ljudstvo se je nato odpravilo na Gosposvetsko polje, kjer so ob knežjem kamnu pri Krnskem gradu (severno od Celovca) novemu vojvodi od svoje strani izročili oblast v deželi. Vojvodo so preoblekli v kmečko obleko (sive hlače, siv suknjič z rdečim pasom, rdečo torbo, siv plašč, siv klobuk s sivo vrstico in kmečke čevlje z rdečimi vezalkami), ga posadili na kobilo in peljali trikrat okrog knežjega kamna. Okrog stoječe ljudstvo je medtem pelo slovensko hvalnico: »Čest i hvala bogu vsemogočnemu, iže stvoril nebo i zemljo, da dal jest nam i našej držele knez i gospod po našej volji«. S tem je vojvoda sprejel vse svoje pravice, kolikor mu jih je mogla dati dežela. Med temi pravicami je bil gotovo tudi — v tej obliki predaje oblasti kot postranski element — obred zasedbe knežjega kamna, simbola vojvodske oblasti, ki se je pozneje razvil v osrednje dejanje predaje oblasti na tem prostoru.

Vojvoda pa s tem dejanjem še ni dobil dežele po takratnem fevdalnem pravu, marveč le od kosezov kot eden med njimi; prav to je bilo simbolično izraženo v njegovi kmečki preobleki. Celo glede sodstva se je v tem času umaknil izmed fevdalcev in mu je sodil »sodnik dežele«. Šele s sprejemom fevda, h kateremu je moral priti v kmečki obleki, si je znova pridobil pravice fevdalca, mogel dokončno sleči kmečko oblačilo in se poslej s formalnim odgovorom — »ne vem, dragi prijatelj, kaj meniš, ne razumem tvojega jezika« — iznebiti vsake tožbe pred »sodnikom dežele«. Vendar pa se tudi podelitev fevda po vojvodovem kmečkem oblačilu in po jelenju, ki ga mora pokloniti novi vojvoda svojemu fevdnemu gospodu — nemškemu vladarju — loči od tedaj veljavnega podeljevanja vojvodskih fevdov s praporom in nosi še vedno nekaj značilnih potez poklonitve polsamostojnega vazalnega kneza, kakršna je bila v veljavi za slovanske kneze v frankovski in nemški državi do okr. l. 1000.

Ta oblika obreda vsekakor ni več čisti predstavnik starega podeljevanja oblasti novemu poglavarju oziroma knezu po plemenskem ali ljudskemu zboru. Krog volivcev je namreč družbeno že omejen. Nekdanje pravice ljudske skupščine so se ohranile le v bistveno ožjem krogu kosezov. Ljudska skupščina v stari sestavi nastopa le še kot občinstvo brez pravice odločanja pri slovesnosti ob knežjem kamnu. Razmerje med tema dvema družbenima telesoma nas nehoti spomni na razmerje med zborom velikašev in splošnim zborom vsega plemstva ali celo vojske v frankovski državi v IX. stoletju, seveda z bistveno razliko, da v Karantaniji še v XI. stoletju nosilec pravic nekdanjega

ljudskega zbora niso fevdalci, marveč kosezi. Prav dejstvo, da je ljudska skupščina svoje glavne pravice že izgubila, da pa njihov nosilec ni fevdalno frankovsko plemstvo, ki z obredom na tej stopnji celo nikakega stika nima, je najjasnejši dokaz, da obred izvira iz časa pred njegovim prihodom v deželo, še izza svobodne Karantanije.

Preden si bomo ogledali nadaljnji razvoj oziroma razkroj v vrinku opisanega obreda, se dotaknimo vprašanj, zvezanih z izvorom in razvojem do te oblike.

*

Kakšne spremembe je doživel obred od časov svobodne Karantanije do opisa v XI. stoletju? V tem opisu je vsekakor nekaj elementov, ki so spremenjeni ali pa nanovo vneseni šele po padcu Karantanije pod frankovsko oblast. Tako že frankovski vladar v času svobodne Karantanije z obredom seveda ni imel stika. Sestava volilnega zbora se je vsekakor nekoliko razlikovala od poznejše, kajti vanj so nedvomno spadali tudi domači velikaši, ki jih je trda frankovska roka po uporju Ljudevita Posavskega delno pokončala, delno pa se jim je posrečilo rešiti se med frankovske fevdalce, s tem pa prevzeti seveda tudi njihovo pravo, s čimer so se ločili od zastopnikov domačega. Bistveno manjšo vlogo ima v času karantanske svobode tudi načelnik volilnega zbora, saj traja njegova funkcija le zelo kratek čas od smrti starega do ustoličenja novega kneza, s čimer dobi novi knez tudi vrhovno sodno oblast v pokrajini. Tudi kmečka obleka, ki v obredu simbolizira začasno vključevanje tujca med koseze in omejenost pravic, ki mu jih ustoličevanje podeli po domačem pravu v razliko od polnopravne podelitve dežele v fevd, je smiselna šele po propadu domačih knezov in njihovi zamenjavi s tujimi grofi.

Ko je okr. 745 Karantanija padla pod frankovsko vrhovno nadoblast, so kneza Karantanci sicer še sami izvolili, pred podelitvijo oblasti pa je moral izbor potrditi frankovski kralj.

Slika 2. Najstarejša upodobitev ustoličenja iz druge polovice XV. stoletja (iz rokopisa Avstrijske kronike o 95 gospostvih)

Tako poroča Conversio: »Ko pa je umrl Borut, so Bavarci na zapoved Frankov Gorazda... poslali nazaj k istim Slovanom, ki so prosili zanj, in ti so ga napravili za vojvodo. Toda ta je nato v tretjem letu umrl. Spet pa jim je bil z dovoljenjem gospoda Pipina kralja, ko so ta ljudstva prosila, vrnjen Hotimir... In ko so ga sprejela, so mu ista ljudstva dala vojvodstvo.« Zaradi podaljšanja medvladja, ki se je poslej zavleklo zaradi potrebe kraljevega potrdila volitev, se je pomen načelnika volilnega zbora v tem času vsekakor znatno povečal. Končno se je vsaj po 788, odkar so karantanski knezi podrejeni neposredno frankovskemu kralju, uveljavila potreba po poklonitvi novega kneza frankovskemu vladarju. To je oblika, ki v pasu polvazalnih slovanskih kneževin vzdolž frankovske vzhodne državne meje ni izjema, marveč pravilo. Dokazuje nam jo vrsta primerov od Hrvatov preko Karantancev in Obrov do polabskih Slovanov v začetku IX. stoletja.

Sele dejstvo, da volitev kneza v Karantaniji po spremembi Karantanije iz polvazalne kneževine v frankovsko grofijo ni propadla obenem z domačimi knezi, marveč se povezala z nastopom frankovskega grofa, je ustvarilo iz ustoličevalnega obreda koroškega grofa (oz. od konca IX. stoletja dalje vojvode) edinstveno izjemo v fevdalnem svetu. Pa tudi ta prehod je izzval nove spremembe v obredu. Poglavar nemške države je ob tej priliki dobil še več pravic: novega grofa imenuje on, pravice koseškega volilnega zbora pa so omejene le še na potrditev predloženega kandidata, praviloma pač precej formalno dejanje. Ustali se je novi »sodnik dežele« kot stalna institucija, volilni zbor se je omejil na koseze, ker so iz njega izpadli velikaši. V zvezi s prihodom tujca za grofa se je uvedlo njegovo simbolično preoblačenje v koseško kmečko obleko.

Medtem ko torej obred ustoličenja po svojem družbenem bistvu predstavlja nedvomno preostanek stare plemenske ureditve iz časa svobodne slovenske karantanske kneževine, pa njegova oblika, v kakršni je bil sprejet v frankovsko ureditev Karantanije, ni več v celoti doma v karantanski kneževini, marveč se je — za nekaj stoletij — ustalila res šele ob stiku Karantanije s Franki in pod vplivom tega stika.

Če sežemo še dalje nazaj, se nam postavljajo še tri vprašanja: Od kod izvira prvotni obred v Karantaniji? Kaj nam odkriva obred o notranji ureditvi slovenske karantanske kneževine? Kaj se skriva pod kosezi, poglobitvimi družbenimi nosilci ustoličevalnega obreda?

V zvezi z različnimi teorijami, ki so jih poskušali v razlagah o nastanku ustoličevalnega obreda uveljaviti razni nemški zgodovinarji, je treba predvsem poudariti, da je izključeno, da bi ga mogli prevzeti karantanski Slovenci iz antike ali iz časa preseljevanja narodov bodisi od antičnih limitanejev-graničarjev na Koroškem, bodisi preko germanskih drobcev, zaostalih iz časa gotskega gospostva v Vzhodnih Alpah v začetku VI. stoletja, bodisi posebej

po posredovanju Langobardov in njihovih ari-manov (graničarjev). Stik med antiko in slovansko dobo je v tem pogledu mnogo prešibek: v družbenem in gospodarskem razvoju slovanske dobe daleč prevladuje prelom z antiko nad kontinuiteto z njo; s temi razlagami posebej povezana domneva o obstoju antične trdnjavske črte (limesa), zasedene po graničarjih, na Koroškem je brez vsake stvarne podlage. Langobardi in drugi Germani, ki so se za časa preseljevanja narodov mimogrede mudili na tem prostoru, niso imeli s Karantanijo toliko stika, da bi zapustili v njej količjak močne sledove v naselbinski strukturi. Predvsem pa med karantanskim obredom in načinom postavljanja vladarjev pri teh germanskih plemenih ni nikakršnih formalnih vezi. Formalne vezi vežejo koroško ustoličenje povsem jasno z raznimi slovanskimi ljudstvi, kjer je enako vladarjev prestol simbol njegove oblasti (Hrvati, Srbi, Čehi, Rusi) in kjer je zvezan nastop novega vladarja prav z ustoličenjem novega kneza, pri Čehih celo na enak način z ustoličenjem na kamnit sedež na knezovem gradu v Pragi, kakor v Karantaniji.

Te formalne vezi pa podpira tudi družbena struktura Karantanije, h kateri prispeva prav razvoj ustoličevalnega obreda vrsto pomembnih jasnejših potez. Ustoličevalni obred s svojo ločitvijo med volilnim in splošnim ljudskim zborom priča o neki prehodni stopnji med plemensko ureditvijo in razredno družbo. Prav na to pa kaže tudi vse drugo, kar vemo o staroslovenski karantanski družbi. Večina slovenskega prebivalstva je tu živela do začetka IX. stoletja še svobodno v vaških občinah, kolektivnih lastnikih gozda, vode in trajno ali začasno neobdelanega zemljišča. Temeljna enota slovenske družbe je tedaj patriarhalna velika družina, ki kot »zadruga« obdeluje od vaške občine začasno ji dodeljeno zemljišče v poljedelskem sistemu, pri katerem njive niso še dokončno ustaljene, marveč sledi krajšem razdobju, v katerem zemljišče obdelujejo, dalje, v katerem počiva. Večje enote predstavljajo župe — najstarejši v virih omenjeni slovanski župan je Physso iz skrajnega slovenskega severozahoda (777). Še večje enote predstavljajo plemena, o katerih pričajo nekatera plemenska imena in sledovi gradišč na mejah plemenskih ozemelj.

Toda skupno ime Karantanci, ki se je že do druge polovice VII. stoletja razširilo iz Krnskega gradu, knežje prestolnice, na celo kneževino Karantanijo, in ki je zamenjalo vsa druga plemenska imena na njenem področju, dokazuje nedvomno že novo stopnjo v stapljanju plemen v novo celoto na podlagi oblikovanja razredne družbe, ki razbije stare plemenske vezi. Zamenjava starih plemenskih imen z novim pokrajinskim, sloni brez dvoma na oblasti karantanskega kneza nad vsem ozemljem kneževine in kaže na prehod od plemenske ureditve k državi. Staro romansko prebivalstvo je vsaj delno prišlo v položaj patriarhalnih sužnjev. Izmed svo-

bodnega prebivalstva so se izločili na eni strani že »prvaki«, ki razpolagajo z nekimi njim podrejenimi silami. Na drugi strani je del tega prebivalstva zapadel že v nesvobodo. Knežja oblast, sicer še vezana na ustoličenje, je vendarle že dedna v okviru knežje rodbine. Vsaj do srede VIII. stoletja je oblast kneza že v mnogočem presegla začetno izhodišče te oblasti v vojaškem vodstvu plemenske vojske. Hotimir je ob svojem nastopu mogel brez posvetovanja bodisi z velikaši, bodisi z ljudskim zborom sam uvesti novo dajatev »karantanskega kneza« in »ljudstva te pokrajine« v korist salzburške nadškofije. Dejstvo, da je mogel Hotimir sam l. 763 in 765 zadušiti upore proti pokristjanjevanju, t. j. proti razvoju fevdalizma v Karantaniji, dokazuje, da je razpolagal z lastno vojaško silo, ločeno od plemenske vojske svobodnjakov, kajti prav pri teh je treba iskati jedro odpora proti novemu razvoju v fevdalizem, ki je prav svobodno prebivalstvo najmočnejše ogrožal.

Primerjava tega razvoja na eni strani z zahodno Evropo, kjer se je izoblikovala fevdalna družba hitro v zvezi s preselitvijo širokih romanskih množic z germanskimi plemeni kot političnimi gospodarji, ter na drugi strani z Vzhodno in Severno Evropo, kjer se fevdalna družba oblikuje počasneje v zvezi z notranjim družbenim razkrajanjem plemen in oblikovanjem nasprotujočih si razredov, dokazuje, da je poglavitna podlaga razvoja v Karantaniji brez dvoma domači slovenski razvoj, tipičen za Vzhodno in Severno Evropo. Ta razvoj pa so seveda nedvomno pospeševali: potreba obrambe proti Obrom na vzhodu in germanskim plemenom na zahodu, vpliv staroselcev, dasi jih je bilo v Karantaniji bistveno manj, kakor pri neposrednih zahodnih sosedih (v Furlaniji in na Bavarskem), in vpliv zahodnih germanskih sosedov, pri katerih se je fevdalizem hitreje oblikoval. Medtem ko je prvi moment krepil predvsem vojaško izhodišče knežje oblasti, sta

drugi in tretji pospeševala tudi neposredno gospodarski in družbeni razvoj karantanskih Slovencev.

Ob vprašanju o značaju in sestavi vojaške sile, s katero je razpolagal očitno karantanski knez poleg tega, da je poveljeval stari plemenski vojski svobodnjakov, se pa srečamo z vprašanjem o družbenem položaju kosezov. Primerjava karantanskega razvoja s tistim v Vzhodni in Severni Evropi kaže, da je stopnja oblasti karantanskega kneza redno zvezana z obstojem oboroženega knežjega spremstva, tako imenovanih »družinikov«, iz katerih se pozneje razvije dvorno plemstvo. Neposrednih sporočil o obstoju knežje družine v Karantaniji v resnici ni, toda zaradi splošnega položaja v Karantaniji smo vsekakor opravičeni sklepati na njen obstoj. In vprav tu se zdi, da se rešuje uganka o mestu kosezov v staroslovenski družbi.

Koseze poznamo na Slovenskem na splošno do srede XVI. stoletja, v nekaterih osamljenih primerih tudi še nekaj dlje, kot posebno socialno skupino v kmečkem prebivalstvu; še danes nas spominja nanje na sedanjem in nekdanjem slovenskem ozemlju 26 krajev z imenom Koseze ali Edling(en), kakor so si to ime prevedli Nemci v IX. stoletju; včasih je bilo takih krajev še več, a v XVI. stol. moremo zaslediti blizu 900 kosezov, od tega okr. 425 na Koroškem, okr. 350 v sami Celovski kotlini, v široki okolici Krnskega gradu. Kosezi so vse do XIII. stoletja zavzemali posebno mesto sredi med fevdalci in podložniki in predstavljali v tem času sloj, povsem svojski za slovensko fevdalno družbo. Od fevdalcev jih je delilo to, da niso imeli zemljiškega gospostva, od podložnikov, da v ta gospostva niso bili vključeni; pa tudi navadni svobodnjaki niso bili, ker so imeli svoje posebno sodstvo, torej tudi pravo, svoje posebne vojaške dolžnosti in ker so bili izredno ozko povezani z vojvodo. Dejstvo, da so prav oni ohranili po letu 820 pravico, da odločajo o novem vojvodi

Slika 3. Stran iz St. Gallenskega rokopisa

v imenu dežele — domneva, da bi se nosilec obreda še v dobi fevdalizma menjaval, je namreč povsem neverjetna — dokazuje, da so že v slovski Karantaniji predstavljali posebej strnjeno in notranje povezano telo v volilnem zboru velikašev. Prav te značilnosti, ki jim spričo njihove izjemnosti ne moremo iskati izvora šele v razvoju fevdalne družbe na Slovenskem, pa so sila podobne značilnostim družinikov pri raznih slovskih ljudstvih v Vzhodni Evropi. Zato smo upravičeni prav v kosezih iskati družinike karantanskega kneza, o katerih nam skopi viri sicer nič ne poročajo. In spet je dejstvo, da je imela po poročilih tako imenovanega Nestorjevega »Letopisa« v Kijeviski Rusiji prav knežja družina odločilen vpliv pri izbiranju novega vladarja. Po vsem tem moremo reči, da se najstarejša oblika ustoličevalnega obreda tako skladno uvršča v karantanski družbeni red v času svobodne karantanske kneževine, da je povsem nepotrebno kakršno koli iskanje izvora tega obreda v nekih izjemnih anekdotskih dogodkih ali kombinacijah.

Končno še vprašanje, kako da je ta obred, sicer res glede oblike nekoliko spremenjen, mogel preživeti uveljavljanje zrelega fevdalizma na Slovenskem od 3. desetletja IX. stoletja naprej in tako postati čudna izjema v vsej fevdalni Evropi? Odgovor: Prav zato, ker je uveljavljanje fevdalizma na Slovenskem v resnici izjemen primer, ker fevdalizem pri nas ni zrasel iz dovršenega notranjega razkroja fevdalne in zgodnjefevdalne družbe, marveč je bil vnesen v že dozoreli obliki od zunaj, ob čemer so domačo družbo kot celoto prekrili frankovski fevdalci kot nova višja plast. Ta družbeni razred je prekril zametke domačega razreda fevdalcev, in dasi ni bistveno spremenil njegovih formalnih pravic, je toliko bolj bistveno spremenil njihov dejanski družbeni položaj. Prerezal in preprečil je njihovo dozorevanje in prav s tem dejansko napravil iz njih nekaj povsem novega, česar fevdalizem drugod ne pozna. Maloštevilni tuji fevdalci pa se prav v ogorčenem razrednem boju v času najhujšega fevdalnega zaslužnjevanja slovenskega svobodnjaka po 820 v Karantaniji niso mogli odreči vsakršni opori v okviru domačega prebivalstva. Oprli so se na koseze, ki so kot nekdani družiniki karantanskega kneza predstavljali v nastajajočem domačem razredu fevdalcev prilično sklenjeno telo, in jim pustili njihove stare pravice; tako se je med temi pravicami mogel ohraniti tudi ustoličevalni obred preko velikega zgodovinskega preloma v začetku IX. stoletja.

*

Tako se moremo obrniti spet k obredu XI. stoletja in k njegovemu nadaljnjemu razvoju do oblike, ki sem jo opisal na začetku v zvezi z ustoličenjem Ernesta Železnega. Nastanek prvega opisa obreda v XI. stoletju je zvezan prav s prvo njegovo težko krizo. Okr. l. 1000 je bil fevdalizem na Koroškem že ustaljen, fevdalci

obkroženi s številnimi oboroženimi hlapci; podpora kosezov jim ni bila več potrebna, pač pa so občutili vojvode, ki so prihajali na Koroško iz tujine, proti kmečkemu obredu že odpor. Vsaj trije zapored se sredi XI. stoletja niso dali ustoličiti, marveč so brez tega prejeli deželo v fevd od vladarja. Toda koroško visoko plemstvo — po rodu tuje, pa vendar v deželi že zakoreninjeno — ki je zahtevalo postavitev vojvode iz lastnih vrst, teh tujcev ni priznalo, pri čemer je izkoriščalo prav neupoštevanje ustoličevalnega obreda. Ta povezava obreda z interesi visokega plemstva in zmaga domačega plemstva s postavitvijo Eppensteina Liutolda za koroškega vojvodo leta 1077 sta tokrat rešili obred pred propadom.

Z zmago domačih vojvodskih dinastij — Eppensteincev 1077 do 1122, Spanheimcev 1122 do 1269 — ki so si poslej pridobile Koroško kot svoj dedni fevd, pa se je gledanje letih na obred začelo kaj hitro spreminjati. Pa tudi pojav novih skupin v kmečkem prebivalstvu, ki so imele nekatere pravice, podobne koseškim, je pospešilo razkroj koseških pravic, ki jim je spričo ustalitve fevdalizma in pojava novega nižjega plemstva — vitezov in ministerialov — zmanjkala družbena podlaga. Čemu še vedno omejevati prevzem dedne vojvodine po volitvi vsakega novega vojvode? Zakaj ne omiliti kmečkega značaja obreda z novimi fevdalnimi elementi? Sredi XII. stoletja je izginila koseška volilna veča, podelitev v fevd se izvršuje poslej pred ustoličenjem, ustoličenje se spremeni le še v formalno izročitev oblasti, v posebno obliko poklonitve že pravno veljavnemu novemu vojvodi. Obred se prepleta in družji z novimi izrazito fevdalnimi obrednimi elementi. Okrog leta 1500 vključujejo koseze že neposredno v zemljiška gospostva, začno se stapljati s podložniki, kar se zaključí do XVI. stoletja.

Fevdalni razred pa je čutil odpor tudi še do tako spremenjenega kmečkega obreda. Vojvode so hoteli število obveznih ustoličenj čim bolj omejiti. Vsaj okr. 1286, če ne morda že prej, se je uveljavilo načelo, da je ustoličenje potrebno le za prvega člana nove vojvodske dinastije. V tej drugi krizi obreda pa mu je priskočila na pomoč nova družbena sila, novo deželno plemstvo, zraslo iz ministerialov in vitezov, ki je zahtevalo od vsakega vojvode ob knežjem kamnu potrditev svojih pravic. Zaradi te povezave je čast obreda znova zrasla, deželnemu plemstvu pa se je posrečilo v zvezi s spori okrog oblasti nad Koroško med Habsburžani in njihovimi tekmeči po letu 1355 res uveljaviti znova za vsakega novega vojvodo obveznost ustoličenja na knežjem kamnu.

Ko pa si je deželno plemstvo okr. 1410 priborilo v obliki svojega deželnega zbora, deželnih stanov, svoje lastno pravno telo, v katerem so mogli fevdalci braniti svoje pravice neodvisno od »kmečkega« obreda, je ta po letu 1414 dokončno propadel. Ernestov sin, cesar Friderik III., ki je smatral, da je kmečki obred preveč poniževalen za njegovo dostojanstvo in ki

se je hotel osvoboditi takih pokrajinskih posebnosti in s tem okrepiti svojo oblast, se je konec leta 1443 po daljšem pogajanju s koroškimi deželnimi stanovi oprostil dolžnosti, da bi se moral podvreči temu obredu. Tako je dokončno odpravil zadnje ostanke obreda pri knežjem kamnu. Na njegovo izpolnitev je resno mislil le še cesar Maksimilijan, ki se je tudi sicer v svoji politiki večkrat opiral na kmečke težnje, da bi laže lomil odpor deželnih stanov proti zahtevam po izrednih davkih. Fevdalni obred pri vojvodskem stolu pa se je nekajkrat vršil tudi še pozneje do XVII. stoletja, dokler se tudi poklonitev koroškega plemstva novemu vladarju oziroma njegovemu zastopniku ni dokončno umaknila v stanovski dvorec v Celovcu.

*

V tem pregledu sem poskusil podati seveda le nekaj temeljnih črt preiskave, ki jih zasleduje moja knjiga. Pri tem se seveda zavedam, da je tudi po njej vrsta vprašanj ostala še vedno premalo jasna in premalo trdno ugotovljena. Sicer je pa v znanstvenem delu vedno tako, da vsak napredek pomeni le stopnico, za katero se dviga že nova. Zato naj mi bo za zaključek dovoljeno podčrtati, da sem imel v letih študija za to knjigo predvsem tri namene: razrešiti vprašanje virov in s tem ustvariti trdno podlago za rešitev vprašanja samega obreda, vnesti v dosedanje vse preveč statično pravno in etnografsko obravnavanje obreda več razvojnega zgodovinskega prijema, in končno, pokazati na konkretnem, že toliko obravnavanem primeru naše preteklosti, kako more sociološka metoda historičnega materializma v resnici prinesiti mnogo trdnjše, širše in bogatejše izsledke, kakor vsaka druga metoda zgodovinarjevega dela. Soditi, koliko sem pri tem delu uspel, bodisi metodično, bodisi v svojih konkretnih rezultatih, pa ni več moja stvar, marveč pravica in dolžnost znanstvene kritike, ki sem ji svoje delo dal v razpravo.

Bogo Grafenauer

OPOMBE

1. Na prošnjo uredništva »Kronike« sem napisal tale povzetek svoje knjige *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev* (Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za zgodovinske in družbene vede. Dela 7. Inštitut za zgodovino. Sekcija za občno in narodno zgodovino. Dela 1, Ljubljana 1952. 80, 624 str.), vendar z izrečnim pridržkom, da ta povzetek uredništva »Kronike« ne odveže od lastne ocene mojega dela. Ne zdi se mi namreč pravilno, da bi s svojim poročilom tako oceno nadomestil sedaj, ko so rezultati že v celoti dostopni znanstveni kritiki in tako na nek način omejeval — in to celo v zgodovinskem časopisu — njene možnosti, pravice in dolžnosti, presoјati moje delo. Prav zato sem si mogel dovoliti povzetek, ki ni samo povzetek že izišle knjige, marveč poskuša v nekoliko drugačni, za bralca morda plastičnejši obliki povezati rezultate, ki so za osrednjo problematiko najvažnejši, dočim so drugi le mnogo krajše zajeti. — 2. Črke x, y in z označujejo v te vrste genealogijah virov rokopise, za katere pokaže proučevanje ohranjenih rokopisov, da so nekdaj obstajali, sedaj pa so izgubljeni ali propadli.

SLIKE IZ BRKINOV

I

Brkini in turizem

V mejah predvojne Slovenije je bil malokdo natančneje poučen o tistem delu Slovenskega Primorja, ki ga imenujemo Brkine. Pač, v zemljepisu bolj utrjeni so vedeli, da so nekje ob meji Istre, v sosedstvu Čičarije. Da je to gričevnat svet, ki se razprostira med Rodikom, Artvižami, Harijami in Pregarjami, da so Brkini po geološki gradbi iz fliša, da so precej odmaknjeni od prometa, da se v njih skriva marsikatera zgodovinska zanimivost itd. — v take podrobnosti pa so bili uvedeni le redki.

Turisti so že davno ugotovili, da Brkini niso brez privlačnosti. Planincem in drugim ljubiteljem neokrnjene narave iz Trsta in okolice so bili nekateri kraji, tako zlasti Sv. Socerb nad Artvižami (817 m), Rodik z vrhom Čukom in drugi priljubljena izletišča. Prav pionirji tržiškega slovenskega planinstva (dr. Matija Pretner in dr.) so se zbirali že pred prvo svetovno vojno pri Sv. Socerbu, od koder se jim je razgrnilo obzorje, kakršnega ni kmalu v bližini. Starejši ljudje iz Artviž se teh izletnikov še živo spominjajo; kaže, da je morala biti med njimi in izletniki globlja povezava: v obojestranskem demokratičnem nastrojenju, v pesmi, šali in smehu. — Priložnostne izletnike so sprejemali od nekdaj tudi jugovzhodni Brkini, predvsem iz smeri Reka—Ilirska Bistrica.

Fašistična okupacija in druga svetovna vojna pomenita za Brkine tudi v izletništvu zastoj. Malo so se menili za pokrajino nekje bogu za hrbtom njeni politični gospodarji, še manj so jim bili mar njeni prebivalci — schiavi maleddetti.

In danes? Treba je napraviti idejno in praktično prelom s polpreteklostjo in dati Brkinom, kar potrebujejo (gospodarska in kulturna krepitev), črpati pri njih, kar jih nič ne stane, ima pa svojo ceno s koristmi zanje — v turizmu n. pr. pokrajinske mikavnosti, razgledišča nemajhnega estetskega užitka, narodopisne posebnosti in podobno.

Oglejmo si in pretehtajmo zaradi ocene stanja nekaj odločilnih činiteljev.

Pogled na Artviže

Cerkev v Račicah

Brkini so zemljepisno, prometno in tudi ekonomsko enota zase; imenovali bi to enoto: brkinsko turistično okolje.

V čem je turistična privlačnost Brkinov, smo že nakazali. Dodati nam je še, na kakšnih prvinah more sloneti in kakšne oblike more imeti tamkajšnji turistični promet.

Dani pogoji ustrezajo za sedaj le načinom, ki so značilni za izletniško — planinsko, splošno zabavno ali poučno obliko turizma. Počitniški ali razvedrilni turizem v pravem smislu besede onemogoča trenutno nedostatno gostinsko omrežje z nizko ravni v storitvah in higienski kulturi, da o udobju sploh ne govorimo. Prišel pa bi od te oblike v poštevednih koncih tedna (week-end), v dolinicah s potoki in z izvirkami pitne vode najbrže tudi taborništvu. Za klimatsko zdravljenje ni pogojev predvsem s turistično-receptivne strani (nastanitveni nedostatk); razen tega bo treba podnebje kot zdravilni činitelj višinskih krajev preiskati in klimatološko oceniti. Vprašanje je tudi, ali so na razpolago zadostni podatki o vremenskem opazovanju kot osnovi za klimatološke izvide. Za mototurizem so pogoji slabi. Cestno omrežje je nezadostno, obstoječe ceste so slabe in njih vzdrževanje je komaj zasilno. Dokaj možnosti pa bi imel v Brkinih izobraževalni turizem; zlasti naravoslovcem in narodopiscem utegnejo Brkini nuditi to in ono, vsekakor dosti več kakor se splošno misli.

Najbližji in hkrati naravni turistični zaledji za Brkine sta Trst oziroma cona A in B STO ter Reka. Do rešitve visečega političnega vprašanja prihaja v pošteved le cona B in pa Reka z gornjim Jadranom. Na izmenični kopenski promet z notranjostjo Istre preko Čičarije v večjem obsegu ni misliti. V širšem smislu pa kot turističnega zaledja ni zanemarjati niti Slovenskega Primorja, pa tudi ne osrčja Slovenije z Ljubljano na čelu.

Kaj je treba storiti in kako začeti, da bodo Brkini dosegli svoj preobrat tudi v turizmu?

Najprej je treba ustvariti, kar je v turizmu osnovno: omrežje turističnih krajev, med njimi nekaj od začetka vzorno urejenih turističnih oporišč ali središč (turističnih bazenov) z minimalnimi tehničnimi pogoji, z dobrimi gostišči, z zdravim pitno vodo in neoporečno higiensko

ureditvijo. Nadaljnja prevažna naloga je promet. V imenovana turistična središča, sploh v vse turistične kraje je treba omogočiti lagoden dostop in poskrbeti za ustrezne prometne zveze, pri čemer ni pozabiti na potrebo stalnega vzdrževanja cest. Obisk izletišč se pospešuje z markiranimi potmi; v prometnih vozliščih je treba opozarjati nanje tudi s kažipotmi.

Vse to pojde le težko naprej brez spretnih in smotrni organizacijskih posegov v razvoj. Morda bi kazalo ustanoviti za vse Brkine turistično in olepševalno društvo, sedež naj bi mu izbrali domačini, ki bi usmerjevalo turistično izgradnjo in pospeševanje, vršilo propagando in vzgajalo ljudstvo na tem področju.

Ko bodo Brkini preko prvih začetkov, bo potrebno pridobivanje obiskovalcev — turistov zanje. S propagando, katere ni treba dosti, mora pa biti primerna, resnična in brez pretiranega olepševanja. V začetku bi se dalo opraviti s cenejšo kolektivno propagando, medtem ko bi dražja, individualna, prišla šele pozneje na vrsto. Veliko bi v tej smeri lahko storile razne organizacije — poleg strokovnih tudi množične — in to v stiku s posestrimami izven Brkinov. Dobrodošel bi bil tudi priročen vodnik, ki pa bi moral zajeti celotno turistično bogastvo Brkinov, ne samo topografičnih in drugih običajnih podatkov takih edicij.

Tu in tam bi se dalo pomagati tudi z dirigiranim turizmom. Precej možnosti za to ima gospodarski svet OLO Sežana. Pri svojih gospodarskih ukrepih naj bi ta organ pravično upošteval turizem, zavedajoč se, da more biti ta sicer mlada veja našega gospodarstva koristen posrednik pri dviganju gospodarske in obče kulture, dvakrat važne prav za ozemlja, ki so še zaostala.

Prebivalci Brkinov nimajo z rožicami postlano. So brez industrije in tudi drugih pomembnih dohodkov nimajo. V preteklosti je bil njihov boj za obstanek zelo težak. Velika vrlina v njihovem značaju, ki so jo ohranili, je skromnost, marljivost in poštenost. Morda imajo tudi kako slabo potezo; kljub temu: povsem naši so. In vrh tega se oklepajo današnje družbeno ekonomske ureditve, vidijo v njej boljše bodočnost in vanjo verujejo. Ne sme se dopustiti, da bi bili razočarani, zato: ne pozabimo nanje in dajmo, kar jim gre in česar so potrebni oz. vredni. Pomagajmo jim tudi s turizmom!

i/s

II

Zgodovinske slike iz Brkinov

KRAJEVNA ZGODOVINA IN TURIZEM

Eno izmed praktičnih nalog krajevnega zgodovine — in s tem tudi Kronike — moramo gotovo iskati tudi v zvezi s turizmom. Ali ne dvigne zanimivosti in privlačnosti nekega kraja, če te zna kdo opozoriti na njegovo preteklost? Zato tudi mnogi turistični vodiči dejansko navajajo zanimivejša krajevnozgodovinske podatke.

Običajno razumemo pod krajevoznogodovinskiimi znamenitostmi stare gradove in graščine, umetnost v podeželskih cerkvah in podobno. Toda tudi vsaka vas, sto in stoletno prebivališče slovenskega kmeta ima svojo zgodovino, ki je vsakdanjemu življenju našega ljudstva vsekakor najbližja. Dober poznavalec bo povsod po deželi našel dovolj predmetov za svoje zanimanje in če ga more zgodovina popeljati še nekoliko v preteklost teh vasi — ali ne bo še vse globlje dojel njihovih značilnosti in si jih znal tudi bolje tolmačiti?

Do izpolnitve te naloge slovenske krajevne zgodovine je pot še dolga, a to nas ne opravičuje, da ne bi tvegali vsaj nekaj poskusov. Ko nas v gornjem članku strokovnjak za turizem opozarja na turistično privlačnost Brkinov, naj v tej zvezi le v kratkem navedemo nekaj podatkov o tem, kaj bi mogla zgodovinska veda popotniku, ki se je napotil v Brkine, povedati o njihovi preteklosti, o dogodkih, ki so se tam odigrali in o življenju njihovega prebivalstva v preteklih stoletjih. Mnogo je o tem doslej objavljenega, še več pa neobdelanih podatkov po arhivih, ki še čakajo svojega zgodovinarja. Dokler slednji ne bodo izčrpani, temeljite zgodovine Brkinov tudi Kronika ne bo mogla nuditi. Za zdaj naj navedemo le nekaj tu in tam zbranega gradiva.

KJE SO BRKINI?

Piscu je v tem primeru najlažje, da krene po izhojeni poti in prične: Brkinom prištevamo ozemlje med glavno cesto, ki vodi iz Trsta čez Bazovico proti mestu Reki na eni strani in med dolino vode Reke na drugi strani. Proti severu meje Brkini na ozemlje Krasa v ožjem pomenu besede (tržaško-senožeški Kras), proti jugozahodu (ob že omenjeni cesti Trst—Reka) na ozemlje Čičarije, proti jugu na Kastavščino, proti severovzhodu pa na ozemlje ob Reki in Pivki. Valvasor sicer šteje Čičarijo še na levo stran ceste Trst—Reka, toda v splošnem vendar lahko rečemo: kdor se napoti iz tržaške smeri proti Reki, stopi nekje okoli Hrpelj na brkinska tla in ima na nadaljnji poti na svoji levici razgled proti Brkinom, na svoji desnici pa na severne izrastke Čičarije.

OD RIMLJANOV DO SLOVENCEV

Ta cesta je bila že v času Rimljanov dokaj važna prometna žila, speljana v skoraj ravni črti, ki jo je že narava nakazala za zvezo med Tržaškim zalivom in Kvarnerom. V rimski dobi je ta cesta vezala zlasti Oglej in Trsat. Po Rutarju so tam, kjer je danes vas Gradišče, imeli Rimljani postajo »Ad malum« — mi bi morda rekli Jablanica. Ime Gradišče vsekakor kaže, da je tam bila že stara naselbina. Če pogledamo za hip priloženi zemljevid, opazimo na drugi, severovzhodni strani Brkinov še drugo

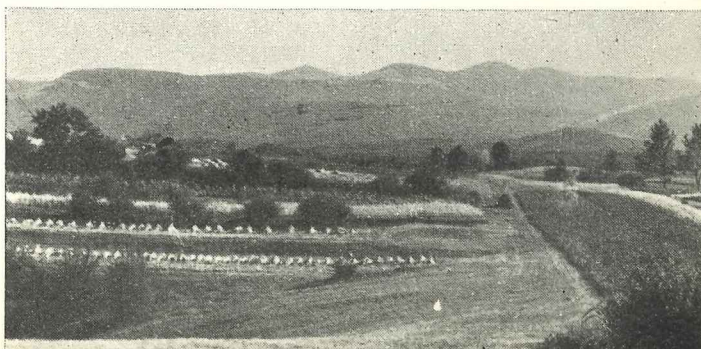
cesto. Drži se v glavnem teka Reke, ki ponikne nedaleč od tod pri Skocijanu. Tudi ta druga cesta ima v antiki svojo predhodnico, ki je vezala primorske kraje čez Lož proti severu z Emono, proti vzhodu pa neposredno z današnjo Dolenjsko in čez njo z Neviodunom (Drnovo na Krškem polju). Ta cesta je imela tudi svoj odcep, ki je vodil še naprej ob Reki in nato zavil proti glavni cesti.

Slovenci so se v teh krajih naselili z vzhodne smeri, z Dolenjske, od koder so čez Bloško planoto (držech se v glavnem prej omenjene rimske ceste Oglej—Neviodunum) zasedli najprej ozemlje okrog Cerknice, nato Loško dolino, od tod pa prišli na Zgornjo Pivko ter v dolino Reke. Tako so dospeli na meje Krasa, ki je bil že pred njihovim prihodom gosto naseljen. S prekoračenjem Reke so Slovenci naselili Brkine, kjer so nadaljevali tradicijo starih naselij in ustanavljali nova. Pot naprej proti morju jih od tod ni vodila naravnost (čez Čičarijo), marveč okoli nje.

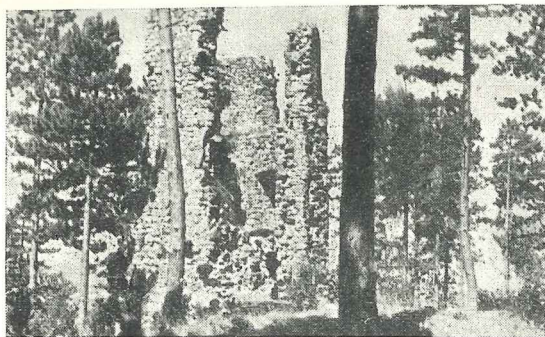
BRKINI V SREDNJEM VEKU

Da bomo lažje razumeli zgodovino vasi in podložništva v Brkinih, moramo najprej poseči nekoliko v politično zgodovino in upravno razdelitev teh krajev. Ob prvi organizaciji frankovskih mejnih grofij po podjarmljenju Slovencev je ozemlje Brkinov pripadlo Istri, ki so jo bili Franki leta 788 pridobili ob Bizantincev. Tako so Brkini obenem z Istro v IX. stoletju ob delitvah frankovske države pripadli Italiji, a prihajali v X. stoletju v ožje stike z Bavarsko in Koroško, v XI. stoletju pa s sosedno Kranjsko. Slednjič si je leta 1077 pridobil položaj istrskega mejnega grofa oglejski patriarh, ki pa ni prišel do odločilne politične veljave. Čedalje bolj se začenjajo kot politični faktorji in zemljiški gospodje v Istri uveljavljati poleg oglejskega patriarha druge sile: na eni strani Benetke, na drugi razne ugledne plemiške rodbine, zlasti goriški grofje, ki se čedalje bolj razširjajo tudi po Krasu. V centru Istre, okoli Pazina, se oblast goriških grofov že tako utrdi, da štejejo njih ozemlja za grofijo Istro v nasprotju z oglejsko-beneško Istro.

Tudi v Brkinih so se goriški grofje trdno usidrali. Njihov glavni grad je bil na tem ozemlju prvotno Golac (Karstberg), ki je čuval prehod od Brkinov čez Čičarijo proti Buzetu (Lokalizacija gl. Rutar MMK VIII.), pozneje Novi grad — Neuhaus, Castrum novum, Castelnovo nad današnjo vasjo Podgrad ob glavni cesti, omenjen prvič leta 1281. (Držim se imena Novi grad, ker pomeni Podgrad le naselje pod gradom. Sicer pa sem slovensko ime Novi grad za-

Zabnik (1024 m) s ceste Obrov—Hrušica

Razvaline Novega gradu

sledil tudi v socerbskih arhivalijah, pozna ga Valvasor in še danes pravijo v sosednjih krajih »grem pod Novi grad«, torej je pravilno ime gradu tudi v ljudski govorici še živo.) Ko se je goriško-tirolsko ozemlje leta 1342 drugič delilo, je brkinska posest te rodbine, kolikor je spadala pod Novi grad, prišla v last goriški veji in se s tem ločila od istrske posesti goriških grofov, ki je po dedni pogodbi že leta 1374 pripadla Habsburžanom. Grof Henrik Goriški pa je novograjsko gosposko leta 1426 zastavil tržaški občini, ki se je bila kakih 60 let prej dokončno podvrgla Habsburžanom. S tem so Brkini prvič prišli vsaj posredno pod Habsburžane, kmalu nato pa tudi neposredno, vendar ne za dolgo.

BRKINI POD BENEŠKO REPUBLIKO

Od srede XV. stoletja dalje moremo že podrobneje opazovati burno življenje v teh krajih. Leta 1463 je prišel do izbruha konflikt med Benetkami in avstrijskim Trstom. Kranjski trgovci in tovorniki so se izogibali Trsta in po poti Divača—Klanec—Črni kal rajši trgovali z beneškim Koprom, kjer so prodajali, a tudi kupovali ob ugodnejših pogojih. Ko je cesar Friderik odredil obvezni izvoz čez Trst, so Benetke posegle vmes in pričele z vojno. Vojna je bila za Benečane uspešna. Niso zavzeli le važnih postojank Mokov grad (Robida) in Socerb blizu Trsta, marveč zasedli tudi Novi grad s celotnim njegovim ozemljem, zagospodovali so Brkinom. Postavili so tja svojega kastelana Jakoba de Tarsia in prevzeli upravo v svoje roke. V začetku XVI. stoletja so novograjsko gosposko imeli beneški plemiči iz rodu Gavardo.

Habsburžani so bili medtem podedovali še preostalo goriško-tirolsko posest in prišli na dolgi črti v sosesčino z Beneško Furlanijo. Pogoji za ponoven izbruh sovražnosti med Avstrijo in Benečani so bili zreli.

BRKINI V MAKSIMILIJANOVH VOJNAH
PROTI BENETKAM

Vojna je izbruhnila leta 1508. To pot je pričel z napadom cesar Maksimilijan, ki pa se je s svojimi deželami na vojskovanje slabo pripravil. S slovenske strani so njegove čete sicer

vdrle v Furlanijo, a so bile v dolini Cadore poražene. Benečani so sunek vrnili, zavzeli med drugim Vipavo in Prem in prodrli pred Postojno. Izpad kranjskega plemiča Bernardina z Raven in hrvatskega grofa Frankopana je Benečanom zopet odvzel Prem. Šele naslednje leto, 1509, ko je cesar pridobil zaveznike in so Francozi potolkli Benečane pri Agnadellu, so tudi cesarjeve čete s slovenske strani zmogle vrniti udarec. Posrečilo se jim je po enodnevnem obstreljevanju z naskokom zavzeti Novi grad. Preživela benečanska posadka — 24 mož — je bila ujeta. Tabor Golac se je kmalu nato predal, nakar je po tridnevnem obstreljevanju padel tudi beneški Raspor. Benečani pa se tem krajem niso zlahka odrekli. Kako vroče je bilo tedaj na teh tleh, nam priča pismo tržaškega poveljnika Nikolaja Ravbarja in tržaških sodnikov ter mestnega sveta kranjskim poveljnikom, ki so imeli posebno skrb za Trst (27. junij 1509): Benečani stoje na Krasu pod Novim gradom s sto konjeniki — stradioti in 400 pešci. Tudi pod Švarcenekom so Benečani napravili ogromno škodo. Na novograjskem ozemlju so Benečani zavzeli in zažgali dve utrdbi: Slopam (Slap) in Bresoutia (Brezovica) imenovani. Raspora Maksimilijanove čete najbrže niso dolgo držale (Trst 7. november 1509). Vest o ponovnem prodoru Benečanov na Raspor je povzročila, da je glavni poveljnik vzhodne vojske, vojvoda Erik Braunschweig-Lüneburški razpisal iz Gorice vpoklic na Kranjskem na zborna mesto Novi grad, kamor se je tudi sam nameraval napotiti (8. november 1509, Gorica). Vsaj od l. 1512 so se tu trdno držale avstrijske čete. Vsekakor so Brkini zlasti v prvih letih te vojne marsikaj hudega doživeli.

Glavne borbe pa so bile na vzhodnem bojišču predvsem okoli Gradiške in Gorice, tudi okoli Trsta, medtem ko se je cesarjeva glavnina pod njegovim poveljstvom držala na tirolsko-furlanski meji. Vojna je trajala s presledki do l. 1516. Z mirom, ki je tej vojni sledil, je bila bodočnost Brkinov za štiri stoletja odložena: priznali so jih Avstriji in prihajali so v čedalje ožje politične in upravne stike s Kranjsko.

Iz druge beneške vojne (1615—1617) vemo iz ozemlja Novega gradu le za nekaj prask.

V poznejših upravnih in vojaških razdelitvah so Brkini štel pod notranjekranjsko četrt, sicer pa zlasti od začetka XIX. stoletja dalje večinoma pod Istro. Meja med Istro in Kranjsko je potekala v glavnem ob nekdanji meji med novograjsko in premsko deželskosodno gosposko.

GOSPODARJI NOVEGA GRADU

Nekaj starejših gospodarjev Novega gradu navajata že Valvasor in Rutar, vendar ne vedno zanesljivo.

Omenili smo že dva beneška upravitelja na Novem gradu in v njegovi gosposki: Tarsia in Gavarde. Slednji so bili očitno že lastniki gosposke, ker bi jim sicer leta 1533 ne bila restituirana.

Najbrž že tedaj, ko so Maksimilijanove čete prvič zavzele Novi grad, vsekakor pa že pred 1511 je gosposka prešla v upravo hrvatskega grofa Krištofa Frankopana, ki je bil stopil z 200 konjeniki-huzarji v cesarjevo najemniško službo in dobil v njegovi vzhodni vojski eno najvažnejših poveljniških mest (m. dr. akt 19. april 1509 Rüdesheim). Frankopanovo upravljanje gosposke Novi grad je najbrž v zvezi s cesarjevo obljubo, da bo tisti, ki bo kak kraj iztrgal Benečanom, ta kraj do nadaljnjega imel (akt 19. junij 1509, Trident).

Frankopan, ki se je pozneje obrnil proti Maksimilijanovemu nasledniku Ferdinandu in padel v boju z njegovimi četami, je gosposko obdržal do leta 1525, ko jo je prevzel Nikola Jurišič (ki je bil nekaj časa deželni glavar Kranjske). Po tridentinski pogodbi, ki je uredila nekatera sporna vprašanja med Avstrijo in Benetkami, je leta 1533 Novi grad z gosposko zopet dobila beneška rodbina Gavardo, vendar v sklopu avstrijske države. Kmalu se prične skoraj nepregledna vrsta pritožb kranjskih deželnih stanov zoper brata Ruprechta (Valvasor: Darija) in Julija Gavarda, ki sta na Novem gradu menda gospodarila kot prava nasilneža, vladarju in kranjskim stanovom v brk. Ropala sta ne le podložnike kranjskih deželanov, ampak tudi lastne podložnike in se baje zanašala na beneško pomoč. Ozirala se nista na nikogar, tako da sta ju slednjič dva kranjska plemiča po vladarjevem nalogu na Novem gradu ujela. Zadnje, kar o njima vemo, je, da sta bila zaprta na ljubljanskem gradu. Tako Valvasor. Iz aktov pa izhaja, da je bil prijet kot talec le Julij Gavardo, da so z njim v Ljubljani še kar lepo ravnali in da je Ruprecht tedaj še ostal gospodar na Novem gradu. Gospodarjenje Gavardov na Novem gradu se vsekakor konča leta 1549 ali 1550.

Novi grad so po Valvasorjevih navedbah leta 1551 podrli, a pozneje zopet postavili. Grad z gosposko je pozneje prešel (prvotno v zastavo) na tržaško družino Petazzi, ki se je povzpela do grofovstva, Novi grad leta 1622 kupila v last in gospodovala tudi sosednjim deželskim gosposkam. Novograjske gosposke pa družina Petazzi ni vedno sama upravljala, marveč jo je dala v zakup (n. pr. Pupilu Marenzi).

NOVI GRAD KOT SEDEŽ DEŽELSKEGA SODIŠČA

Sodstvo in uprava — kolikor sta se tikala podložnih kmetov — sta bila na Kranjskem organizirana praviloma tako, da je nižjo sodno oblast (civilne in majhne kazenske zadeve) izvajal zemljiški gospod, ki mu je bil kmet podložen, težje kazenske zadeve pa je obravnaval deželski sodnik. Deželska sodišča so zavzemala večja ozemlja in so jim bili podvrženi vsi podložniki ne glede na to, pod katerega zemljiškega gospoda so spadali. Deželsko sodstvo je izvajal

plemič, ki je bil lastnik ali upravitelj gradu, na katerem je bil sedež deželskega sodišča. S sodstvom so bili združeni tudi upravni posli. Deželskosodna ozemlja so se izoblikovala že v srednjem veku.

Kakor bomo pozneje videli, je bila ta organizacija v Brkinih kot sploh na Primorskem nekoliko drugačna, kot smo jo pravkar označili za Kranjsko. Zemljiški gospodje so imeli tu manjšo oblast, deželski gospodje pa večjo. Zato imajo v primorskih krajih deželska sodišča še večji pomen kot na Kranjskem.

Ozemlje Brkinov je bilo razdeljeno na tri taka sodišča: novograjsko, švarceneško in premsko. Meje so bile prav zapletene, švarceneško sodišče je kot naslednik zadnje goriške posesti imelo številne otoke v novograjskem in ob premskem. Meje se prav do XVIII. stoletja niso prav trdno ustalile, tako da moremo priloženi zemljevid uporabiti le, če upoštevamo nekatere pripombe (glej na koncu). Daleč največji del Brkinov pa je nesporno spadal pod Novi grad in zato se hočemo ozirati predvsem nanj, čeprav sežemo nekoliko tudi v ozemlje Čičarije (Golac) oziroma na Hrvatsko (Šapjane).

ZEMLJISKI GOSPODJE

Deželskosodni gospodje niso bili vedno tudi lastniki zemljišč in kmetij, ki so spadale v njihovo območje. Največkrat so bile njihove samo nekatere kmetije, ki so spadale v imovinski kompleks deželskosodnega gradu, zemljiški gospodje pa so bili drugi. Kakšno je bilo razmerje med oblastjo deželskosodnega in zemljiških gospodov v novograjskem sodišču, bomo spregovorili posebej. Tu naj se dotaknemo le razvoja zemljiških gospodstev.

Pirchegger meni, da je bila deželskosodna gosposka Novi grad s svojimi 325 in pol grunti skoraj zaključena zemljiška gosposka, imela torej istočasno deželskosodno in zemljiško gosposko oblast. Kolikor naj bi ta trditev veljala za XVI. in XVII. stoletje, je vsekakor napačna, prav točna pa tudi za konec srednjega veka ni.

Za sedaj ne moremo izključevati, da bi bil v dobi goriških grofov deželskosodni gospod obenem tudi zemljiški gospod v novograjskih vaseh. Toda že proti koncu srednjega veka, najkasneje v drugi četrtini XV. stoletja, so si vsaj tržaški meščani pridobili že precejšnja zemljiška gospodstva v nekaterih vaseh. Ko so

Tarinčeva hiša v Podgradu

jim leta 1465 Benečani zaplenili to premoženje in ga prenesli v last svojemu pristašu Krištofu Burlu, so ugotovili naslednjo tržaško posest v novograjskem sodišču:

Lastnik	Vas	Naseljene kmetije	Puste kmetije
Andrej Deleo	Golac	1	
„ „	Hotičina	1	
„ „	Kovčice	1	
Lazar Bonomo	Markovščina	1	1
„ „	Hotičina		2
„ „	Markovščina-Polžane		1
Fr. Bonomo ded.	Velo brdo	1	
Krištof Bonomo	Gradišče	5	1
		8	5

Razen tega so Benečani zaplenili še nekatere kmetije, ki so bile last neimenovane grofice, ki pa vsekakor dotlej niso bile neposredna last Novega gradu, in sicer v Artvižah eno naseljeno in dve pusti kmetiji, v »Osteusa« (morda Ostro-vica ali pa Ostrožno Brdo) eno pusto kmetijo, v (Malih) Ločah pa tri naseljene kmetije.

Že sredi XV. stoletja je bilo torej v novograjskem sodišču najmanj 20 kmetij, ki so bile last raznih zemljiških gospodov. Trditi smemo, da je bilo gotovo še mnogo drugih kmetij, ki niso bile last novograjske gosposke, a tu niso navedene, ker ni bilo razloga za zaplembo, ki je merila predvsem proti Tržačanom. Gotovo je bilo že nekaj cerkvene posesti, zlasti posest goriških cerkva, ki nanjo naletimo leta 1667, verjetno tudi še nekaj švarceneške posesti.

Iz časov, ko so v teh krajih po beneških vojnah zavladali Habsburžani, nam je ohranjen drug zapis, ki vsebuje seznam zemljiške posesti beneških zemljiških gospodov — predvsem koprskih meščanov — izjemoma pa tudi kakega drugega lastnika. Gre za izvleček iz nekega reformiranega novograjskega urbarja (v poštevh prihaja reformacija l. 1522), ki je verjetno nekoliko dopolnjen z nekaterimi podatki o bivših lastnikih. Ker je bil seznam sestavljen v zvezi

Stare hiše v Podgradu

z nameravano restitucijo beneškega zasebnega premoženja, je nastal verjetno okrog leta 1530. To potrjuje tudi pisava in siceršnja vsebina izpiska. Beneška zemljiška posest je bila razporejena takole:

Zemljiški gospod	Vas	Naseljen grunt	Pust grunt	Neoznačen grunt	Skupaj
Ratschauer	Harije	2	1		3
„	Hotičina		1		1
Burlo	Velo brdo	1			1
„	Vel. Gradišče	2			2
„	Markovščina	1			1
„	Kovčice	1			1
„	Hotičina	2			2
„	Polžane			2	2
„	Male Loče			3	3
Damian	Golac	1			1
„	Kovčice	2	2		4
„	Brezovo brdo	1	1		2
„	Bač	3			3
„	Tublje	5			5
„	Hotičina		1		1
Ant. Sekotič in Danijel Jetovič (prej pl. Zeka- wer)	Suhorje	6	7		13
	Slap	3	1 1/2		4 1/2
Krištof Zerín	Nasirec			4	4
Hruški župnik	Hotičina		1		1
Neznani lastniki	Hotičina		1		1
	Suhorje			1/2	1/2
		30	16 1/2	9 1/2	56

Račice, zgornji del vasi

Ker veljajo podatki za dobo pred avstrijsko zasedbo (1509), moremo torej zaključiti, da konec srednjega veka že vsaj 56 gruntov ni bilo v lasti deželskosodnega gospoda. Toda tudi to število utegne biti še večje, če upoštevamo, da ni bil namen ugotoviti vse zemljiške gospose, marveč le beneške. V sporih z Gavardi sredi XVI. stoletja je govor o več kranjskih deželanih, ki imajo v novograjskem sodišču svoje podložnike.

Drugi zanimiv zaključek se tiče Burlove posesti: če primerjamo gornjo tabelo s podatki iz leta 1465, ugotovimo, da je posest družine Burlo ostala precej nespremenjena, da je torej beneška zaplemba premoženja tržaških meščanov ostala v veljavi do Maksimilijanovih vojn.

Že iz urbarja iz leta 1576 pa izhaja, da je imelo novograjsko deželsko sodišče le 21 lastnih podložnikov, vsi ostali pa so v urbar vneseni le s svojimi deželskosodnimi dajatvami, medtem ko so gosposčinske dajatve dajali drugim gospodom.

Popoln pregled zemljiških gospodstev nam nudijo ugotovitve cesarskih in stanovskih komisarjev iz leta 1667. O tej komisiji bomo še spregovorili, tu pa se sklicujemo le na ugotovitve, ki jih podajamo v priloženem zemljevidu. Na njem smo pri vsaki vasi grafično označili število kmetij, ki odpadejo na posamezna gospodstva. Glavna in najznačilnejša ugotovitev je vsekakor ta-le: 336 $\frac{1}{2}$ kmetij, kar jih tedaj obsega novograjsko deželsko sodišče, je popolnoma razbitih na celo vrsto majhnih zemljiških gospodstev. Posamezne družine, zlasti Marenzi in Deleo so svojo posest še bolj razdrobile med svoje člane. Razbiti podložniški sistem, ki je tako značilen za mnoge naše kraje, je popolnoma in v skrajnih oblikah uveljavljen tudi v Brkinih. Redke so vasi, ki bi bile v celoti podložne enemu samemu gospodu (Hrpele, Skadanščina, Kozjane, Gaberje, Odolina). Druga ugotovitev je, da med gosposkami, ki smo jih ugotovili ob koncu beneškega gospodstva in med tistimi v XVII. stoletju, ni več nikake zveze. Sestava se je popolnoma spremenila, kar kaže, da so bili nakupi in prodaje kmetij med zemljiškimi gospodi prav pogosti.

Zemljiški gospodje so bili doma iz najrazličnejših krajev: iz sosednih kranjskih dežel in goriške grofije, iz Trsta, Reke itd. Imeli so svoj sedež deloma v novograjski gosposki (glej spodaj), deloma izven nje (Ravne, Švarcenek, Reka itd.). Dokaj močna je posest raznih članov družine Marenzi. To posest moremo izvajati iz dejstva, da je ta družina upravljala novograjsko gosposko in verjetno v tem času od lastnikov gosposke marsikaj kupila. Del kmetij, ki se navajajo kot last družine Marenzi, pa moremo šteti za posest novograjskega sodišča samega, ker se ta posest še pozneje pojavlja. Švarceneška posest je najmočnejša na jugovzhodni strani in se tu drži glavne ceste. Cerkevna posest je majhna in močno razdrobljena. Posest družine Deleo nima nikake zveze s posestjo, ki je bila tej družini l. 1465 zaplenjena.

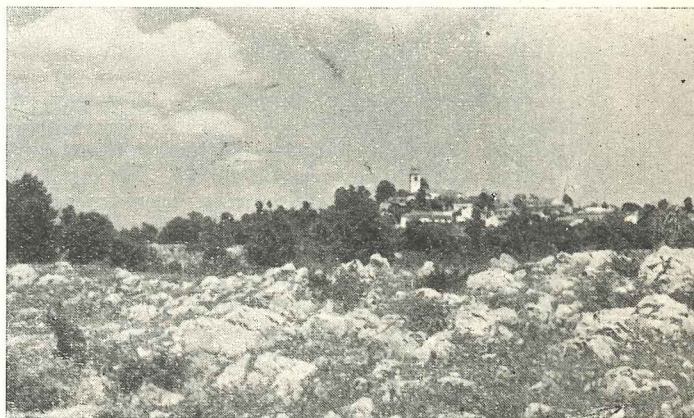
NOVI FEVDALNI SEDEZI

Novi grad je v Valvasorjevi dobi še stal. Golac so porušili verjetno 1509 v avstrijsko-beneški vojni. Tabor nad Brezovico po doslej znanem gradivu nikdar ni imel funkcije fevdalne sedeža. Isto velja o taboru Slapu, ki se imenuje v dobi beneško-avstrijske vojne in o katerem sicer ničesar ne vemo. Drobitev zemljiške

posesti med čedalje manjša zemljiška gospodstva povzroča, da si zemljiški gospodje, ki še nimajo svojega sedeža in ki ne stanujejo v mestu, postavljajo nove graščinice. J. Deleo je imel že leta 1613 sedež Rotenek v Hotičini in tega leta dobil tam obgradje, krajevno omejeno nižjesodno oblast z določenimi pravicami. Pupillo Marenzi kot zakupnik novograjske gosposke si je okrog l. 1650 postavil grad Dulna (Mahrensfeld) pri Odolini. Ko se je Marenzijeva posest še bolj delila, se je n. pr. Nikolaj Marenzi naselil kar na neki svoji kmetiji v Materiji in postal sosed Raabovega podložnika. Kmetija je s tem postala sedež fevdalnega gospoda — pojav, ki dobro označuje razdrobljene posestne razmere. Ta veja družine Marenzi je tudi v toliko zanimiva, ker se je — kot mi sporoča M. Matičetov — v Materiji udomačila in se pokmetila.

O PUSTIH KMETIJAH

Kmetovo življenje v dobi, ko nam naši viri nudijo o njem nekoliko več podatkov, nikakor ni bilo lahko. Najzgovorneje nam o tem pričajo pusti grunti. Od 20 gruntov, kar jih na primer navaja akt iz leta 1465, jih je dobra tretjina zapuščenih. O tem pravi koprška listina nekako tako-le: Zaradi maloštevilnosti kmetov, oziroma ker kmetje zaradi mnogih težav zapuščajo zemljo in se težko najdejo drugi, se pogostoma zgodi, da ostanejo kmetije brez obdelovalca... In to še preden so pričeli močni uničevalni pohodi Turkov, ki so si radi izbirali pot skozi Podgrad (1469, 1471 itd.)! Ni čudno, če je po

Hrušica

avstrijsko-beneških vojnah, ki niso bile nič bolj človekoljubne kot turški vpadi, ostala cela vrsta kmetij brez obdelovalca, da je ponekod pol in več vasi neobljudene (n. pr. Suhorje in Hotičina), nekatere pa so ostale sploh brez prebivalcev, n. pr. Tublje, ki jih na novo kolonizirajo z naseljenci iz »Hrvatske« ter jih zato za nekaj let oproste dajatve pravde. (Kolonizacija južnejših Mun in Žeja po Frankopanu je že znana).

Ker moramo torej novokolonizirane Tublje šteti ob koncu beneško-avstrijske vojne med puste vasi, je bilo tedaj razmerje 25 obljude-nih gruntov proti 21 in $\frac{1}{2}$ pustim gruntom (ob 9 in $\frac{1}{2}$ neoznačenih gruntih). Domnevati smemo, da bo podobno razmerje veljajo tudi za grunte, o katerih nimamo podatkov — vsekakor značilna bilanca za razmere ob začetku novega veka.

KMETIJE SE MNOZIJO

Vse vasi seveda niso bile enako prizadete, kolonizacija je privedla nove prebivalce, razmere so se ustalile in tako opažamo kmalu po prenehanju bojev nasproten pojav: pričanja se pojavljati agrarna preobljudenost v nekaterih krajih, ki prehaja postopoma tudi v prej opustošene kraje. Že pod Frankopanovim gospodstvom se ponekod pojavlja želja kmetov, da bi se dopuščala delitev gruntov, kjer je doslej ni bilo. Delitev gruntov je pojav, ki se še prav posebno razmahne na Slovenskem Primorskem, ki je za te kraje posebno značilen in ki je ustvaril današnjo podobo tamkajšnjih naselij, a tudi njihovo agrarno problematiko. Problem je tako obsežen, da se tu v njegovo analizo ne moremo spuščati. Omenimo naj le, da število gruntov, ki jih izkazuje naš zemljevid, leta 1667 ne pomeni več resničnega števila kmetskih gospodarstev, marveč prvotno število nedeljenih gruntov (torej v bistvu računске enote), ki so tedaj že delno razcepljene, tako da mora biti število kmečkih gospodarstev večje.

Kolikor novo nastajajoče kmečke družine niso mogle dobiti dela kmetije, so ustanovljale podružništva.

KAJ SO PODRUŽNIKI?

Podružniki so bili ljudje, ki so si na gmajnskem svetu postavili kajžo in si prav tako praviloma na gmajnskem svetu (komuneli) ogradili nekaj zemlje, da so jo obdelovali. Ukvarjali so se včasih tudi s kako obrtjo, trgovanjem ali dninarstvom. Kadar nemško pisani viri govore o Untersassen, pomeni to po slovensko podružnike. Dokazom, ki smo jih navedli za trditev, da so Untersassen — podružniki (»Od vinskega hrama do bajte«), bi mogli iz naknadno obdelanega arhivskega gradiva za Novi grad dodati še nadaljnje dokaze.

Naš zemljevid nam pokaže, da je bilo l. 1667 že kar precejšnje število podružnikov. Našteli smo jih 72 in v švarceneški enklavi Pregarje-Hrušica še dva povrh. O njihovi razširjenosti ne moremo postaviti nikakih pravil. Srečujemo jih v prometnih in manj prometnih krajih.

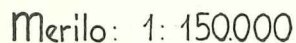
Delitev starih gruntov na eni strani in pridobivanje nove zemlje po podružnikih na drugi strani je ločitev med kmeti in podružniki v teku časa zabrisala. Značilen je v tej zvezi razvoj naselja Podgrad. Še urbarni podatki, ki so jih leta 1667 uporabljali komisariji, so navajali v Podgradu 11 podružnikov, a nobenega grunta. Komisariji pa so ugotovili, da se je iz tega med-

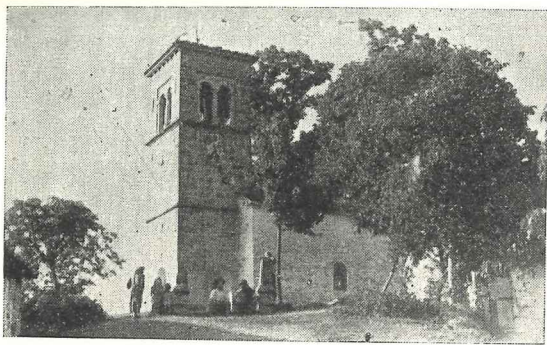
tem razvilo že deset pravih kmetij, razdeljenih na šest zemljiških gospodarstev. (Ta ugotovitev je upoštevana v zemljevidu.) To dejstvo priča, da so se ponekod podružniki močno okrepili in med razvojem iz bajtarskega naselja razvili pravo vas.

ODIRANJE IN IZKORISČANJE

Dejstvo, da se v Brkinih začenja prebivalstvo in število kmečkih gospodarstev v novem veku množiti, nikakor ne pomeni, da je bilo kmetovo življenje v primeri s prejšnjimi časi bistveno boljše. Prej bi smeli sklepati, da so bile možnosti za zapuščanje kmetije manjše, postranski zaslužki (tovorjenje in tihotapstvo) večji in da je tudi umrljivost padla, agrarno gospodarstvo pa se ni izboljšalo. O tem nam najzgovorneje pričajo ugotovitve cesarskih in stanovskih komisarijev iz leta 1667. Kmalu potem ko so novograjski Brkini prišli pod Avstrijo in v sklop Kranjske, Slovenske marke in Istre, so začeli delati kranjskim stanovom precejšnje pregla-vice. Brkini so plačevali neke davke v vicedomski urad, težko pa je bilo od njih dobiti plačilo kakršnihkoli deželnih davkov. Zemljiški gospodje in podložniki so se izgovarjali na revščino in nerodovitnost teh krajev, deželskosodni gospod pa jih je pri tem podpiral. Pregovarjanja in pisanja je bilo dosti, a vse skupaj ni nič pomagalo. Slednjič je cesar leta 1667 poslal v te kraje dva svoja odposlanca, stanovi so jima priključili še dva svoja zastopnika in ta komisija je šla odkrivat gospodarsko skrivnost Brkinov. Če pregleđamo material, ki ga je ta komisija oddala, moramo priznati, da je svoje delo res vestno in temeljito opravila in da se je potrudila prodreti v skrivnost, zakaj Brkini ne zmorejo deželnih davkov. Ugotovitve so tako obsežne, dragocene za našo agrarno, socialno in pravno zgodovino, da bi jih mogli obdelati le v posebni krajevni monografiji. Nam bo zadoščalo, če ponovimo le, kaj sta kranjska stanovska odposlanca Karel Franc Barbo in Karel pl. Samburg ob zaključku svojega dela dne 16. januarja 1668 poročala kranjskim deželnim stanovom o svojih ugotovitvah:

Lega kmetij v novograjskem deželskem sodišču je na mnogih krajih kamnita in nerodovitna. Podložniki pa si postrani pomagajo s tovorjenjem soli in z živinorejo, tako da zmorejo precejšnje gosposčinske dajatve, saj nekatere gosposke dobivajo od enega grunta v denarju in žitu po 20 do 30 in več goldinarjev. Nepravilno se zdi komisarjema, da morajo podložniki plačevati gospodom oz. njihovim oskrbnikom, kadar pridejo pobirat dajatve, povrh še neko dnevnic, imenovano »pojezda« in da morajo dajati kot žitno desetino stalno določeno količino žita, ki je tako velika, da mora marsikateri kmet oddati vse žito, kar ga je pridelal. Ker je oboje proti običajem, ki sicer drugod na Kranjskem veljajo, in proti vesti, naj se pojezda odpravi, glede desetine pa upošteva desetinski red, potem bodo mogli podložniki pač plačevati redni in izredni davek na grunte.

Cerkev v Tominjah

Nič bolje ne označujeta komisarja samega deželskosodnega gospoda. Kar prevečkrat na leto sklicuje ta gospod »pravde«, to je sodne obravnave, tako da imajo podložniki prevelike stroške za dnevnicke županov, ki hodijo k tem pravdam. Tudi nalaga prevelike kazni in pri tem zemljiški gospodje nimajo niti v zadevah svojih lastnih gruntov prvostopne oblasti nad svojimi podložniki.

Ozdravljenje teh razmer si komisarja zamišljata v neki kompromisni rešitvi, ki bi šla na račun deželskosodnega gospoda: Zemljiški gospodje naj bi dobili vsaj delno prvostopno oblast nad svojimi podložniki, zato pa naj bi se dajatve podložnikov zemljiškemu gospodu primerneje regulirale. Na ta način naj bi stanovni na eni strani usposobili kmete, da bi prenesli deželno davčno obremenitev, na drugi strani pa zlepa pripravili zemljiške gospode do tega, da bi od svojih podložnikov pobirali davke in jih odvajali stanovom. Ne smemo se čuditi, če komisarji plemiškega porekla niso prišli do bolj radikalnih predlogov za ureditev gospodarskih razmer v Brkinih, marveč da se njihovi predlogi sučejo bolj v ozkem krogu miselnosti kranjskega plemstva. Za nas je važno, da so nam njihove ugotovitve označile, kako so bile fevdalne razmere v Brkinih do skrajnosti nezdrave in gospodarstvu škodljive. Pomisliti moramo, da sta imela komisarja nalogo, zastopati stališče kranjskih stanov, naj Brkini plačujejo deželne davke. Če sta ugotovila, da pri obstoječem stanju davkov ni moči zahtevati, je to dovolj jasen dokaz, da so zemljiški gospodje in deželskosodni gospod tako izmzgavali kmete, da jim je ostal komaj eksistenčni minimum. Oglejmo si stvar nekoliko pobliže.

DAJATVE ZEMLJISKEMU GOSPODU

Če preračunamo dajatve novograjskih podložnikov, ki jih cenijo komisarji na 20 do 30 in več goldinarjev, v današnji denar, moremo po skromni ocenitvi tedanjega goldinarja na 1200 dinarjev reči, da je moral vsak grunt samo v denarju in žitu plačevati svojemu zemljiškemu gospodu 24–36.000 dinarjev letno. Poleg tega je moral podložnik delati tlako, dajati desetino od živine, hrano in dnevnicke ob raznih prilož-

nostih itd., tako da moremo mirno trditi, da znaša povprečna obremenitev grunta z dajatvami zemljiškemu gospodu okrog 40.000 dinarjev letno. Pri tem moramo še upoštevati, da je bilo zemlje veliko manj kot danes, da je bila intenziteta v izrabi zemlje pri tedanji tehniki obdelave (plitvo oranje in brez hlevskega gnojenja) neprimerno manjša od današnje, da krompirja in koruze niso sadili in bili večinoma odvisni od žitne letine. Ker so bila mesta majhna, razni postranski proizvodi kot mleko, jajca in podobno niso šli posebno v denar. Lastnih gozdov, iz katerih bi smeli les prodajati, podložniki niso imeli. Ker je bila desetina odmerjena na stalno določeno količino, je prav razumljiva ugotovitev komisarjev, da zemljiški gospod pobere marsikateremu kmetu vse pridelano žito.

Primerjava podatkov, ki jih imamo o gosposčinskih dajatvah iz starejših virov, bi nam nudila še nadalje zanimive rezultate o razvoju in naraščanju teh dajatev. Tu naj le omenimo, da se je v srednjem veku desetina še odmerjala po dejanskem pridelku, denarne dajatve pa so bile že tedaj precej znatne. Poznali so tudi dajatve v drobnici o sv. Juriju in sv. Mihaelu, dajatev pogač, kokoši, sena in podobnega. Pojezda se tedaj posebej ne navaja.

»Prepis«, dajatev zemljiškemu gospodu ob spremembi lastništva, je bil prav tako znatna obremenitev posameznih kmetij. V Brezovih brdih so n. pr. plačevali za prepis 5 do 12 dukatov v novcih, ponekod pa tudi po 20 dukatov v novcih in še povrh kako glavo drobnice. Ob spremembi lastništva je torej zemljiški gospod dobival povprečno v denarju kakih 13.000 din, ponekod pa tudi dvakrat toliko, povrh pa še nekaj drobnice.

DAJATVE DEŽELSKOSODNEMU GOSPODU

Komisarji so izračunali, da dobiva deželskosodni gospod letno v raznih dajatvah, kaznih in v obliki tlake 1200 goldinarjev. To pomeni, da je dobival v današnji vrednosti približno poldrug milijon dinarjev, ali od vsakega grunta povprečno nekaj nad 4000 dinarjev. Samo globe v denarju so komisarji ocenili na 300 goldinarjev, to je na 360.000 dinarjev letno ali na vsak grunt povprečno nad 1000 dinarjev.

Dohodki deželskosodnega gospoda v denarju so bili nizki, visoki pa v žitu. Podložniki so mu morali opravljati vozno tlako za prevoz vina, kositi, napravljalati drva, oddajati kokoši ipd.

Visoke dajatve deželskosodnemu gospodu poleg dajatev zemljiškemu gospodu so prava značilnost novograjske gosposke, ki je n. pr. v sosednjem socerbskem sodišču ni. (Zato jih kaj lahko, če ne poznamo celote, zamenjamo z gosposčinskimi.)

Po vsem povedanem moremo letno obremenitev grunta z gosposčinskimi, deželskosodnimi in nekimi drugimi dajatvami (zakupnine za pašo, vicedom itd.) oceniti na najmanj 50.000 dinarjev, kar je pri tedanjem stanju agrarne proizvodnje vsekakor ogromno.

OD KOD TA PREOBREMENITEV?

Znano je, da gospodarski položaj podložnikov na Kranjskem v fevdalni dobi ni bil ugoden in da so jih tu bolj tam manj odirali. Odiranje v novograjskem gospodstvu pa je kljub temu še nekaj prav izrednega. Domnevati smemo, da je ta pojav v zvezi s spremembami vladarja (Goriški grofje, Trst, Benetke, Avstrija), s spremembami deželskosodnih gospodov, izmed katerih so gotovo zlasti beneški, nato Frankopan, za njim prosluli Gavardo in slednjič še poznejši zakupniki gosposke skušali iztisniti iz podložnikov kar se je le dalo. Pravega gospodarja nad njimi ni bilo, v teh zapuščenih krajih so delali, kar jim je bilo po godu. Pa tudi cepitev zemljiških gospodstev na drobna gospodstva, ki so obsegala včasih le po nekaj kmetov, je nedvomno pospešila brezobzirno izkoriščanje. Že iz Frankopanove dobe nam je ohranjen obsežen zapisnik pritožb novograjskih kmetov, ki navajajo, kakšne in katere nove dajatve in storitve jim nalagajo. Zapisnik je tako zanimiv, da bi ga bilo treba posebej obdelati.

Pri vsem tem pa se moramo še zavedati, da vse te dajatve niso šle v prid nikakim imenovanju, ki bi kolikor toliko koristili skupnosti n. pr. pri obrambi proti Turkom, marveč da je šlo v celoti zgolj za osebno izkoriščanje, zato pa so kranjski kmetje s svojimi davki posredno plačevali tudi za obrambo teh krajev, ki so jih zemljiški in sodni gospodje tako izžemali, da kmetje davkov niso zmogli.

RAZMERJE MED ZEMLJIŠKO IN SODNO GOSPOSKO

Za pravno zgodovino nam novograjske arhivalije poleg mnogih drugih važnih podatkov nudijo ugotovitve, da na tem področju še do leta 1667 ni bila uveljavljena nižja sodna, tako imenovana patrimonialna sodna oblast zemljiških gospodov. Vse sodstvo v kazenskih in civilnih zadevah, tudi zadeve v zvezi z lastništvom zemljiških gospodstev so bile izključno v rokah deželskosodnega gospoda. V sodstvu deželskega gospoda s prisedniki-župani smemo zazreti ostanek nekdanjega županskega sodstva, ki nam je znano sicer iz podatkov, spisanih v začetku XVI. stoletja glede Istre. Verjetno pa v tem času župani niso več imeli odločilne glasovalne pravice, kot so n. pr. še konec XVI. stoletja imeli v socerbski gosposki.

Koliko so predlogi komisarjev prodrli, to je, ali je bil tedaj vsaj del nižjega sodstva prenesen na zemljiška gospodstva, nam za sedaj ni znano.

ZAKLJUČEK

Nepregledna je še vrsta zanimivih zgodovinskih podatkov, ki nam jih nudijo novograjske arhivalije v ljubljanskih arhivih. Monografija o Brkinih, ki bi do kraja izčrpala te arhivalije, in smo jih tu le v majhnem delu uporabili, pa tudi drugo objavljeno in neobjavljeno gradivo (Koper, Gradec), bi nam verjetno v marsičem osvetlila tudi današnjo gospodarsko in socialno problematiko teh krajev in bi imela tudi svojo

znatno aktualno vrednost. Morda bomo kdaj pozneje poskusili s podobno monografijo za sosedno deželsko gosposko Socerb pri Trstu in s tem segli že prav do vrat mesta Trsta.

Toda že to, kar smo zgoraj povedli, potrjuje našo uvodno trditev, da je vsak del naše slovenske zemlje, če se mu znaš približati s poznavanjem njegove preteklosti, po svoje zanimiv, poučen in privlačen. Nismo imeli namena, da v gornjem sestavku nudimo nekak turističen vodič, marveč smo hoteli le vsakomur, ki se zanima za te kraje, nuditi nekak povprečen prerez njihove daljnje preteklosti, ki mu bo morda pomagal do razumevanja njihove problematike. Morda pa bo tudi kdo izmed domačinov, tamkajšnjega učiteljstva in drugih nameščenecv dobil pobudo, da iz novejšee dobe nabere podatke o razvoju teh krajev, njihovega gospodarstva, družbe, ljudskih značilnosti. »Kronika« bo taka dopolnila rada objavila.

Ta ali ona hiša gotovo hrani še kake »stare papirje« (pogodbe, ostanke občinskih arhivov in pod.). Kdor bi za to vedel, naj uredništvo »Kronike« obvesti.

Sergij Vilfan

PRIPOMBE K ZEMLJEVIDU

Meje deželskih sodišč so začrtane po Pircheggerjevi karti. V oddelku med Zajezami, Podbežami in Sobonjem na eni strani ter Tominjami, Harijami in Sozami na drugi strani se sicer njegova glavna mejna črta (v našem zemljevidu neprekinjena) drži istrsko-kranjske meje, medtem ko so Tominje, Harije in Soze pritegnjene pod Novi grad s črto, ki označujejo dvomljivo mejo. Po naših podatkih spadajo Tominje, Harije in Soze nedvomno pod Novi grad. — Suhorje šteje Pirchegger pod Prem, medtem ko jih naši podatki iz leta 1530 in 1667 štejejo pod Novi grad. Meja je na tem sektorju vsekakor dvomljiva. — Prav tako štejejo naši podatki iz leta 1667 tudi Poljane pod Novi grad. Ob siceršnji vestnosti komisarjev je dvomljivo, da bi se zmotili. — Zdi se, da je okrog leta 1530 štel pod Novi grad tudi Nasirec, ki je sicer spadal pod Socerb. Vsekakor so se razne kompetence gosposk na mejnih predelih močno križale, tako da večkrat tudi sami domačini niso dobro vedeli, kam po starem spadajo, in je trdne meje danes za to dobo težko potegniti.

Novograjski urbar, ki so ga uporabljali komisarji l. 1667, je štel k Novemu gradu vse švarceneške enklave, kar pa so komisarji popravili in napravili poseben ekstrakt vasi, ki so sicer v novograjskem urbarju, a ne spadajo pod Novi grad. Zgoraj omenjene vasi Suhorje, Poljane, Tominje, Harije in Soze pa so komisarji šteli pod Novi grad.

Karta je glede načina prikaza zemljiških gospodstev deloma posneta po Blaznikovi karti za ljubljansko okolico.

Staro znamenje v Tominjah

LOKALIZACIJA

Lokalizacijo v nekaterih glavnih virih navedenih krajev navajamo v abecednem redu njihovih današnjih imen, ker je ta red trdnější:

Artoviže: 1465 Artise; 1667 Artuisane, Artuisan. — *Bač*: 1530 Batsch beim Taber; 1667 Bazz. — *Brezovica*: 1667 Brezouiza. — *Brezovo brdo*: 1530 Bresowerda; 1667 Bresoua berda, Wresoua werda. — *Brščice*: 1667 Picola berda. — *Erjavče (Rjavče)*: 1667 Jeriauze, Jeriauzene. — *Gaberje*: 1667 Gabriek, Gaberkh. — *Golac*: 1465 Golac; 1530 Goletz; 1667 Galtz, Goltz. — *Gradišče*: 1465 Gradisca; 1530 Gross Gradischga; 1667 Gradisca grande, Gross Gradisca. — *Gradiščica*: 1667 Gradisca picola. — *Harije*: 1530 Cariach; 1667 Cariane. — *Herpelje*: 1667 Carpellia, Carpella. — *Hotičina*: 1465 Coticine; 1667 Hottizina, Khottitschina. — *Huje*: 1667 Huiane Kuiane. — *Javorje*: 1667 Jugeria, Jaurorie. — *Kovčice*: 1465 Colciza; 1530 Skalschitza; 1667 Cozzia, Kozhiza. — *Kozjane*: 1667 Cosiane. — *Male loče*: 1465 Lozan; 1530 Malelutschane; 1667 Lozzan piccolo, Khlain Lotschan. — *Markovščina*: 1465 San Marco; 1530 Sand Marx; 1667 Marcossina, Marcoshina. — *Materija*: 1667 Metteria, Matteredia. — *Mrše*: 1667 Mersane. — *Nasirce*: 1530 Nasseratz. — *Obrov*: 1667 Obro. — *Odolina*: 1667 Vdoline, Vdolina. — *Orehke*: 1667 Orechga, Orechka. — *Ostrovica*: 1667 Ostrouiza. — *Paplica*: 1667 Studena gora o Pauliza. — *Podbeže*: 1667 Podbesan, Podbeschen. — *Podgrad*: 1667 Castel nuovo, Dorff vnder Neuhaus. — *Poljane*: 1667 Poliane, Polane. — *Polžane*: 1465 Polsan; 1530 Polschana; 1667 Pusane. — *Račice*: 1667 Raziza. — *Ritomeče*: 1667 Rittomechia, Rittomegia. — *Rožice*: 1667 Rosiza, Roshizza. — *Skadanščina*: 1667 Schadaschina. — *Slap*: 1530 Slapp; 1667 Slop, Slapp. — *Slivje*: 1667 Sliuia. — *Sobonje*: 1667 Sabeiane, Sabogiane. — *Soze*: 1667 Suose. — *Starad*: 1667 Starada, Stārda. — *Studena gora*: 1667 Studena gora. — *Suhorje*: 1530 Suchor Jane; 1667 Socoria. — *Sapjane*: 1667 Saptjane, Sapiane. — *Tatre*: 1667 Tatteria. — *Tominje*: 1667 Tomiane. — *Tublje*: 1530 Dobillane; 1667 Dubele. — *Velike loče*: 1667 Lazzon grande, Gross Lotschan. — *Velo brdo*: 1465 Velica berda; 1530 Veliku berdu; 1667 Gran berda, Velika berda. — *Zajelše*: 1667 Saieuse, Sa Jeusche. — Zaselki, ki v karti niso zarisani, se v virih ne imenujejo.

LITERATURA

Kratek geografski prikaz Brkinov glej n. pr. Slovensko Primorje v luči turizma, uredili dr. Valter Bohinec, France Planina in Jožko Sotler, Ljubljana 1952. Razmejitev s Čičarijo glej F. Juriševič, Ljudski tednik 1. januar 1949 (O Čičariji in o Čičih). — Podatke iz starejše zgodovine povzemam zlasti po naslednjih delih: M. Kos, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1953; H. Pirchegger, Überblick über die territoriale Entwicklung Istriens v Erläuterungen zum hist. Atlas der österr. Alpenländer I/4, Wien 1929, deloma tudi L. Hauptmann, Krain v isti knjigi. Podatke o beneških vojnah glej zlasti Dimitz, Geschichte Krains I/6 str. 9–20 (Ljubljana 1875); Valvasor, Die Ehre des Herzogtums Krain nudi podatke za Brkine zlasti pri opisu gradov Novi grad (Neuhaus) in Dulna (Mahrensfeld). O turških navalih skozi te kraje glej St. Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine XVI. stoletja, GMDS 1943, str. 1–51. — Posebej o Novem gradu piše — ne vedno dovolj kritično — S. Rutar, Newhaus-Castelnuovo am Karste, MMK III, 1890, str. 191–205 in MMK VIII, 1895, str. 115–123. K nastanku upravne razdelitve v XIX. stoletju glej J. Polec, Kraljestvo Ilirija, Ljubljana 1925 (Meje s Kranjsko). O istrskih županskih sodiščih glej S. Vilfan, Valvasorjevo poročilo o županskih sodiščih, GMDS XXIV, 1943, str. 184–189. O pojmu podružnikov gl. Od vinskega hrama do bajte, SE V 1952.

VIRI

Nekaj podatkov o vojni leta 1465 v DAS, Stan. arh., fasc. Stare listine; akt iz leta 1465 prav tam, fasc. Privilegiji (opozorilo prof. Zontarja). Nekaj podrobnosti o poteku beneških vojn v teh krajih povzemam iz Rauberjevih aktov v SKALJ (Bellum venetum), fasc. 29. — Podatke iz prve polovice XVI. stoletja vsebuje DAS, Viced. arh. fasc. 56, komisijske akte iz leta 1667 pa DAS, Stan. arh. fasc. 525 d, nadaljnje gradivo fasc. 520. Nekaj dopolnilnih podatkov jemljam iz socerbskih arhivalij, zlasti iz fasc. 62 Vicedomskega

arhiva. O Gavardih primerjaj poleg Valvasorja še deželna gravamina okrog leta 1545 n. pr. v fasc. 86 in 101 a in 529 Stan. arh. (Zdi se, da Valvasor, ko piše o postopku proti Gavardom, ni prav točen. Ker pa vseh aktov, ki jih je uporabljal, doslej še nisem našel, ostanem zaenkrat pri njegovem opisu in opozarjam le na neke razlike.

SLIKE

objavljene pri tem članku, sta posnela Fr. Planina in V. Bohinc. Za objavo jih je stavila na razpolago Turistična zveza Slovenije. Zemljevid narisal avtor.

NEKAJ OPOZORIL

Kot dopolnilo arhivskega gradiva za krajevno zgodovino je dragoceno tudi gradivo, ki se dobi na samem terenu. Številne vasi hranijo svojo tradicijo o nekdanjem gospodarstvu, zanimivih dogodkih in podobno, hiše, orodja, ostanki noš, načini obdelave zemlje pa tvorijo etnografsko gradivo. Pri pouku se tako gradivo včasih lahko neprijetno zbira, n. pr. pri pouku slovenščine (zapis domače pravljice), risanja (naris domače hiše) itd. Da postane tako gradivo uporabno, ga je treba seveda kritično preveriti.

SPORNA IMENA KRAJEV V TOLMINSKEM URBARJU IZ LETA 1377

Univ. prof. dr. Milko Kos je l. 1948 objavil v 2. knjigi Virov za zgodovino Slovencev, ki jih izdaja SAZU v Ljubljani, drugi zvezek »Srednjeveških urbarjev za Slovenijo«. Publikacija je zajela urbarje Slovenskega Primorja. V njej je temeljito obdelan »Tolminski urbar iz l. 1377«, ki je najstarejši popis posesti oglejskega patriarhata na Tolminskem, in objavljen tudi latinski tekst urbarja.

Objava tega vira je presenetljivo odkritje za tolminsko lokalno zgodovino. Potrebno se mi zdi, da čim točneje določimo vse kraje in zaselke, ki jih urbar navaja. Imenovana publikacija je to sicer že opravila, vendar navaja urbar tako majhne in razpršene zaselke, da je ostalo sem in tja kakšno ime nepojasnjeno ali pa sporno.

K takim primerom bi rad dodal nekaj pripomb.

DEKANIJA TOLMIN

Villa de Vallarsa je Selišče med Volarjami in Kamnom. Vasica leži ob potoku Volarniku, ki ga domačini imenujejo tudi Volarja. Če gredo v Volarnikovo grapo, pravijo, da gredo v Volarjo. Selišče se je moralo tedaj imenovati Volarsko selišče ali pa Volarsko. Že vrstni red v spisku (Vallarsa je navedena med Kamnom in Volarjami) kaže, da gre v tem primeru lahko samo za današnje Selišče in ne za Volarje.

Villa de Časlap je bivša Podorehova kmetija. Urbar navaja Časlap med Doljami in Zatolminom, zato ga je treba tam tudi iskati. Časlap je ledinsko ime za senožeti in svet okoli Podoreha, sedaj že opuščene kmetije v Vodilovem pobočju nad Doljami in Zatolminom. Podorehova hiša še stoji. Ime Podoreh je bilo verjetno pozneje prineseno k hiši ali pa pri-

dobljeno z orehi, ki so bili prav tako pozneje zasajeni. Nemogoče je istovetiti zaselek Zaslap v urbarju z današnjo planino Zaslap pod Krnom, kjer ni pogojev za kmetijo (1375 m nad morjem) in ker tudi vrstni red naštevanja ne ustreza.

Villa de Dobraua so pravilno označene kot Dobrave pri Tolminu. Pripomnil bi rad, da danes te vasi ni več in so Dobrave le še poljubinski vaški travnik. V ljudskem sporočilu pa tudi v drugih pisanih virih ni sledu o vasi na Dobravah, ki je prav gotovo stala, ker vrstni red naštevanja v urbarju izključuje vsako drugačno razlago.

Villa de Gniuiča so Njive nad Ušnikom pri Čiginju. Danes ima zaselek le dve kmetiji.

Villa de Vogelc je nepoznan kraj. Po vrstnem redu, v katerem je naveden v spisku vasi tolminske dekanije (stran 61) in v spisku čiginjske dekanije (stran 65), bi lahko sodili, da gre za zaselek, ki je izgubil svoje prvotno ime in spada danes ali pod Ušnik ali pod Rute, raztreseni naselji, ki jih urbar še ne imenuje.

DEKANIJA LADRA

Villa de Loch je zaselek Log ali »na Logu«, ki leži med Smastjo in Ladrami. Danes šteje štiri kmetije.

DEKANIJA SENTVISKA GORA (GORA)

Villa de Brauniča je Borovnica pri Podmelcu.

Villa de Hert je na Planoti nepoznan kraj. Najbolj verjetno je, da gre za Nart (2 kmetiji) pri Dabru na Planoti.

Villa de Bisicha ne bo Bezišče, četudi navaja to ime že S. Rutar v »Zgodovini Tolminskega« na strani 248 in 249. Bezišča na Planoti ni, obstaja pa Rbišče, ki je zaselek nad Dabrom. Bezišče je najbrže istovetno z Rbiščem. Prvo ime je izvedeno iz bezovja (beze), drugo iz rbidovja ali robidovja (rbide ali robide), kar označuje malovreden porasel svet.

Villa de Lasič so Lazne pri Ponikvah, zaselek med Goro in Ponikvami.

Villa de Trus je Trušna, zaselek med Idrijo pri Bači in med Bačo pri Modreju. Ustreza velikost, vrstni red naštevanja kakor tudi travnik Samotesina, ki označuje današnji zaselek in svet Samotešnik blizu Bače pri Modreju.

DEKANIJA CERKNO

Villa de Tucxe so Toše, zaselek med Ravnam in Zelinom.

Bovška dekanija in pluženska rihtarija nimata spornih imen.

V rihtariji Rut ostaneta nepojasnjena kraja Signech Vinchiberch in Binchinuel. Ker urbar ne navaja Petrovega brda, Porezna, Podbrda, Bače nad Podbrdom, Kuka, Hudažužne, Znojil in Kala, pomeni, da bi morali imenovana neugotovljena kraja iskati nekje med temi vasm.

Andrej Šavli

RAST PREBIVALSTVA V PREKMURJU

PREGLED GIBANJA PREBIVALSTVA OD LETA 1869
DO LETA 1948

Prekmurje delimo geografsko v glavnem na dva dela. Na severu je prostrano Goričko, sestojče iz več ali manj enakomerno nizkih gor, nastalih v terciarni dobi; na jugu pa se do Mure širi obsežna ravan, ki je plod rečnega nasipanja v diluviju in aluviju. V tem nižinskem predelu ločimo še Ravensko, ki zavzema ozemlje med Soboto in Radgono, ter obsežnejše Dolinsko, ki se širi nekako od Sobote do Lendave.

Že sama geografska karakteristika nam pove, da je na tem razmeroma nizkem svetu vodilna gospodarska panoga kmetijstvo. Povezava med gospodarskim stanjem in prebivalstvom prihaja tudi v Prekmurju značilno do izraza. Pri tem moramo upoštevati predvsem gospodarske vire v razmerju do števila prebivalstva.

Prekmurje je gosto naseljena agrarna pokrajina. Na Goričkem znaša gostota naseljenosti do 100, ponekod na Dolinskem pa celo preko 100 ljudi na kvadratni kilometer. Ker pomeni orna zemlja poglobitni življenjski vir, je razumljivo, da se tako visoka gostota naseljenosti odraža v resnem gospodarsko-socialnem problemu — agrarni preobljudenosti. Lahko trdimo, da je agrarna preobljudenost postala aktualna že na pragu XX. stoletja, saj se je takrat začelo v največji meri izseljevanje iz Prekmurja.

Eden izmed vzrokov, da se prebivalstvo številčno razvija, je predvsem prirodna rast, ki je odvisna od tega, čim večji je presežek rojstev nad smrtnimi primeri. Če tega presežka sploh ni, prebivalstvo ne glede na eventualne migracije stagnira, če smrti prekašajo rojstva, pa nazaduje.

Poleg prirodne rasti, ki je odraz različnih fizioloških, socialnih, moralnih, včasih tudi verskih vplivov, so bistvene važnosti pri naraščanju oziroma nazadovanju nekega prebivalstva predvsem migracije. Migracije, t. j. selitve prebivalstva lahko odvajajo pomemben del prirodnega prirastka z določenega ozemlja drugam. Ni torej nujno, da kažejo področja, kjer prevladuje pri prebivalstvu visok prirodni prirastek, tudi visoko dejansko rast oziroma kraji z nizkim prirodnim prirastkom tudi nizko dejansko rast.

Vzroki za migracije so lahko različni. Najbolj pogost je še vedno ekonomski vzrok. V področjih, kjer rodna zemlja ne more preživljati vsega svojega prebivalstva, se najčeseje javlja izseljevanje. Ljudje se napotijo v tiste predele, ki imajo višek prirodnih virov in obetajo ugodno zaposlitev delovni sili. Posebno mnogo izseljenecv so vselej dajale gosto obljudene agrarne dežele. Izseljevanje je tudi ena najznačilnejših oblik v populacijski sliki Prekmurja.

Statistika nam nudi podroben pregled rasti prebivalstva po posameznih desetletjih ljudskega štetja.

Leto ljudskega štetja	Število prebivalstva	Indeks	Tempo porasta
1869	64.795	100	100
1880	75.765	113,8	113,8
1890	81.968	126,5	111,1
1900	87.945	135,7	107,2
1910	90.670	139,9	103,9
1921	92.295	142,4	101,7
1931	90.717	140,0	98,5
1948	87.368	134,8	96,5

Statistični viri: A magyar szent korona országainak 1910 évi általános népszámlálása. Budapest 1913.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januarja 1921. Sarajevo 1932.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. Beograd 1938.

Prisotno prebivalstvo dne 15. marca 1948. Statistični urad Ljubljana.

Iz tabele je razviden močan porast prebivalstva ob koncu XIX. stoletja, pojevanje rasti od leta 1900 naprej in končno vidnejše nazadovanje v novejšem času. Na tej osnovi ter tudi zaradi lažje preglednosti lahko delimo razvoj prekmurskega prebivalstva od 1869 do 1948 na tri glavna obdobja.

Prvo obdobje (1869—1900) je v znamenju stalnega naraščanja celotnega števila prebivalstva. Lahko trdimo, da je močan porast predvsem znak prirodne rasti, saj o kakršnem koli pomembnem doseljevanju za to obdobje ni ohranjenih nobenih sledov. V teku treh desetletij se je število prebivalstva dvignilo za 35,7 %. Posebno značilna je primerjava, ki nam kaže, da so celo v letu 1948 našli v Prekmurju nekaj manj prisotnega prebivalstva kakor l. 1900. Važno je torej ugotoviti, kje so vzroki, da se močna rast prebivalstva po l. 1900 v Prekmurju več ne opaža.

Tako preidemo na naslednje drugo obdobje (1900—1921), v katerem že lahko govorimo o stagnaciji prebivalstva, saj opazimo porast le za dobrih 5 %. Najvažnejši vzrok je prav gotovo v izseljevanju. Ob štetju dne 31. decembra 1910 nam beleži statistika že 5867 ljudi iz Prekmurja, ki so bili v tujini (madžarska uradna statistika). V letih pred začetkom prve svetovne vojne se je izseljevanje še prav posebno razmahnilo, za kar pa žal nimamo popolnih podatkov. Tako lahko ugotovimo samo, katere vasi so bile najbolj udeležene v izseljevanju leta 1910.

Vsaka vas v Prekmurju je imela leta 1910 nekaj svojih ljudi v tujini. Razlika je seveda v tem, v katerih vaseh je zajelo izseljevanje večji delež domačega prebivalstva. Gospodarsko stanje na manj rodovitnem Goričkem ter mnogo rodovitnejši ravnini na jugu se jasno odraža v deležu izseljencev. Ravensko in Dolinsko je imelo ob štetju le kakih 5 do 10 % svojega prebivalstva v tujini, medtem ko se proti severu delež izseljencev zviša na 15 % doma-

čega prebivalstva. Na severnem Goričkem v vaseh Boreča, Martinje, Ženavlja ter na osrednjem Goričkem v Krncih je bilo celo 20 % domačega prebivalstva v tujini.

Izseljenski val je bil v pretežni meri usmerjen v ZDA. Opaziti pa je tudi migracije Prekmurcev na sosednjo Štajersko. Posebno Radgona, ki je pred prvo svetovno vojno pomenila najživahnjejše gospodarsko-trgovsko središče za Prekmurje, je privabljal naselitev v svojo okolico. Migracije Prekmurcev v radgonsko okolico so jasen dokaz gospodarskega pomena Radgone, ki je zaradi močne obljudenosti sosednjega Prekmurja prihajal tem bolj do veljave.

V letu 1910 so bile v radgonski okolici naslednje narodnostno-jezikovne mešane vasi:

Poleg Nemcev, ki so bili celo v manjšini, najdemo v vasi Slovenska gorica 75 Slovencev in 98 tujcev. V Zenkovcih 18 Slovencev in 54 tujcev. V Dedoncih 83 Slovencev in 42 tujcev. V Potrni 21 Slovencev in 178 tujcev. V Žetincih 68 Slovencev in 93 tujcev. V Stari Novi vasi 97 Slovencev in 453 tujcev. Pripomniti je treba, da so pod deležem tujcev zajeti predvsem prekmurski Slovenci, ki so jih kot ogrske državljane smatrali v avstrijski statistiki za tujce.

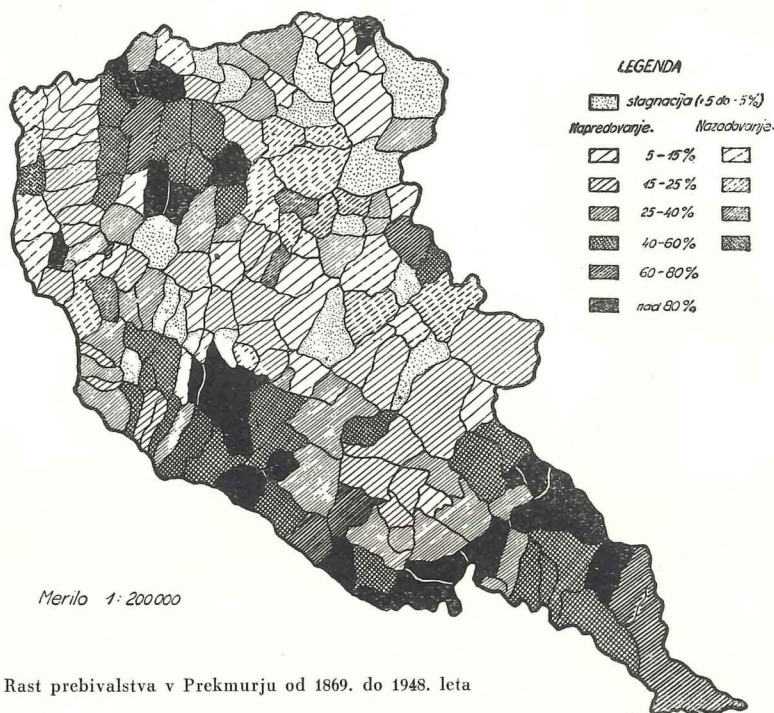
Zanimiva je še ugotovitev, da je v tedanjem radgonskem okraju bilo 4,17 % evangeličanov, ki so živeli predvsem v krajih z večjim deležem tujcev. Na osnovi verske pripadnosti lahko sklepamo, da so radgonsko okolico naseljevali predvsem Ravenci in Goričanci. (W. Neunteufel: Blutmässige Bevölkerungsverschiebungen im deutsch-slowenisch-madjarischen Grenzraum. — Graz 1939.)

Izseljevanje pa prav gotovo ni edini vzrok za stagnacijo prebivalstva. Upoštevati moramo tudi žrtve, ki jih je zahtevala prva svetovna vojna. Prav tako moramo računati tudi z zmanjšanim številom rojstev v času vojne. Na drugi strani pa je zopet splošen pojav v povojnih letih večja rodnost. Toda ljudsko štetje se je vršilo že 31. januarja 1921, kar pomeni, da se v času dveh let splošna tendenca po povečanju v številu rojstev še ni mogla tako močno opaziti. Bolj občutne so bile vojne izgube.

Tudi nejasen položaj zaradi politične pripadnosti v letih po prvi svetovni vojni prav gotovo ni ugodno vplival na razvojne težnje prebivalstva. Jasen dokaz tega je nazadovanje ali vsaj stagnacija prebivalstva v madžarskih vaseh na vzhodu, ob novo izoblikovani politični meji.

V Motvarjevcih na primer je bil leta 1910 501 prebivalec. Leta 1921 pa 464. V Kobilju leta 1910 1109 prebivalcev; leta 1921 samo 1080. Na Hodošu leta 1921 496 prebivalcev; leta 1921 le 473. Na severu ob tako imenovani tromeji v vasi Trdkovi se je zmanjšalo število prebivalstva od 824 v letu 1910 na 738 v letu 1921.

Tretje obdobje (1921—1948) zajema leta stare in nove Jugoslavije. Od leta 1921, ko je prebivalstvo Prekmurja doseglo sicer absolutno najvišje število, se ob naslednjih popisih prebivalstva vedno jasneje opaža depopulacija (vsaj relativna).

Rast prebivalstva v Prekmurju od 1869. do 1948. leta

Posebej moramo obravnavati dobo stare Jugoslavije, za katero imamo na razpolago ljudsko štetje iz leta 1931, ter dobo po osvoboditvi, kajti postopno padanje skupnega števila prebivalstva ima vzrok prav gotovo v gospodarskodružbeni strukturi v letih stare in nove Jugoslavije.

Poglavitna značilnost za prebivalce Prekmurja je bilo v letih stare Jugoslavije sezonsko delo. Trajno izseljevanje, ki je prevladujoča oblika pred prvo svetovno vojno, se je po letu 1921 opazalo le v majhni meri. Najvažnejši vzrok je prav gotovo novi ukrep ZDA, da se omeji doseljevanje. S tem, da so se zaprla vrata dežele, ki je največ obetala številnim brezposelnim, so si tudi Prekmurci poiskali nov način zaslužka v sezonskem delu. Le majhen delež Prekmurcev se je napotil v prekomorske kraje, predvsem v Kanado in države Južne Amerike.

Javna borza dela s središčem v Murski Soboti je odpravila letno 10—15 % prebivalstva na sezonsko zaposlitev. Spomladi so odhajali ljudje na kmetijska dela po svetu ter se vračali z zaslužkom jeseni. Usmerjeni so bili v Vojvodino in Slavonijo, večji delež pa se je napotil na sezonsko zaposlitev v tujino, predvsem v Francijo in Nemčijo. Marsikdaj je pomenilo sezonsko delo tudi odsotnost za več let, saj so nekateri delavci ostali na mestu sezonske zaposlitve tudi čez zimo, zaposleni pri raznih hišnih delih.

Da je bilo ob popisu prebivalstva leta 1931 v Prekmurju manj prebivalstva kakor leta 1921, gre v največji meri na račun sezonskih delavcev, ki so na dan ljudskega štetja že bili odsotni. Jasen dokaz za to, da prebivalstvo ni na-

zadovalo zaradi majhnega prirodnega prirastka, je v tem, da je v desetletju 1921—1931 znašal prirodni prirastek v Prekmurju 8825 (t. j. 97 ‰). (Dr. Pirc: Zdravje v Sloveniji. Ljubljana 1937.)

Agrarna preobljudenost s posledicami izseljevanja se je tudi po deležu sezonskih delavcev najbolj odražala na Goričkem. Osrednje in vzhodno Goričko je vsako leto dajalo največ sezonskih delavcev. Ta pas se vleče nekako od Bodoncev mimo Gradu do Trdkove, Vel. Dolenci, Prosenjakovci in nazaj Bodonci. V večini teh vasi je sezonsko delavstvo zajelo nad 10 % prebivalstva. V Znanjvi celo 28,9 %. Zahodno Goričko je bilo na sezonskem delu udeleženo v manjši meri predvsem zaradi rodovitnosti ledavske doline. (M. Maučec: Agrarna preobljudenost in sezonsko izseljevanje v Prekmurju. Geografski Vestnik 1933).

Prekmurci pa so se izseljevali na sosednjo Štajersko tudi v letih stare Jugoslavije. Najdemo jih preko Mure v Prlekiji, predvsem na Murskem polju zahodno od Radgone. Zemlja je bila tukaj cenejša kakor na Ravenskem ter je zaradi tega vabila doseljence. Mnogi Prekmurci so se naselili na Murskem polju v okolici Apač, posebno na posestvih v Avstriji se izseljujočih Nemcev. Viden pa je bil dotok prekmurskih naseljencev po vsej ščavniški Prlekiji. (F. Baš: Protestanti v Prekmurju. Geogr. Vestnik 1930.) Marsikdaj so si Prekmurci prav z zaslužkom od sezonskega dela mogli kupiti posestva na sosednjem Štajerskem.

Ne smemo prezreti nesorazmerja v velikosti zemljišča, ki je prav gotovo močno vplivalo na agrarno preobljudenost. V Prekmurju je bilo

do agrarne reforme 20.677 ha veleposestniške površine. Od tega je pripadlo gozdovom 37,5 %, medtem ko je 52,1 % zavzemala obdelovalna zemlja, preostalih 10,4 % je bilo v potih, stavbiših, močvirjih in najslabši zemlji. (Prepeluh: Agrarna reforma. Naš veliki socialni problem. Ljubljana 1933.)

Prekmurska veleposestva so predstavljala kmetijske veleobrate, kakršnih ostala slovenska zemlja ni poznala. Tu so imeli zaslužek mnogoštevilni kmetijski delavci, od katerih so nekateri, težaki imenovani, bivali v velikih graščinskih pristavah, drugi pa so našli zaposlitev samo v sezoni. (Melik: Slovenija, str. 459.)

Agrarna reforma je imela večji pomen le na Dolinskem, saj so na Goričkem obsegala veleposestva predvsem gozdove.

V zvezi z agrarno reformo v stari Jugoslaviji se je vršila tudi kolonizacija na Dolinskem. Kolonisti so bili revnejši sloji iz Prekmurja, ki so jih naselili v vaseh Gaberje in Mostje. Značilna je tudi naselitev Primorcev in dobrovoljcev v vaseh Kamovci, Dolga vas, Benica-Petišovci, Pince. Ob štetju leta 1931 je v navedenih vaseh povsod opaziti močan dejanski prirastek v primeri z letom 1921. (Mostje celo 113,2 %.)

Zaradi ponovnega zmanjšanja skupnega števila prebivalstva v Prekmurju po osvoboditvi tako v primeri z letom 1921 kakor v primeri z letom 1931 pogledjmo najprej, v kakšni meri je vplival na to prirodni prirastek.

Glede tega je bil okraj Murska Sobota l. 1946 med najslabšimi v Sloveniji. V okraju Murska Sobota je znašal prirodni prirastek 338 — demografski koeficient (na 1000 preb.) 5,5. Istega leta je znašal prirodni prirastek v okraju Lendava 198 — demografski koeficient pa 6,3 (za celotno Slovenijo 7,7).

V letu 1947 se je prirodni prirastek zvišal v okraju Murska Sobota na 486, v okraju Lendava na 276.

V letu 1948 — okraj Murska Sobota 567 (demografski koeficient 8,9). Okraj Lendava — 296 (demografski koeficient 9,5).

Zanimiva je ugotovitev, da je v Sloveniji opaziti zelo nizko rodnost v okrajih s pretežno kmečkim prebivalstvom, torej obratno kakor v letih pred vojno. Prav gotovo je vzrok v odtoku delovne sile in to predvsem mladine z dežele v mesta oz. v industrijska središča. (Statistični viri: Demografska statistika iz leta 1946, 1947, 1948. Statistični urad. Ljubljana.)

Podroben statistični pregled po posameznih vaseh v Prekmurju nam predvsem na podlagi prirodnega prirastka pokaže močnejše nazadovanje v vaseh z evangeličanskim prebivalstvom. Po podatkih evangeličanske verske občine v Puconcih vidimo naslednje: V Puconcih je znašal prirodni prirastek v desetletju 1900—1910 543; medtem ko od 1940—1950 le 21. Leta 1946 je znašal v Puconcih celo minus 4, leta 1947 minus 2, leta 1948 rahel dvig na +8. — V Bodoncih leta 1946 44; 1947 14; 1948 zopet padec na 7. — Še bolj kričec primer opazimo v evan-

geličanski verski občini Križevci, kjer je znašal prirodni prirastek od 1900—1910 713; od 1940 do 1952 pa celo minus 164.

Težnja po majhnem številu otrok pri evangeličanskih družinah je torej vidna predvsem v novejšem času.

V celoti kažeta okraja Murska Sobota in Dolnja Lendava v letih po osvoboditvi še vedno pozitiven, čeprav nizek prirodni prirastek. Ker pa je prebivalstvo kljub temu nazadovalo, je treba iskati vzrok drugje.

Najvažnejše so prav gotovo velike gospodarsko-družbene spremembe v letih po osvoboditvi. Nova Jugoslavija je potrebovala ogromno delovno silo za izgradnjo socialistične domovine. S tem je pritegnila vso razpoložljivo domačo delovno silo. Prekmurci niso bili več primorani iskati kruha v tujini, marveč jih je lahko zaposlila domovina. Po osvoboditvi sezonsko agrarno delo tako ni več poglobitna oblika zaposlitve pri prekmurskem prebivalstvu. Saj se je štetje leta 1948 vršilo že 15. marca, torej v času, ko še ne moremo računati z odsotnostjo agrarnih sezonskih delavcev. Pač pa so se takrat že vršila številna gradbena dela, ki so bila poglobitne važnosti za naše gospodarstvo, in so ob času štetja bili tamkaj zaposleni že mnogi Prekmurci. Upoštevati moramo še odtok delovne sile v industrijo, ki je tako značilna za vso našo domovino. Težnja po zaposlitvi v industriji se po osvoboditvi močno opaža tudi v Prekmurju. Saj pomeni preobrazba od pretežno agrarnega delavca v industrijskega tudi višji življenjski standard. To prizadevanje, ki se je pojavilo pri prebivalstvu, je bilo še podprto s težnjo naše gospodarske politike, ki je na prvo mesto postavila izgradnjo ter razvoj naše industrije.

Zelo dobrodošli bi nam bili podatki o tem, kam vse je bila usmerjena delovna sila iz Prekmurja v prvih letih po osvoboditvi. V Murski Soboti in Dolnji Lendavi se je sicer ustanovila posredovalnica za delo, ki pa je le deloma uspešna v tem, da je mogla poslati ljudi na zaposlitev tja, kjer je imela plansko predpisano. Mnogi delavci so odhajali povsem na lastno roko na številna gradbišča in v industrijska podjetja. Mnogo je bilo primerov, da so podjetja sama pošiljala kamione po delovno silo, česar pa seveda posredovalnica za delo ni mogla imeti v evidenci.

Kljub temu dobimo iz podatkov posredovalnice za delo v Murski Soboti zelo instruktivno sliko, čeprav v njej ni zajeta vsa delovna sila iz Prekmurja. Iz mesečnega poročila v l. 1948 vidimo naslednje:

Januar	342	Julij	98
Februar	415	Avgust	123
Marec	635	September	82
April	1512	Oktober	167
Maj	1100	November	189
Junij	487	December	89

Skupno število onih, ki so odšli na delo po posredovalnici l. 1948, znaša torej 5239. Nedvomno je odšlo tega leta mnogo več delavcev iz Prek-

murja, toda — kakor je že omenjeno — vsi se niso zglašili na posredovalnici za delo. Iz mesečnega poročila pa je vendar razvidno, da odhaja največ ljudi iz Prekmurja spomladi (marec, april, maj, deloma še junij). Najvišje številke izkazujejo torej tisti meseci, ko se gradbenim in industrijskim delavcem pridružijo še agrarni sezonski delavci. Iz okraja Murška Sobotna odhaja letno še vedno 3500 do 4000 ljudi na kmetijska dela v Vojvodino in Slavonijo. Od teh jih ostane kakšnih 15 % na posestvih tudi čez zimo.

Bistvena razlika v primeri s predvojnimi leti pa je predvsem v tem, da so poleg sezonskih agrarnih delavcev v največji meri zastopani gradbeni delavci. Ti so v prvih letih po osvoboditvi celo prekašali agrarne. Okraj Sobotna je dajal letno 5000 gradbenih delavcev. Usmerjeni so bili predvsem v Vuzenico, Jesenice, Guštanj, Strnišče, Maribor, Ljubljano, Medvode in tako dalje.

V okraju Dol. Lendava je iskalo zaposlitve letno okrog 3500 ljudi. Od tega se je le dobrih 25 % odločilo za sezonsko delo, ostali pa so dobili zaslužek pri črpanju nafte in gradbenem podjetju »Konstruktor«.

Prekmurje je dajalo tudi veliko število gozdnih delavcev. Leta 1948 okraj Sobotna okrog 3000, okraj Lendava okrog 800. Gozdarska dela so se vršila nekako od oktobra do pomladi. Tja so zahajali tudi nekateri agrarni delavci, brž ko so se vrnili s poljedelskih del. Na gozdna dela so šli tudi kmetje, ne samo delavci. Prav gotovo so tudi gozdni delavci s svojo odsotnostjo dne 15. marca 1948 prispevali k manjšemu številu prebivalstva.

Navedbe glede delovne sile niso važne samo kot odraz gospodarsko-družbenih sprememb. Tudi pri statistični primerjavi nam služijo kot dokaz, da ne moremo govoriti o absolutnem nazadovanju prebivalstva v primerjavi ljudskih štetij 1921—1948.

Agrarna preobljudenost v Prekmurju in s tem povezana nujnost po iskanju zaslužka izven rodne grude se jasno odraža tudi v razdrobljenosti kmečkih posestev. Od 17.843 gospodarstev odpade 73 % na mala, 25,5 % na srednja in le 1,5 % na velika gospodarstva. Vsa obdelujejo okrog 520.000 posameznih kosov oziroma parcel, kar pomeni, da meri povprečna parcela od 18—19 arov in da odpade na eno gospodarstvo od 29—30 parcel. (»Tako živimo in delamo v Prekmurju«, Tovariš 13. II. 1953, stran 171.)

V razdobju 1869—1948 je prebivalstvo v Prekmurju napredovalo za 34,8 %. Vendar moramo pri primerjavi ponovno poudariti, da je bil leta 1869 popis prebivalstva pozimi (31. decembra), ko je bila glavnina prebivalstva doma. Nasprotno pa se je popis prebivalstva leta 1948 vršil spomladi (15. marca), torej v času, ko so že mnogi Prekmurci odšli na delo oziroma je nov način gospodarstva po osvoboditvi zaposlil več delovne sile iz Prekmurja.

REGIONALNI PREGLED RASTI PREBIVALSTVA

Da moremo do kraja ugotoviti značilnosti v rasti prekmurskega prebivalstva, nam ne zadostja samo pregled Prekmurja kot celote, marveč moramo tudi primerjati posamezne dele Prekmurja, kar predpostavlja poznavanje gibanja prebivalstva v posameznih vaseh, ki nam ga podaja naslednja tabela:

	1869	1948		1869	1948		1869	1948
Adrijanci	320	321	Dolnja Bistrica	343	786	Kamovci	105	164
Andrejci	257	274	Dol. Lendava	1654	2544	Kančovci	238	196
Bakovci	725	1149	Dol. Lakoš	669*	362	Kapca	512	678
Banuta	70	129	Dol. Slaveči	510	735	Kobilje	690	839
Beltinci	1216	1563	Domajinci	264	349	Kovačovci	156	222
Berkovci	72	99	Domanjševci	576	571	Korovci	292	247
Bogojina	608	728	Filovci	603	731	Košarovci	121	114
Bodonci	664	642	Fokovci	256	329	Kot	149	206
Bokrači	109	129	Fikšinci	407	216	Krajna	265	338
Borejci	209	298	Gančani	770	1054	Kramarovci	229	175
Boreča	206	241	Gederovci	143	170	Krašči	345	414
Bratonci	319	631	Genterovci	228	365	Križevci	964	822
Brezovica	331	390	Gaberje	406	737	Krnci	138	100
Brezovci	324	311	Gomilica	626	736	Krog	586	932
Budinci	261	288	Gorica	240	312	Krplivnik	172	229
Bukovnica	172	158	Gor. Bistrica	684	1282	Kruplivnik	267	422
Cankova	365	441	Gor. Lendava	616	1056	Kukeč	235	205
Centiba	250	812	Gor. Lakoš	—	633	Kupšinci	241	349
Čepinci	547	711	Gor. Petrovci	421	364	Kušanovci	406	341
Čikečka ves	195	198	Gor. Slaveči	390	621	Kuzma	324	595
Črenovci	856	1163	Gor. Črnci	101	192	Lemerje	253	345
Črnelavci	196	478	Gradišče	286	342	Lipa	693	816
Dankovci	184	261	Gerlinci	633	598	Lipovci	564	823
Dobrovniki	1051	1233	Hodoš	409	405	Lončarovci	227	184
Dokležovje	409	816	Hotiza	440	937	Lucova	191	213
Dolga vas	628	1325	Ivanjšovci	93	117	Lukačovci	42	57
Dolina	181	214	Ivanci	299	415	Mačkovci	117	238
Dolina pri Lendavi	321	554	Ivanovci	298	258	Mala Polana	1336**	647
Dolič	379	766	Ižakovci	548	857	Mali Dolnei	74	145

	1869	1948		1869	1948		1869	1948
Markišavci	202	196	Petišovci	701	1092	Sr. Bistrica	354	516
Markovci	495	504	Peskovci	197	148	Stanjovci	426	435
Martinje	— ***	215	Pince	508	548	Stari Beznovci	140	154
Martjanci	295	366	Poznanovci	171	325	Strehovci	387	385
Matjašovci	266	364	Polana	236	206	Strukovci	375	241
Melinci	627	1064	Pordašinci	57	89	Šalamenci	335	394
Mlajtinci	170	191	Predanovci	232	230	Šalovci	717	783
Moravci	558	582	Prosečka vas	187	278	Šulinci	293	391
Mostje	135	535	Prosenjakovci	211	365	Tešanovci	716	697
Motovilci	265	398	Puconci	376	456	Tišina	252	582
Moščanci	215	289	Pužavci	198	250	Topolovci	121	112
Motvarjevci	412	325	Radmožanci	595	500	Trdkova	573	502
Mur. Črnci	208	506	Radovci	268	495	Trnje	623	735
Mur. Petrovci	117	140	Rakičan	466	731	Tropovci	286	346
Mur. Sobota	1455	4904	Rankovci	225	218	Turnišče	975	1156
Nedelica	562	719	Ratkovci	138	155	Vadarci	426	545
Nemčavci	205	165	Renkovci	484	767	Vanča ves	250	356
Neradnovci	207	285	Rogaševci	375	418	Vaneča	564	393
Noršinci	242	295	Ropoča	316	372	Večeslavci	545	639
Novi Beznovci	44	78	Satahovci	234	505	Vel. Dolenci	515	544
Nuskova	419	446	Sv. Jurij	476	588	Vel. Polana	—	1078
Ocinje	228	210	Sebeborci	440	526	Veščica	228	257
Odranci	965	1755	Selo	655	564	Videnci	517	814
Otovci	504	451	Serdica	566	649	Vučja gomila	619	485
Panovci	210	140	Skakovci	355	272	Zenkovci	375	445
Pečarovci	449	584	Sodišinci	228	291	Zenavlja	277	264
Pertoča	512	629	Sotina	470	499	Zitkovci	266	298
Petanjci	466	658	Središče	171	150	Žižki	413	562

* Dol. Lakoš skupno z Gor. Lakošem. — ** Mala Polana in Vel. Polana. — *** Martinje skupno s Trdkovo.

Večina vasi v Prekmurju je v teku 80 let pomnožila svoje prebivalstvo. Manjši delež zavzemajo vasi, katerih prebivalstvo je napredovalo v meji od 5—15 %. V glavnem opazimo, da prevladujejo vasi, katerih prebivalstvo je naraslo za več kot 15 %, predvsem do 40 ali celo do 60 %. Napredovanje od 60—80 % je že v manjši meri zastopano, medtem ko je porast za nad 80 % omejen sploh le na posamezna jedra ter večja gospodarska središča.

Stagnacija prebivalstva (to je rast prebivalstva v meji od +5 do -5 %) je zajela le majhno število vasi, bolj pa prihaja do izraza nazadovanje, ki je v teh vaseh prav značilno.

Že prvi pogled na karto nam kaže, da je prebivalstvo v Prekmurju v mnogo večji meri napredovalo na Dolinskem kakor pa na Goričkem. S tem se jasno odraža eden od osnovnih pogojev za rast prebivalstva — zadosten obseg rodovitne orne zemlje. Manj rodovitni predeli na Goričkem so zaradi skromnih gospodarskih virov ter močnejše izražene agrarne preobljudenosti, postali področja populacijskega zastoja, ki je predvsem posledica izseljevanja.

Lep razvoj je doseglo prebivalstvo tudi v večjih gospodarskih središčih in njihovi okolici, kar vidimo predvsem na primeru Mur. Sobote in Dol. Lendave. Do končane prve svetovne vojne pa je predvsem Radgona, ki je imela funkcijo mesta za Prekmurje, vplivala na koncentracijo prebivalstva v bližnjih vaseh.

Pri razvoju prebivalstva ter s tem v zvezi naselij moramo upoštevati tudi prometni položaj ter vrsto lokalnih vplivov, ki soodločajo posebno na deželi na močnejšo koncentracijo

prebivalstva. Med take lahko prištevamo cerkev, šole, večje trgovsko in obrtniško omrežje, občine itd. Ponekod je viden vpliv nekdanjih graščin, ki so prav gotovo privlačile večje število prebivalstva.

Iz karte je razvidno, da nam zahodno Goričko še izkazuje pozitivno rast prebivalstva. Saj zavzema dolino Ledave, kjer so možnosti za poljedelstvo vsekakor ugodne. Ne smemo pa prezreti prometne važnosti na zahodnem Goričkem, posebno v času Avstro-Ogrske. Skozi ta predel je tekla tranzitna cesta, ki je povezovala Radgono v Zenavci, in je bila tako rekoč najbližja zveza med dolino Mure in Rabe. Živahna prometna pot je vsekakor priključila večji razvoj naselij, kar opazamo od Cankove do Sotine. Pri Cankovi, ki leži sicer že na prehodu v ravnino, pa moramo upoštevati tudi pozitiven vpliv neposredne bližine Radgone.

Močno rast prebivalstva opazimo tudi ob levih pritokih Ledave, v vaseh, ki so gravitirale deloma na zahod, deloma pa na vzhod, predvsem proti Gradu. Posebno Grad — naselje s slikovito lego na prehodu z zahodnega na osrednje Goričko, je dosegel lep razvoj. Prav gotovo je bila prvotno značilna za razvoj Gradu fevdalna graščina, ki je pospešila koncentracijo prebivalstva. V novjšem času se je naselje razvilo v pomembno lokalno gospodarsko, upravno in kulturno središče.

Na osrednjem Goričkem je viden napredek v številu prebivalstva predvsem ob glavni prometni žili, železnici. Najbolj tipičen primer nam nudi vas Mačkovci, kjer je naraslo prebivalstvo od 1869—1948 za 102 %. Posebno številne nove

zgradbe ob železnici nam pričajo, da je v Mačkovcih kot pomembnem prometnem izhodišču pričakovati populacijski in gospodarski razvoj.

Severno Goričko je še v precejšnji meri področje pozitivne rasti prebivalstva. Toda primerjava, ki nam jo nudijo vmesna ljudska štetja od 1869—1948, nam kaže višek razvoja nekako do leta 1910 ali 1921, medtem ko je v novejšem času že bolj vidna stagnacija ali nazadovanje. V Budincih na primer je bilo leta 1921 344 prebivalcev, 1948 pa le 288. V Čepincih je prav tako doseglo prebivalstvo višek l. 1910: 812 ljudi, do l. 1948 pa je padlo število na 711. V Markovcih leta 1921 615, 1948 le 504. Vzrok za nazadovanje bo vsekakor v izseljevanju, ki je zaradi skromnih gospodarskih pogojev na severnem Goričkem zajelo mnoge domačine.

Najmočnejši padec prebivalstva v Prekmurju opazimo na vzhodnem Goričkem. Tudi v vaseh, kjer je sicer opaziti pozitivno rast v primerjavi 1869—1948, moramo ponovno poudariti, da je bil višek razvoja dosežen nekako do leta 1921; od takrat naprej pa je vidna stagnacija ali nazadovanje. V Prosenjakovcih je naraslo prebivalstvo od 1869—1948 za 72,9 %. Leta 1921 je bilo v Prosenjakovcih še 422 prebivalcev, do l. 1948 pa je nazadovalo na 365. Podoben primer opazimo v bližnjih vaseh — Ivanjšovci, Berkovci, Pordašinci. Verjetno je vzrok za nazadovanje poleg izseljevanja tudi politična razmejitev po prvi svetovni vojni. Saj je posebno pri Prosenjakovcih sodoščala pri razvoju prometna lega, na poti od Sobote na Madžarsko. Z razmejitvijo je seveda tudi prometna ugodnost prenehala.

Na Ravenskem je pričakovati pozitivno rast prebivalstva že zaradi rodovitnejših tal pa tudi zaradi ugodnega položaja med Soboto in Radgono. Brž ko je izgubila na pomenu Radgona, je opaziti v njeni bližini zastoj v rasti prebivalstva, kar se najjasneje odraža v Gederovcih, kjer je prebivalstvo nazadovalo od 212 v l. 1921 na 170 v l. 1948.

Nasprotno pa je priključitev Prekmurja k Jugoslaviji povzročila močan razvoj Murske Sobote in okolice. Sobota ni postala samo gospodarsko, marveč tudi kulturno in upravno središče za Prekmurje. Razumljivo je, da je s tem pritegnila večji dotok prebivalstva. V Soboti je naraslo prebivalstvo od 2950 v letu 1921 na 4904 v letu 1948. V zadnjih tridesetih letih se je razvila v Soboti lahka industrija, ki je edinstvena v Prekmurju. Velik kulturni pomen si je pridobila Sobota z ustanovitvijo gimnazije ter kasneje trgovske šole. Z dograditvijo veržejškega mostu je dobila tako Murska Sobota kakor tudi drugi predeli Prekmurja prometno povezavo z ostalo Slovenijo, kar je vsekakor ogromnega pomena. Še pomembnejša vloga je dodeljena Soboti po osvoboditvi, saj je v najnovejšem času postala edinstveni upravni in gospodarski center za Prekmurje s priključitvijo lendavskega okraja. V skladu s Soboto so se razvijale tudi vasi v njeni okolici — posebno Krog, Črnelavci, Rakičan.

Med Soboto in Lendavo se širi obsežna ravnina, imenovana Dolinsko. Vsa ta pokrajina žitnih polj nam tako v reliefu kakor tudi v populacijskem pogledu ne nudi tako pestre slike kakor Goričko. Večinoma povsod opazimo pozitivno rast prebivalstva. Najlepši napredek je doseglo prebivalstvo v vaseh ob Muri, kjer je zemlja še prav posebno rodovitna. Sodoščal pa je prav gotovo tudi gospodarski pomen mlinov na Muri. Tudi vse ostalo Dolinsko izkazuje pozitivno sliko s pretežnim poudarkom v vaseh, ki se širijo ob cestah Sobota—Lendava.

Lep razvoj Lendave in okolice s pomembnim gospodarskim vplivom vinogradništva pa si moramo ponovno razlagati samo v primerjavi z letom 1869. Odrezanost od zaledja zaradi politične razmejitve se na tem skrajnem jugovzhodnem delu Prekmurja najbolj pozna. Leta 1921 je imela Lendava celo več prebivalstva kakor Sobota (3027). Toda s priključitvijo k Jugoslaviji je v nasprotju s Soboto zajel Lendavo populacijski zastoj. Razlagamo si ga lahko predvsem zaradi obmejnega položaja, izgube madžarskega prebivalstva ter sploh zaradi prometne odmaknjenosti od Murske Sobote. Železnica je vezala Lendavo na Madžarsko, tako da je po politični meji ostal tako Lendavi kakor njeni okolici edini prometni izhod proti Čakovcu. Z izkoriščanjem naftnih vrelcev pa čaka tudi Dol. Lendavo v bodoče lep razvoj.

Največji napredek v številu prebivalstva sploh beleži severno od Lendave vas Mostje (309,3 %). Povzročila ga je kolonizacija v zvezi z agrarno reformo v stari Jugoslaviji. Podobno gre za prirastek v zvezi z agrarno reformo v vaseh Pince, Benica-Petiševci, Gaberje, Kamovci.

Regionalni pregled o rasti prebivalstva nam kaže tudi stagnacijo in nazadovanje prebivalstva v primerjavi 1869—1948. Omenili smo že slabše gospodarske razmere na Goričkem in s tem v zvezi izseljevanje. Toda vasi na osrednjem in vzhodnem Goričkem, v katerih opazimo stagnacijo ali nazadovanje prebivalstva, so vse pretežno evangeličanske. To pomeni, da se je izseljevanju pridružil še drugi negativni faktor — majhno število otrok pri evangeličanskih družinah (gl. str. 134). Dokaz za to nam nudijo tudi evangeličanske vasi na Ravenskem, v katerih ne moremo govoriti o slabih gospodarskih pogojih in prebivalstvo kljub temu stagnira ali nazaduje. (Strukovci, Brezovci, Predanovci, Markišavci, Polana, Nemčavci.)

Videli smo tudi negativne posledice na rast prebivalstva ob političnih mejah. Populacijski zastoj po letu 1921 je posebno izražen v vaseh ob vzhodni meji proti Madžarski (Hodoš, Domanjševci, Središče, Motvarjevci), kjer je združen tudi z nizkim prirodnim prirastkom evangeličanov in v Motvarjevcih kalvincev.

Na drugi strani pa je nazadovanje prebivalstva na zahodni meji proti Avstriji znak najnovejšega obdobja, povezan z izselitvijo nemških družin. Največje nazadovanje opazimo v vasi Fikšinci in sicer za 46,8 %.

Dragica Černy

Ilustracija iz brošure »Prvo zasedanje SNOS«

DONESEK K SLOVENSKI KULTURNI DEJAVNOSTI MED NOB V BARIJU

Po zmagovitem izkrcanju zavezniških čet v Italiji 1943. leta je bila osvobojena južna in pretežni del srednje Italije. Naše politično in vojaško vodstvo je takoj spoznalo odločilni vojaško-politični pomen tega dejstva za nadaljnji razvoj vojne, zlasti na Balkanu, in je zaradi tega dne 2. oktobra 1943 ustanovilo svoje vojaško-politično zastopstvo pri tedanji zavezniški komandi za Srednji Vzhod s sedežem v Bariju. Naloge našega zastopstva so bile med drugim: zbiranje orožja in hrane ter odpošiljanje zbrane orožja in hrane v domovino, zbiranje bivših političnih zapornikov in internirancev ter vojakov Slovencev razpadle italijanske armade ter tistih Slovencev, ki so v sestavi italijanske oziroma nemške afriške vojske prešli v zavezniško ujetništvo. Poleg tega je naše zastopstvo organiziralo evakuacijo žena in otrok, zlasti z dalmatinskega obrežja in otokov, v Italijo in Afriko v El Šat ob Sueškem prekopu.

Vse to je bilo mogoče doseči le ob dobro organizirani propagandi, pri čemer je igrala zelo važno vlogo prosvetna dejavnost med našimi ljudmi, ki so živeli raztreseni po raznih taboriščih od Afrike do južne in srednje Italije. Do danes še nimamo napisane zgodovine tega razdobja, v katerem so zlasti naši Slovenci iz Primorja pokazali toliko narodne zavesti in požrtvovalnosti. (Teh dogodkov se je bežno dotaknil Dedijer v tretjem delu svojih Spominov,

poleg tega je napisal brošuro iz teh časov tov. Kocmur.)

V sestavu našega zastopstva se je iz tehnike v Monopoliju razvil kulturno-prosvetni oddelek s štirimi odseki: splošnim, muzikalno-dramatičnim, umetniškim in kino-fotografskim.

Splošni odsek je izdajal dnevnik (Dnevne vesti) v slovenskem in hrvaškem jeziku. Slovenska izdaja je začela izhajati 16. februarja 1944. Poleg dnevnika je splošni odsek izdal celo vrsto brošur v slovenščini in hrvaščini. Da bi bile brošure ne samo vsebinsko, temveč tudi oblikovno bolj privlačne, je odsek sklenil, da bo opremil brošure z risbami. To nalogo je poveril slovenskemu umetniku Čargu. Tako je Čargo sodeloval pri izdaji sledečih slovenskih brošur: Razvoj osvobodilne borbe narodov Jugoslavije, Vprašanje Makedonije v luči odločb AVNOJ, Tito: Pomen odločb AVNOJ, Drugo zasedanje AVNOJ I. del, Čolaković: Začetek oborožene borbe proti okupatorju v Jugoslaviji in Draža Mihajlović, Tito: Peta ofenziva, Drugo zasedanje AVNOJ II. del, Čolaković: Slovenski narod v borbi za svobodo, Prvo zasedanje Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, Deklaracije in odločbe II. zasedanja AVNOJ, Moša Pijade: Svobodna Makedonija v bratski demokratični skupnosti južnoslovenskih narodov. Objavljamo dve risbi Čargovih ilustracij iz Barija, od katerih je ena iz brošure Peta ofenziva, druga pa iz brošure Prvo zasedanje Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta.

Dr. R. K.

Ilustracija iz brošure »Peta ofenziva«

ARHIVI PRIPOVEDUJEJO

Leto 1553

KUGA

Ena izmed najhujših šib za ljudstvo v srednjem in v začetku novega veka je bila kuga. V Evropo so jo zanesli križarji z Vzhoda. Kasneje so jo prinašali na naš kontinent trgovci, ki so trgovali z Vzhodom, razni sumljivi popotniki in vojaki, ki so se vračali iz vzhodnih bojišč, ter tovarniki, ki so tovorili trgovsko blago iz vzhodnih dežel in obratno.

V naših krajih kuga ni bila pogost pojav, vendar je bil strah pred njo vedno velik in do neke mere opravičen, ker se je ta strašna nalezljiva bolezen čestokrat pojavljala pred vrati naše dežele. Pred štiri sto leti je bil med našim ljudstvom zopet splošen poplah zaradi te bolezni. Takrat se je pojavila kuga v krajih med Savo, Samoborom in Zagrebom. Kranjski deželni glavar Jožef pl. Lamberg je izdal poseben proglas vsem svetnim in cerkvenim osebam visokega in nizkega stanu, da se vzdrže vsakega potovanja v ogrožene kraje. Predvsem pa je prosil kranjska gospostva, ki so imela sodstvo v Zasavju ali pa brod na Savi, da ne dovolijo nobenemu tovarniku, kramarju ali popotniku prepeljati se preko Save na kranjska tla.

Takšnih in podobnih prepovedi je bilo do tega časa na Kranjskem že precej, vendar se posamezna gospostva niso ravnala po njih ter so tovarnikom in drugim osebam še naprej dovoljevala potovati preko Save. Ti ljudje so prinašali kal boleznim ne samo v sebi, ampak tudi v blagu, predvsem v žitu, ki so ga prinašali na Kranjsko. Tako je bila možnost okužbe v naši deželi še toliko večja in samo dolge zime in ne preveč vroča poletja so preprečevala večjo okužbo prebivalstva na deželi.

Četudi tokrat ni bilo pričakovati, da bi od nekaj oseb prišlo do splošne okužbe v deželi, vendar bi se z malo volje in razumevanja s strani gospostev mogla že vnaprej odstraniti vsaka bojazen glede te bolezni. Kajti v deželi je bilo vendarle še toliko žita, da bi se mogle kriti najnujnejše potrebe vsaj do nastopa mraza, ko ta bolezen ni več tako nevarna, pozimi pa bi mogel vsakdo kupiti v ogroženih krajih vina in žita, kolikor bi ga potreboval. Tem bolj pa je bilo treba paziti na prekupčevalce, ki jih je gnal pohlep po dobičku in so ne glede na nevarnost, kateri so izpostavljali sebe in ostalo ljudstvo, kupčevali z ogroženimi kraji.

Deželni glavar je na sodnem zboru 1. septembra 1553. leta razglasil, da ne sme noben tovarnik niti kdo drug iz Kranjske, bodisi da je meščan ali kmet, potovati preko Save proti Sedlu (Sattel) in Slovenski krajini, kakor tudi ne na Samobor, Sv. Ano, Okič in Zagreb, kjer vlada velika umrljivost, tudi jih ne smejo prepeljati preko Save, dokler ne bo tega zopet javno dovolil. Tovarniki in drugi, ki bi se pretihotapili in bi bili na povratku prijeti, ter bi se jim moglo dokazati, da so bili v prepove-

danih krajih, bodo z blagom vred na mestu pridržani. Od pridržanega blaga bo oblast oziroma oseba, ki ga je prijela, dobila polovico, kršitelj te prepovedi pa ne bo smel brez glavarjevega dovoljenja nadaljevati poti v deželo ali domov. Če pa bi kljub temu to storil, bo strogo kaznovan.

Deželni glavar tudi naroča vsem župnikom, vikarjem in kaplanom, da pod pretnjo najtežje kazni dobro pazijo na vsak pojav kuge v svoji župniji. V primeru, da bi kdo od faranov od kuge zbolel in umrl, morajo takoj pismeno ali ustno sporočiti v deželno hišo v Ljubljano deželnemu prejemniku, v njegovi odsotnosti pa knjigovodji. Opozarja pa tudi svetno sodno in zemljiško gosposko, da tudi ona v svojem okolišju pazi, kje in pri kom se je pojavila ta bolezen in da to brez odlašanja sporoči na isti naslov. Prosi pa tudi, da ta razglas oznanijo župniki in vikarji na praznične dni s prižnic, sodne gosposke pa na običajnih mestih. Če bi se kljub temu zanesla kuga na deželo, v mesta in trge, se naj prebivalcem okuženih hiš popolnoma prepove vsako zahajanje v cerkev, mlin ali na kraje, kamor hodi več ljudi. Na to pa morajo seveda zopet paziti svetne in cerkvene oblasti na deželi, sodni sveti v mestih in soseske po vaseh. V primeru, da bi to zamarjali in bi se bolezen zaradi njihove nepazljivosti zanesla v deželo, bi bili strogo kaznovani.

CERKVENA ŽEGNANJA NA DEZELI — PREPOVEDANA Z drugim razglasom, ki ga je kranjski deželni glavar Jožef pl. Lamberg izdal še istega dne in v isti namen, so bila na Kranjskem prepovedana tudi vsa cerkvena žegnanja na deželi. Z dovoljenjem deželnega kneza je deželni glavar naročil vsem sodnim gosposkam, oskrbnikom in valptom ter vsem svetnim in cerkvenim zemljiškim oblastem, da odslej na svojih tleh ne dovolijo nobenega cerkvenega shoda več, razen že obstoječih letnih sejmov v mestih in trgih. Če pa ljudje pridejo v cerkev k maši, se pri cerkvi ali v njeni bližini ne smejo prodajati pijače, niti ljudje ne smejo plesati in prodajati blaga, temveč se mora vsakdo po končanem cerkvenem opravilu vrniti domov. V primeru pa, da bi se ljudstvo iz cerkve grede na kakšnem drugem kraju ali mestu s pijačo ali plesom hotelo zadrževati, meneč, da jim je to dovoljeno na vseh drugih mestih, samo v bližini cerkva ne, se mora takšen shod takoj prepovedati. Kajti kolikor so doslej sodne in zemljiške gosposke takšne cerkvene shode, rajanje in točenje pijač prepovedale na svojih tleh, so se točilci pijač in ljudstvo, ki je prišlo na žegnanje, preselili na tla kakega drugega gospoda, ki je bil najbližje, kjer so imeli ljudsko zabavo. Da bi to zlo popolnoma iztrebil, je deželni glavar dovolil vsem sodnim gosposkam, da smejo v tem primeru, in če zemljiški gospod tega sam ne odpravi ali prepreči, točilce pijač

skupaj z vinom, ter muzikante in kramarje z blagom vred kakor tudi tiste, ki se temu protijo, prijeti, ne glede na to, na čigavih tleh se to godi, in jih z vednostjo zemljiške gosposke, kateri so podložni, temeljito kaznovati. Če se pa točilci pijač in ljudstvo na žegnanjih s silo upro in jih sodni gospod ne more obvladati, naj upornike popiše in javi deželni oblasti ali vicedomu, ki jih bosta primerno kaznovala.

PREJA NA VASI Da se tudi ob drugih prilikah
STRELJANJE ne bi ljudstvo zbiralo v večjem
NA VASEH številu na enem kraju, je deželni
IN NOŠNJA glavar prepovedal prejo na vasi,
OROŽJA dalje streljanje na vaseh, češ da
PREPOVEDANA se pri tem zgodi marsikatera nesreča, in nošnjo orožja, rekoč, da se nosi le iz slabih nagibov in naklepov. Tako je vsakomur prepovedal nošnjo in uporabo železnih in svinčenih krogel, križnih sekir, majhnih pušk in podobnega. Od te prepovedi so

bili izvzeti samo tisti, ki so potovali iz dežele in v nevarne kraje v Krajino. Tudi ni dovolil nobeni gosposki izdelave tega ali podobnega orožja, kjer ga pa izdelujejo, morajo takoj prenehati z njo. Za tistega, ki se ne bi ravnal po tem ukazu, so bile določene težke telesne kazni in zaplemba premoženja. V primeru, da bi zemljiška gosposka sama to dovoljevala, se naj to sporoči deželni oblasti ali vicedomu, ki jo bosta primerno kaznovala.

PREPOVED Končno opozarja deželni glavar
HRUPNIH še na deželno-knežji policijski
ZENITOVANJ, red, ki prepoveduje hrupna ženi-
KRSTOV tovanja, krste in botrovanja. In
IN BOTROVANJ da ne bi bilo nikogar, ki bi se izgovarjal, da o teh prepovedih ni nič slišal, deželni glavar ukazuje, da tudi ta razglas oznanijo v cerkvah raz prižnic, sodne gosposke, mesta in trgi pa na običajnih mestih.

Verbič Marija

MUZEJSKE NOVICE

DELO IN RAZVOJ MESTNEGA MUZEJA V PTUJU PO OSVOBODITVI

V razvoju Mestnega muzeja v Ptujju moremo v letih po 1945 zabeležiti lepe in pomembne uspehe, ki postajajo iz leta v leto bolj vidni.

Do leta 1945 je bil lastnik Ferkovega muzeja Muzejsko društvo, ki je bilo ustanovljeno leta 1893. Ministrstvo za prosveto v Ljubljani je takoj po osvoboditvi imenovalo upravo muzeja, ki je prevzela iz rok Muzejskega društva številne in obsežne zbirke; te so obsegale arheološke najdbe in to predvsem rimske, deloma tudi prehistorične (ilirske in keltske). Bogat je bil tudi del kulturno-zgodovinske zbirke srednjeveške plastike in gotskega tabelnega slikarstva. Najbolj skromna je bila etnografska zbirka, ki je obsegala poleg majhnega števila delovnih naprav še nekaj izdelkov ljudske umetnosti in obrti. Pri tem moramo seveda upoštevati, da je bil vinarški oddelek, ki je bil ustanovljen že pred vojno, takrat samostojen oddelek Mestnega muzeja.

Po osvoboditvi so bili prostori arheološkega oddelka še vedno v križnem hodniku ne-

kdanjega dominikanskega samostana in v delu nekdanje cerkve s kripto ter oba mitreja na Spodnji Hajdini in na Zgoranjem Bregu. Omeniti je treba, da je uprava prevzela iz rok Muzejskega društva številni inventar, ki pa ni imel nobene inventarne knjige ali kartoteke.

Nove naloge in okolnosti, ki jih je prinesla s sabo osvoboditev leta 1945, pa so dale muzejski upravi nove možnosti za preureditev obstoječih zbirk in za ustanovitev novih oddelkov. Z nacionalizacijo nekdanjega Herbersteinovega gradu je prešel celoten grajski inventar, nekaj let pozneje tudi celotna grajska stavba v posest muzeja. Poleg tega je muzej v prvem letu sprejel od Zbirnega centra v Ptujju številno slikovno gradivo, ki je zaradi pomanjkanja razstavnih prostorov moralo romati takoj v muzejski depo.

Že leta 1946 se je uprava lotila urejevanja razpoložljivega gradiva in izdelovanja kartoteke za rimske in prehistorične drobne najdbe. Največ pozornosti pa je bilo treba posvetiti obsežnim zbirkam na gradu, ki so dajale vso možnost za ustanovitev novega, kulturno-zgodovinskega oddelka. Isto leto je bil že preurejen vinarški oddelek v okroglem stolpu od Dravi. Dve leti pozneje se

je uprava lotila tudi reorganizacije arheološkega oddelka. Problem prostora, zlasti pa njegovo pomanjkanje je takratni upravnik muzeja prof. Baš rešil na ta način, da je pridobil poleg starega lapidarija nov prostor in ga dal v celoti preurediti v novi lapidarij. V njem so našle svoje mesto drobne arheološke najdbe, rimske in prehistorične, ki so bile dotlej nameščene v križnem hodniku. Njegova dragocena gotska arhitektura je kot nalašč ustvarjeno okolje za srednjeveško plastiko in dragocenejšje fragmente arhitekture minoritske cerkve, ki jo je žal uničil zadnji val preteklih vojn. — Sistematična izkopavanja na ptujskem gradu v letih 1946 in 1947 so prinesla na dan obilno prehistorično in staroslovensko gradivo, ki je pomnožilo arheološko bogastvo Mestnega muzeja in dobilo svoje mesto v štirih pritličnih sobah na gradu.

Tako je imel preurejeni muzej ob svečani otvoritvi dne 1. maja 1949, ki pomeni v resnici prelomnico v njegovem delu v letih po osvoboditvi, sledeče oddelke: arheološki v bivši dominikanski cerkvi in v grajskem pritličju, ki je vključeval rimske najdbe z obema mitrejema, prehistorični in staroslovenski, kulturnozgo-

dovinski na gradu in v križnem hodniku dominikanskega samostana in vinarski oddelek v stolpu ob Dravi.

Obilno še deponirano gradivo in prostori, ki bi se še mogli pridobiti za razstavo, pa so ustvarjali Mestnemu muzeju še nadaljnje perspektive za razvoj, ki bi se mogle realizirati v dogledni bodočnosti. Tako se je uprava že leta 1950 lotila adaptacije treh preostalih pritličnih prostorov v severnem grajskem traktu, da bi se s tem pridobil razstaveni prostor za stalni oddelek Narodnoosvobodilne borbe, ker začasni razstavi NOB nikakor ni ustrezalo okolje v refektoriju bivšega dominikanskega samostana, saj je bila njena namestitev tam samo začasna in izhod v sili. Tesno sodelovanje muzeja z organizacijo Zveze borcev v Ptujju je omogočilo, da se je v dobrem letu nakopičilo številno arhivsko in dokumentarno gradivo, ki osvetljuje potek osvobodilnega gibanja v ptujškem okraju, medtem ko je podpora Mestne organizacije ZB in Sveta za prosveto in kulturo v Ptujju omogočila relativno hitro namestitev razpoložljivega materiala. Ob splošnem zadovoljstvu je muzej že 22. julija 1951 izročil javnosti pregleden, čeprav po zunanosti in opremljenosti bolj skromen oddelek NOB, ki ga je doslej razen nekaterih posameznikov ocenila izredno pozitivno.

Konferenca zastopnikov muzejev iz severovzhodne Slovenije v decembru 1950 v Mariboru je dala tudi ptujškemu muzeju pobudo za ureditev galerije slik, ki naj bi našemu človeku v provinci posredovala spoznavanje umetnosti, zlasti domače, in njeno pravilno vrednotenje in ocenjevanje. Realizacijo te pobude je tudi pri tem omogočilo deponirano gradivo in prazni, neizkoriščeni prostori v II. nadstropju gradu. Restavriranje slik je prevzel akad. slikar Jan Oeltjen, ki je poverjeno delo izvedel točno in kvalitetno. Adaptacija prostorov se je zaradi pomanjkanja denarnih sredstev sicer nekoliko zategnila. A kljub temu je muzej že 2. novembra 1952 slavil svoj novi uspeh: v počastitev VI.

kongresa KPJ je njegov kolektiv predal javnosti 9 galerijskih prostorov, kjer so v kronološkem zaporedju razstavljena dela umetnosti od XIII. stoletja, ki jo zastopa znana freska iz nekdanje minoritske cerkve, pa do moderne grafike XX. stoletja, ki so jo ustvarili domači, ptujski slikarji. Galerija v lepi, zaokroženi celoti dopolnjuje kulturno-zgodovinski oddelek, zato jo je javnost pozdravila toplo in številni obiskovalci jo radi ogledujejo in ocenjujejo razstavljena dela.

Tako je muzej v Ptujju v svojem razvoju po osvoboditvi stopil za velik korak naprej. Kljub številnim izvedenim nalogam pa še vedno le-te niso uresničene v celoti. Nekdanji dominikanski samostan s cerkvijo še vedno služi mizarški delavnici in številnim, nediscipliniranim strankam za privatno stanovanje. V bivši dominikanski cerkvi bi bilo mogoče razširiti v I. nadstropje arheološki oddelek, ki ima v pritličnem delu občutno premajhne prostore. V II. nadstropju je tako rekoč že v celoti pripravljen nov etnografski oddelek, ki bo zajel prerez materialne in duhovne kulture tega, folklorne tako bogatega koščka slovenske zemlje, še preden se bodo izgubile njene pristne narodopisne prvine, da bodo tako ohranjene bodočim pokolenjem. To so osnove za ureditev novega in za nas tako važnega oddelka. Žal je tudi to pot tako rekoč ob koncu zmanjkalo denarnih sredstev, ker je izostala vsa obljubljena pomoč. Kljub temu je ostala uprava optimistična, kajti otvoritev tega, najnovejšega oddelka so trenutne finančne težave sicer odložile, toda v doglednem času bo vsekar uresničena.

Kratek vpogled v notranje delo ptujškega muzeja v zadnjih osmih letih pove in pokaže njegov nenehen razvoj in napredek. Tudi pregled njegovega zunanega dela, ki zajema spomeniško-varstveno službo, bi nakazal številne in lepe rezultate, med katerimi je gotovo eden najpomembnejših: ohranitev in konservacija ruševin minoritske cerkve v Ptujju poleg

drugih manjših opravil in nasvetov, ki zadevajo ohranitev najpomembnejših objektov iz starega Ptujja.

Trditi moremo in smemo, da se uvršča povojni ptujski muzej s svojimi oddelki in zbirkami prav zaradi raznolikosti svojega gradiva in svojih dragocenosti ne le v vrsto naših največjih, temveč tudi najboljših muzejev pri nas. Ne bo odveč, če to poudarimo tudi tokrat na tem mestu. Dejstvo pa je, da bi mogel doseči mnogo hitreje in tudi enostavneje nivo naših osrednjih muzejev v ugodnejših razmerah in to predvsem z večjimi proračunskimi sredstvi, kakor mu jih more nuditi Okrajni ljudski odbor Ptuj kot njegov vzdrževalec. Vprašanja, ki bi prav temu muzeju moglo zagotoviti poleg proračuna še večje subvencije, bi se bilo treba lotiti že prej, ker bi se s tem muzejska uprava izognila marsikateri težavi in zadregi v zadnjih ali tudi v bodočih letih. Deloma pa bi bilo treba tudi še bolj zainteresirati lokalne faktorje, ki se še vse premalo zavedajo, da je danes Ptuj znan predvsem zaradi svojih spomenikov in znamenitosti, med katerimi imajo svoje prvo mesto prav njegovi muzeji.

F. Gumilar

ŽARNO GROBIŠČE
NA POBREŽJU
PRI MARIBORU

V zadnjih desetletjih sta rovnica in lopata dokazali, da so obrežja Drave na prehodu iz ozke doline v široko Dravsko polje vabila k naselitvi že pred tisočletji. Iz dokaj številnih kamnitih sekir, najdenih v mariborskem območju, sicer še ne moremo z gotovostjo sklepati o bivališčih neolitskih ljudi v tem predelu. V prvi polovici zadnjega tisočletja pred našim štetjem nam mnoge dosedaj že znane arheološke najdbe pričajo o gosti naseljenosti teh krajev. Zvečine so to žarna grobišča, odkrita od druge polovice preteklega stol. do predvojnih let v Rušah, Radvanju, Limbušu, Mariboru, Pobrežju, Haj-

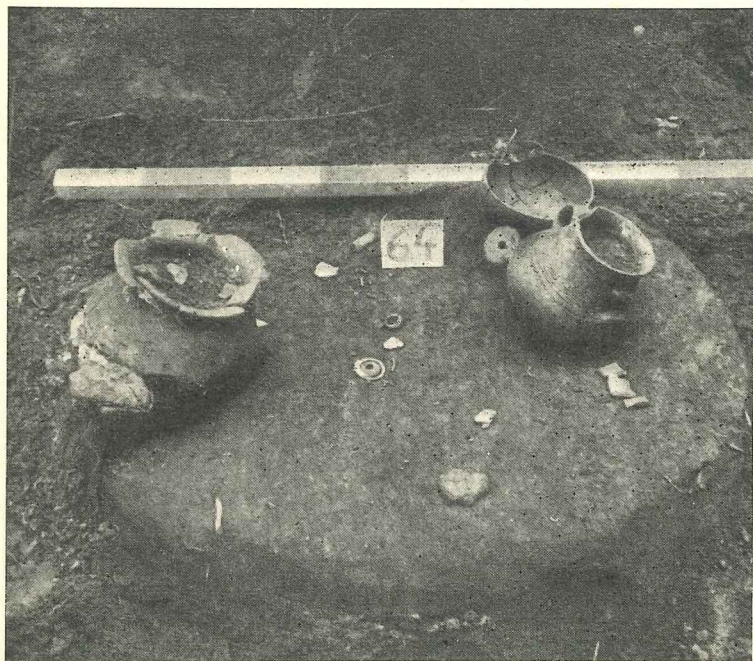
dini in Benediktu v Slovenskih goricah. Materialne ostaline tod odkritih grobov so številne in pestre, vendar za arheološko vedo često pomanjkljive v tem, ker zanje niso znani najdiščni podatki v dovoljni meri ali pa sploh ne. Izključno tipološko obravnavanje zbranega gradiva po njegovih oblikah pa doslej ni uspelo rešiti dokaj zamotanih vprašanj, ki o tem prazgodovinskem obdobju še obstojé. Časovna opredelitev najdišč in njihove medsebojne starostne razlike so temeljile na različnih in tudi medsebojno si nasprotujočih cenitvah. Nekatera mnenja o etnični pripadnosti prebivalstva s temi grobišči so vzbujala pomisleke. Le približno je bilo ugotovljeno prelivanje kulturnih tokov med tako imenovanim panonskim kulturnim območjem, ki mu na prehodu iz bronzaste v železno dobo pripadajo najdbe iz slovenskega Podravja, in drugimi jugovzhodnoalpskimi predeli, obsegajočimi bogato ilirsko kulturo nekdanje Kranjske. Med obema področjema kaže arheološko gradivo doslej znanih najdišč ne le časovne, ampak tudi kulturne razlike. Slovensko Podravje kaže v pozni bronasti dobi, ki ji pripada vsaj del na-

vedenih grobišč, tesne stike s prebivalci ravnin zahodne Madžarske in njenih južnih obrobij. Očitno ga je naseljevalo sorodno prebivalstvo, ki je bilo bolj navezano na kulturna žarišča teh pokrajin kakor pa na južne predele Slovenije, oziroma na severno Italijo. Kolikor je tod vplivov severnoitalskih kulturnih prvin, pripadajo naslednjim stoletjem, ko postane južna Slovenija že nekako kulturno zaledje naglo se razcvetočih italjskih kultur, ob katerih s pomočjo domačega železarstva kmalu dospe do samostojnega procvita. V tej dobi pa kaže prebivalstvo Podravja znake konservativnosti in zastoj, pogojenega v načinu življenja, ki mu je manjkalo novih gospodarskih vzpodbud.

Tak se zdi položaj prazgodovinske naselitve teh krajev v prvi polovici zadnjega tisočletja pred našim štetjem, temelječ na doslej znanem arheološkem gradivu, ki ga muzeji severne Slovenije niti v celoti nimajo. Kolikor pa so najdbe ohranjene v muzejskih zbirkah brez ozira na pripadnost k posameznim grobovom teh grobišč, niti ne morejo biti zadovoljiv tolmač socialne strukture in duhovne kulture

ljudi, ki jim pripada. Zato je zlasti v poslednjih letih postajalo vedno bolj nujno sistematično, sodobnim zahtevam arheološke vede ustrezno izkopavanje enega izmed še nepreiskanih grobišč te dobe. Ta naloga je potrebna tudi zato, ker k vsem doslej znanim grobiščem še ni uspelo najti pripadajočih selišč, kajti samo tako bi mogli naselitev še tako majhnega območja spoznati v njeni celotnosti in povezanosti s širšo okolico. Kako koristno bi to bilo, kažejo izsledki izkopavanja ilirske naselbine na Ptujskem gradu, ki časovno približno sovpada v to dobo, za katero pa žal ne poznamo pripadajočega grobišča in smo tako navezani le na posredne primerjave. Toda ravno ta naselbina je nov migljaj za iskanje porekla prebivalcev, ki so naseljevali plodna obrobja Drave, pohorska vznožja in nekatere predele Slovenskih goric v Podravju, v celoti gledano pa obsežne pokrajine jugovzhodne Evrope in Podonavja. Doslej je tu uspelo zaslediti kulturne zveze ali morda celo kontinuiteto med najdišči bronzastodobne tako imenovane »slavonske kulture«, ki ji pri nas pripadajo kolišča na Ljubljanskem barju, in ilirsko kulturo železne dobe. Tako se zdi, da bo mogoče dospeti do zanesljivejših zaključkov, ko bodo zbrani in proučeni podatki enega izmed teh grobišč, po možnosti pa tudi selišča, ki mu pripada. Žarno grobišče na Pobrežju torej ne osvetljuje le stanja naselitve dravskih obrežij v neposrednem območju današnjega Maribora, ampak dobiva tudi splošnejši arheološki pomen.

Prvi grobovi na ravnici dravske terase vzhodno od Pobrežja so bili odkriti tik pred drugo svetovno vojno pri kopanju gramoza. Zaradi neugodnih razmer je bilo grobišče izpostavljeno počasnemu uničevanju vse do letošnje pomladi, ko so bila na pobudo Pokrajinskega muzeja v Mariboru podvzeta prva zaščitna izkopavanja. Pri tem je bilo v letošnjem letu na prostoru 12 × 15 m odkopanih in raziskanih 122 grobov. Po svojem značaju in materialnih

Slika 1. Grob št. 64 z žarami in najdbami

ostalinah se ti grobovi ne razlikujejo mnogo od drugih žarnih grobišč severne Slovenije. Tudi tu tvorijo grobove niti 1 meter globoko vkopane preproste grobne jame, v katere so bile položene žare različnih velikosti s pepelom in nedogorelimi kostmi umrlega, ali pa je bil pepel s kostmi nasut kar na dno jame. Polovica doslej izkopanih grobov vsebuje velike, tudi do 65 cm visoke glinaste žare, v ostalih pa se nahajajo majhne žare različnih oblik, medtem ko so grobovi brez žar redki. Vsaj petina grobov je bila pokrita s kamnitno ploščo, ostali pa so bili zasuti le s prstjo. Velike grobne žare vsebujejo običajno celotni grobni inventar rajnega, torej poleg pepela in kosti tudi pridevno keramiko za hrano, bronast nakit in druge predmete. V malih žarah so bile po navadi posebej iz pepela grmade izbrane nedogorele kosti sežganega mrtveca, ki jim je priložen nakit. Pridevne posode imajo nekaj ustaljenih tipov — skledic, skodelic, vrčkov, amforic in lončkov — ki so enaki tudi na drugih grobiščih. Večina posod je bila okrašena z različnimi vrezanimi ali vtisnjenimi linearnimi ornamentami. Motivi tega okrasja so pod vratom posode naokrog potekajoče vodoravne in vzporedne ravne, cikcakaste ali valovite črte, na katere se navezujejo drugi motivi — viseči trikotniki, girlande, različne rese in podobno. V nekaj primerih so ti okraši tudi plastično izvedeni. Tako predstavlja keramika pobreških grobov včasih sicer primitivno izvedene, v glavnem pa po oblikah in motivih pestre lončarske izdelke lokalnega porekla, ki s svojo tipiko in zlasti pri nekaterih posodah s presenetljivo enakostjo kažejo na obrtno izdelavo. Ob primerjavanju s posodami sosednjih najdišč bo mogoče raziskovati dobo trajanja in skupno oblikovno območje tega lončarstva.

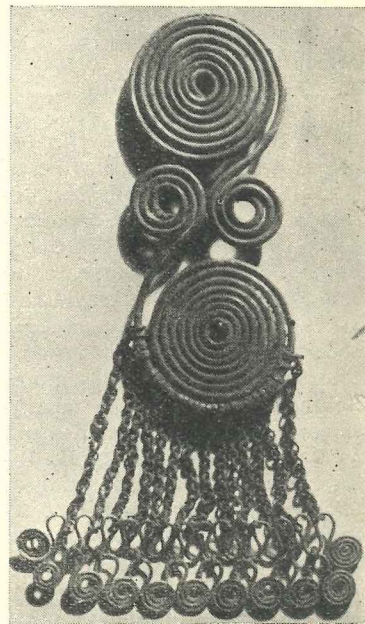
Morebiti so vsaj do neke mere lokalnega porekla tudi kovinski predmeti. V pobreških grobovih ni orožja, niti mnogo orodnih predmetov, če izvzamem redke nože, britve in ši-

vanke. Pretežno večino bronastih predmetov predstavlja nakit. To so masivne bronaste ovratnice in zapestnice različne izvedbe, prav tako pa okrasne igle-lasnice, prstani in fibule. Vodilna je spiralna fibula očalarka, ki je za najdišča severne Slovenije značilna najdba. K doslej znanim dokaj preprostim tipom se na Pobrežju pridružuje razkošno izvedena zaponka te vrste, opremljena s štirinajstimi verižicami in spiralastimi obeski, ki je za Slovenijo vsekakor redek primer. Fibule v obliki harfe kažejo prav tako na kulturne stike s prebivalci panonskih ravnin. Edina zaponka s preprostim locnjem v obliki loka kaže na izredno redke vplive kulturnih dobrin iz južnih pokrajin. Žal so bronasti predmeti le slabo ohranjeni, ker so podlegli vročini plamenov grmade in so bili po sežigu le redko posebej priloženi v žaro. Železnih predmetov doslej ni bilo v pobreških grobovih. Čest predmet praktične rabe, ki označuje ženske grobove, so glinasti prejni vijčki. V nekem grobu je bilo poleg številnih drugih predmetov tudi 13 prstanastih tkalnih uteži.

Kakor moremo iz različnih vrst grobov in njih vsebine ugotavljati socialno strukturo prebivalstva, tako govore praktični predmeti za njegovo gospodarsko udejstvovanje. Poleg lončarstva sta dognana predvsem preja in tkanje. V enem grobu najdeni serpentinast čepek, nastal pri vrtanju luknje v kamnitno sekiro, pripoveduje o lastnem izdelovanju kamnitih sekir. Te panoge so imele najbrž večinoma značaj »domače obrti« samopreskrbovalnega značaja. Dopolnilna zamenjava je obsegala prvenstveno kovinske izdelke. Položaj te dejavnosti in njeno vlogo bi mogli najverneje dognati v pripadajočem selišču, zakaj grobne najdbe dajejo le odsev neke gospodarske dejavnosti, ki je često nepopoln in tudi preoblikovan spričo različnih pogrebnih običajev in kultov. Tako pomembna panoga gospodarskega življenja, poljedelstvo, spričo pomanjkanja ustreznih najdb orodja v teh grobovih

sploh ni zastopana. Razen dveh svinjskih čekanov v grobovih tudi ni živalskih kosti, ki bi pripovedovale o vrstah domačih živali ali lovu. Odsotnost orožja si arheologi radi razlagajo z mirno dobo, v kateri so živeli rani ilirski prebivalci teh pokrajin. Za to pa bi govorile tudi res sicer še neodkrita naselbine, o katerih je spričo obdravnih ravnin mogoče sklepati, da niso bile utrjene kakor na primer ona na Ptujskem gradu in so bile v neposredni bližini že znanih grobišč. Posamične najdbe seliščnega značaja v Hajdini in Rušah dovoljujejo tako primerjavo tudi za mariborsko območje.

Poleg doslej navedenih problemov, pri katerih bo mogoče dospeti do zadovoljivih zaključkov šele po temeljitem študiju pridobljenega gradiva, pa nam že odkriti grobovi dovolj razložno govore o odnosu do rajnih in s tem tudi o nekem delu verskih predstav ranoilirskega prebivalstva Podravja. Pobreško grobišče se uvršča med mnogoštevilna žarna grobišča Evrope v pozni bronasti dobi, ki jih je arheološka veda strnila v »kulturo žarnih polj«. Pobreški grobovi kažejo, da se sežig ni vršil na kraju pokopa, ampak na drugem mestu, ki je bilo na grobišču in verjetno tudi stalno

Slika 2. Spiralna zaponka očalarka

uporabljano. To mesto more odkriti le srečno naključje ali pa v celoti izvedeno izkopavanje, zatorej doslej na Pobrežju še ni znano. Doslej bi tudi težko presojali, komu so dajali v grob velike in komu manjše žare. Včasih govore male žare nedvomno za pokop mlajših oseb ali otrok. V drugih primerih pa izpričujejo v malih žarah posebej izbrane nedogorele kosti z različnim priloženim nakitom za odrasle osebe. Pač pa so grobovi, ki se sicer nahajajo brez reda na grobišču, včasih razvrščeni v manjše skupine, kar si je mogoče razlagati za ožje sorodstvene vezi pokojnih. Nekajkrat so bili ugotovljeni tudi dvojni grobovi različnih starosti kot priče enakega pojava. Kljub temu pa smo tudi na Pobrežju še vedno dokaj oddaljeni od tega, da bi mogli z neoporečno zanesljivostjo označevati posamezne grobove po spolu, starosti, sorodstvenih vezeh in socialnem položaju.

Stanko Pahič

KOVASKI MUZEJ V KROPI

Naša zgodovinska železarska naselja so po osvoboditvi začela s pomočjo ministra Fr. Leskovška in v sodelovanju s Tehniškim muzejem Slovenije smotrno varovati spomenike svoje železarske delavnosti. Prvi so Železniki s pomočjo železarne na Jesenicah obnovili edini plavž iz XVIII. stoletja, ki se je ohranil v Jugoslaviji, ter pripravili trajno razstavo nekdanjih železarskih obratov. Jesenice so zbirale železarske izdelke in orodje, raziskale staro Fužino, plavž v Nomnju, vrsto rudarskih jam v Karavankah in 1951 pokazale v posrečeni občasni razstavi zgodovinske železarske delavnosti Jesenic in Bohinja uspehe prvega muzejskega prizadevanja. V Ravnah na Koroškem se posebno odlikuje srednje- in visokošolska mladina pri proučevanju ponazoril za zgodovino železarstva in rudarstva Mežiške doline. Tržič je ustanovil Društvo prijateljev tržiškega muzeja, Dvor na Dolenjskem začenja z za-

varovanjem mogočnih ostankov nekdanje livarne in podobno je Idrija napravila prve korake za ustanovitev mestnega rudniškega muzeja. Najuspešnejša v obravnavanju zgodovinskih spomenikov in v prispevanju za podobo domače ter s tem tudi slovenske železarske preteklosti je bila Kropa, kjer je minister Boris Zihlerl 28. junija 1952 odprl kovaški muzej.

Kropa in njena soseda Kamna gorica sta naselji, ki sta zgodovinske železarske obrate ohranili v vodni kovačnici iz druge polovice XVIII. stol., fužino iz začetka XIX. stoletja in ješo na Polju v Kamni gorici ter v vigenjcu »Vice« s štirimi ješami in v vrsti železarskih hiš od najmanj XVII. stoletja dalje; vzporednost zgodovinske proizvodne v vigenjcu in sorodne strojne v tovarni »Plamen« ustvarja iz Kroepe vzgledno muzejsko naselje. Živa kovaška zavest je že pred vojno zbrala v Kropi dokumentarne podatke za zgodovino železarstva, po osvoboditvi pa so delovni domačini stavbno zavarovali vigenjce, ga tako rešili pred propadom in obenem pripravili začetek kovaškega muzeja. Stari železarji so obujali spomine in pomagali z oživljenimi nadrobnotimi iz nekdanje kroparske fužine tesarskemu mojstru J. Ažmanu, ko je izdeloval njen model v merilu 1:10, ki je postal hrbtenica kovaške muzejske razstave. Zanj je odstopila tovarna vijakov in žebeljev »Plamen« prostore v prvem nadstropju poznobaročne Klinarjeve hiše (št. 9), kjer dvoranska soba s kasetiranim stropom, ki ga je s slikami okrasil M. Cebej, vzdržuje stanovanjsko okolje zgodovinskega kroparskega železarskega podjetnika.

Razstava kovaškega muzeja v Kropi ima namen, da ponazarja pridobivanje rud in oglja zlasti na Jelovici in njih prevoz v Kropo, v Kropi taljenje železne rude v visoki peči, predelavo grodlja v presnovki in nadaljnjo pripravo železa pod norcem za fužinico, kjer se je železo potegnilo v šibje, da je moglo služiti kovačem v vigenjcih za kovanje žebeljev, verig,

cokel itd. Kovanje v vigenjcu kaže tudi model. Pogone obratov zastopajo vodno kolo, podolžno in pokončno mehovje, kovaško orodje pa vrste klešč, kladiv, svetilk, varovalnih pasov, brusov itd. Glavni železni izdelki, zlasti žebliji, so pokazani v večini oblik, kakor so se izvažali na Jadran in v Italijo, izvoz sam pa s tovarniškimi posodami, tako imenovano bariglo. Umetne kovaške izdelke predstavljajo zlasti kroparske oken-ske mreže iz XVIII. in kamnogoriške z začetka XIX. stoletja.

Socialno okolje železarjev kažejo načrti nekdanjih obratov, računske knjige, pogodba med podjetniki in kovači, zemljevid rudarskih jam na Jelovici, kuhinjska oprema kovačev, podoba kraja, podjetnikov in kovačev, kovaško življenje, dokumenti ljudske šole v Kropi in precej popolno zbrano slovo-stvo o Kropi in iz Kroepe.

Kovaški muzej se deli tako v tri dele: Prvič v obrate z zgodovinsko in sodobno proizvodnjo v Kropi (vigenjce in »Plamen«) in Kamni gorici (vodna kovačnica, fužina in ješa); drugi v razstavo ponazoril zgodovinskega proizvodnega procesa in prometa, ki sta že prenehala v XIX. stoletju, in tretjič v razstavo železarskega življenjskega okolja. Zadnji del dopolnjuje zlasti hiše v ohranjenih skupnih kovaških kuriščih z mestjami in v skupnih podstrešnih spalnih kamrah, poleg tega pa celotna slika obeh krajev Kroepe in Kamne gorice z dobro ohranjeno kulturno podobo iz konca XVIII. stoletja. V svoji celoti je mladi kovaški muzej v Kropi zdrav temelj za nadaljnje muzejsko delo, ki naj ponazori sedanjo tovarniško in umetno kovaško proizvodnjo.

Spomladi 1953 je bil odkrit pri gradnji ceste na Jamnik nov spomenik zgodovinskega železarstva, poznosrednjeveški plavž, ki vsebuje v bistvu t. i. slovensko peč, modernizirano v sestav brescianske peči. Odkriti plavž je začasno zavarovan s suhimi zidovi ter prekrit z leseno stavbo, tako da dopolnjuje na mestu svojega nekdanjega obrata zbirke kovaškega muzeja v Kropi.

B.

IZ NAŠIH REVIJ

V XXIV. letniku Geografskega vestnika za l. 1952 poroča Vladimir Klemenčič o »Rasti prebivalstva na Slovenskem Koroškem v obdobju od 1934 do 1952« (str. 115—132) in ugotavlja, da se je število prebivalcev v Slovenski Koroški v omenjenem obdobju dvignilo za 17 odstotkov, torej znatno več kot v LR Sloveniji in v nemškem delu Koroške. Ta normalni demografski razvoj je povzročilo priseljevanje prebivalcev iz Kanalske doline in političnih emigrantov po vojni. Točni podatki o geografski razporeditvi emigrantov manjkajo, toda s primerjavo statistik iz posameznih občin je mogoče dognati, da so se naselili bodisi v mestih bodisi v njihovi neposredni okolici, kjer se je število prebivalstva dvignilo nad povprečje. — Prav tako izreden porast prebivalcev kot večja mesta Celovec, Velikovec, Beljak, Pliberk izkazujejo tudi gospodarska središča lokalnega pomena, n. pr.: Brdo pri Smohorju, Borovlje, Bistrica, Libuš, kjer narašča prebivalstvo že dalj časa z doseljevanjem iz gospodarsko šibkejših gorskih predelov, kot so Svinja, Karavanke, Gure, Ziljska dolina, Zgornji Rož in Vzhodna Podjuna, kjer število prebivalstva stalno pada. — Prehodno področje tvorijo občine v okolici večjih in lokalnih gospodarskih središč, kjer se vpliv mesta čuti v počasnem naraščanju prebivalstva, ki pa so še ohranila svoj popolnoma kmečki videz. — Precej podobno sliko kaže tudi gibanje prebivalcev v LR Sloveniji. Največji in najhitrejši porast prebivalcev izkazujejo industrializirani predeli med Ljubljano, Kranjem in Jesenicami in nekatera lokalna gospodarska središča, kot n. pr.: Murska Sobota, Krško, Brežice in Novo mesto, zelo pa se je zmanjšalo število prebivalcev v gospodarsko pasivnih področjih Kamniških planin in Julijskih Alp oziroma v Prekmurju in Krški kotlini, kjer je zemljiška posest zelo razdrobljena in si morajo mali

kmetje iskati zaposlitve kot sezonski delavci.

Št. 10-12. Borca za leto 1952 prinaša v rubriki »Stari partizani pripovedujejo« vrsto člankov, v katerih opisujejo udeleženci vojne operacije posameznih manjših partizanskih oddelkov. — 6. septembra 1941 so v opoldanskih urah trije partizani pripravili ob cesti Črnomelj—Griblje zasedo in napadli tričlansko italijansko patruljo, ki je vozila živež in strelivo za gribeljsko posadko. Ubili so dva člana patrulje, ranili pa finančnega stražnika, ki je patrulji prihitel na pomoč. Napad pri Gribljah je široko odmeval po Beli krajini, med italijanskimi vojniki pa povzročil preplah, ki so ga poveljstva skušala pomiriti z izredno ostrimi ukrepi proti civilnemu prebivalstvu. Generalu Robottiju pa je služil ta napad za vrsto strogih navodil in ukazov, s katerimi je svojim vojakom dajal proste roke za vsakršna nasilja nad civilnim prebivalstvom. S pismenimi ukazi z dne 6., 8. in 10. septembra 1941 je odredil stalno pripravljenost vojakov za borbo, dal pa je vojakom preko divizijskih, polkovnih in bataljonskih poveljnikov še strogo zaupna ustna naročila; vojniki so smeli zapuščati vojašnice le po trije skupaj z nabitimi puškami in streljati na vsakogar, ki bi se jim nevarno približal; za vsakega ubitega civilista jim je bil obljubljen mesec dni dopusta.

(Jarc Janko: Napad pri Gribljah 6. septembra 1941, št. 10, str. 315—318).

Konec leta 1941 je partijska organizacija na železnici v Ljubljani na sestankih proučevala načrt za razrušenje borovniškega viadukta. Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih sil, ki ga je Nande Kavčič obvestil o načrtih žel. partijske organizacije, je izvršitev akcije poverilo II. grupi odredov, ki je prav tedaj dobila nalog, da krene s svojimi enotami s položajev na robu osvobojenega ozemlja med Grosupljem in Trebnjem proti Gorenjski in tam skupno s I. grupo odredov

ustvari operativno bazo. Napad na viadukt sta ponoči 28. junija 1942 podvzela Zdravkov in Šercerjev bataljon iz Starih Žag z namenom, da ustavi vlak med Borovnico in Verdom in ga zapodita z vso brzino nazaj proti borovniškemu viaduktu, kjer naj bi skočil s tira; za primer, da bi se vlak na dano znamenje ne ustavil, so minimali progo. Toda, ker je vlak vozil veliko število Ljubljancev v internacijo v Bologno, so morali partizani opustiti svoj prvotni načrt in reševati ujetnike. (Mekinda Jože - Franci: Napad na vlak, št. 11, str. 351 do 356.)

V času italijanske roške ofenzive je 15.000 Nemcev napadlo I. bataljon Pohorskega odreda (PO) II. grupe odredov na Jelovici. Po hudih bojih se je bataljon prebil skozi sovražni obroč in 18. avgusta 1942 krenil na pot, ki mu jo je predpisal glavni štab. Toda pri Mohorju je zadel na nemško zasedo in se je moral vrniti na Jelovico. Še istega dne popoldne je šel ponovno na pot, ki ga je vodila mimo Češnjic v dolino, preko radovljiške ceste in železnice, čez Savo in preko glavne ceste na Dobrčo in Begunjščico, kamor je bataljon prispel 20. avgusta. Še istega dne v mraku se je bataljon spustil z Begunjščice v dolino in krenil proti Sv. Ani, kjer je naletel na Nemce. Po polurnem boju, v katerem sta padla dva partizana, štirje pa so bili ranjeni, se je bataljon prebil na cesto, jo prekoračil in se povzpел na hrib nad Sv. Ano. Ponoči se je bataljon pomaknil preko planine Sur na Kofce, od koder se je zaradi nemške zasede v hitrem pohodu umaknil preko Pungerta in skozi gozdove barona Borna, kjer pa je tudi naletel na Nemce. Bil je torej obkoljen in mu je preostal le še umik čez Karavanke na Koroško, kamor je prispel ponoči 23. avgusta. Dva dni pozneje je premagal Nemce blizu vasi Apače, krenil nato proti Železni Kapli in dalje proti Peci, ki jo je zasedel potem, ko je prebil dve nemški zasedi. V zgodnjih jutranjih urah je šel preko Olševe, mimo vasi Št.

Jakob proti Radohovemu vrhu in s tem dosegel svoj cilj. (Ribičič Mitja: Naprej v borbo!, št. 10, str. 310—313.)

13. septembra 1942 je kokrški odred požgal žirovniško postajo (Konobelj Franc-Slovenko: Požig žirovniške postaje, št. 12, str. 385—386). Kokrški odred je bil ustanovljen v maju in juniju 1942. Njegovo akcijsko področje je bilo pod Storžičem, na Krvavcu, v dolini Kokre, v Kamniških planinah, v Udinem borštu nad Kranjem in Golnikom, pa tudi više na Gorenjskem v bohinjskem kotu, okoli Žirovnice, Radovljice in Jesenic. 13. septembra 1942, torej istega dne, ko je bil izvršen napad na žirovniško postajo, je doživel Kokrški odred hud udarec. V noči od 12. na 13. septembra je izvršil II. bataljon KO prehranjevalno akcijo v Smukov mlin v Retnjah pri Križah, da bi se tako za dalje časa preskrbel z moko. Po tej akciji se je bataljon, ki je štel nekaj čez 60 borcev, umaknil v Udin boršt, da bi naslednji večer uničil okupatorsko postojanko v Duplah. Toda bil je izdan. Nemci so v največji naglici osredotočili vse razpoložljive sile z Gorenjske, med drugim tudi celotni 18. polk gorskih lovcev, skupaj okoli 3000 mož, in bataljon skoraj povsem uničili. — Po tej katastrofi in še drugih težkih udarcih so čete in bataljoni operirali ločeno in vsak na svojem področju, da so bili bolj gibljivi in manj izpostavljeni frontalnim borbam. V dneh 12. do 13. julija 1943 pa je bila pod Osojnikom ustanovljena prva gorenjska brigada, tako imenovana »Prešernova«, ki pa se je spričo težkih razmer na Gorenjskem zadrževala največ na Primorskem in na desnem bregu Save na Jelovici, v Poljanski in Selški dolini. Poleg brigade je bil leta 1943 ustanovljen zopet tudi odred, ki pa se je že leta 1944 razdelil na tri odrede: jeseniško-bohinjski v Bohinju, škofje-loški nad Škofjo Loko in kokrški pod Storžičem. I., II. in III. bataljon kokrškega odreda so se 22. novembra 1944 v Lomu nad Tržičem zapletli v boje z dosti močnejšim sovraž-

nikom. Borba je trajala ves dan in sovražnik je dobival vedno nove okrepitve, kljub temu se je nazadnje moral umakniti s težkimi izgubami (35 mrtvih, 36 ranjenih, 4 ujetniki; zaplenjeno naslednje orožje: 1 mitraljez »zbrojevka«, 2 brzostrelki, 6 pušk tipa »Mau-ser«, 4 pištole tipa »Walter«, 3 bombe in večja količina nabojev). (Jan Ivan-Srečko: Trikrat brez uspeha, št. 10, str. 318 do 319. Desetletnica tragedije v Udinem borštu št. 10, str. 331 do 332.) — 8. junija 1942 je poveljnik slovenskega Glavnega štaba Ivan Maček-Matija poslal petčlansko patruljo, ki so jo tvorili Ljubo Jovan-Saša, Damjan, Ture, Jaka in Werner Breznik-List, v Vrhovni štab. Patrulja, ki je bila enotno oblečena v volnene hlače, zelene bluže in gojzerje, je dospela v Vrhovni štab v Solakovo Kulo nad Konjicem 10. julija 1942 po naporni in nevarni poti, ki jo je vodila mimo Poljan, Ortneka, Sodražice na Travno goro, preko Jelenovega žleba čez Glažuto in Podpresko v Srednjo vas. Tu so en dan prebili v štabu Kočevskega odreda, da so pričakali kurirje iz Gorskega Kotara in so nato v njihovem spremstvu nadaljevali pot mimo Čabra, Gornjih Laz, Svi-drage in Sigine, kjer so prispeli v štab V. operativne cone. Tu so dobili kurirje, ki so jih odvedli čez Risnjak in Bjelasico ob levi strani Velebita, mimo Plitvičkih jezer v Lapac. Od tam so krenili proti Maglaju, na Vjenac nad Drvarjem, od tam pa na Šotor. S Šatora so se spustili na Glamočko polje, ga prekoračili, se vzpeli na Lunjevačo in Vitorog, obšli Slavinjo in Radušo ter nad Prozorom prekoračili cesto, ki veže Mostar z Banja Luko. Nedaleč od Prozora so ob reki Rami naleteli na partizansko brigado, ki je zavzela vse postojanke od Hadžiča pri Sarajevu do Konjica. Kurirji te brigade so jih odpeljali na Solakovo Kulo, majhno vasico, visoko v planini nad Konjicem. — V Vrhovnem štabu so ostali mesec dni (do 8. avgusta) in ga spremljali ob Kupreškem polju v vas Donji Malovan, od tu pa pod

Cincar planino, kjer so ostali. 4. avgusta je Tito sklical vse Slovence, ki so bili sprva v I. »slovenski četi« Ivana Cankarja, ustanovljeni v Užicu, nato pa v zaščitni četi Vrhovnega štaba, izročil pismo za slovenski Glavni štab in se poslovil od kurirjev. Povratek je bil počasnejši in težji, ker je bila patrulja številnejša in jo je bilo težje oskrbeti z živim. Šli so čez Vitorog, Lunjevačo, pri Drvarju čez Unac, pri Maglaju čez Uno, nato čez Donji Lapac, mimo Plitvičkih jezer, blizu Modruša na Klek, od tam med Delnicami in Vrbovskim čez Kolpo na Rog. Okoli 22. avgusta je prišla patrulja na Travno goro nad Ribnico, kjer se je razšla. Damjan in Ture sta ostala v odredu, da čuvata pisma, Saša je šel proti Ljubljani, Werner na Kočevsko, Jaka na Dolenjsko, da bi našli Glavni štab, ki se je po roški ofenzivi razdelil v dve skupini in še ni imel stalnega bivališča. Saša se je, še preden je prispel do brigade, srečal z Beblerjem ter odšel z njim k ustanovitvi Gubčeve brigade. Od tam sta nadaljevala pot preko Gorjancev na Travno goro, kjer sta se sešla z Mačkom, ki se je medtem srečal z Listom na Kočevskem in dobil od Damjana in Tureta Titova pisma. (Jovan Ljubosaša: »Prvi stik slovenskih partizanov z maršalom Titom in Vrhovnim štabom v Solakovi kuli«, št. 11, str. 343 do 346).

V novembrski številki »Novih obzorij« (V. let. 1952) zaključuje Teplý svoj članek »Odsevi gospodarskih in socialnih razmer v stoletju pred marčno revolucijo v našem slovstvu« (str. 662—671) z obravnavanjem racionalizma med ljudstvom, ki se kaže v obliki samega življenjskega sloga. Verifikatorji so proti zanašanju novih nazorov med ljudstvo ostro nastopali, ker so jih smatrali za vir vseh pregreh (Vodovnik). — Mnenja ljudstva o duhovščini še najbolj označuje Drabosnjak z vero v nadnaravno moč duhovnikov, medtem ko Prešeren ni bil glasnik zaostalega kmečkega ljudstva in njegovih konservativnih na-

zorov, temveč je bilo njegovo gledanje na duhovnike gledanje človeka, ki ima do soljudi pravilen takt. Dotika pa se Teplý ob koncu svojega članka tudi razmerja med obema spoloma. Zakone so sklepali starši za svoje otroke, toda za hrbtom staršev so se med fanti in dekleti razvijala kaj svobodna razmerja. Vasovanje je bila nezapisana pravica mladine, ki si je fantje niso dali odvzeti. Vodnik gleda na te navade dokaj prizanesljivo, ostro pa jih obsojajo Andreaš, Drabosnjak, Kastelic in Vodovnik. Nezakonsko materinstvo, ki je bilo posledica takih razmerij, je pomenilo za mater in otroka veliko trpljenje (Prešeren, Drabosnjak). — Kljub svobodnemu izživiljanju mladine je pri možitvi vedno odločil denar (Drabosnjak, Zupan). Revna dekleta so povečini ostala sama in bila kot »stare device« najbolje zasmeševan in zaničevan stan (Prešeren, Kastelic, Vodovnik). V zakonu so bile ženske odvisne od mož, ki so bili po tedanji šegi absolutni gospodarji v hiši, žena je bila le »dekla gospodova« (Kastelic, Drabosnjak). — Povsem drugače je bilo življenje meščanskih deklet. Zaprti med štiri stene domačega stanovanja brez spremstva niso smela nikamor. Obzorje njihove izobrazbe je bilo zelo ozko: glasba, bonton, vezenje. Glavno njihovo delo je bilo čakanje na ženina, ki so ga spoznale na domači zabavi. Revni intelektualci kot Čop, Kastelic, Prešeren niso imeli upanja na taka dekleta, zato so si izbirali neizobražena, ki so jim bila le telesne in duševne družice in so živele z njimi v svobodnem razmerju. Njihovi primeri so zgovoren dokument o položaju intelektualca v meščanski družbi in o njeni zlagani morali.

Tako kažejo naše revije tudi v tem časovnem razdobju napredek v prispevkih zgodovinskega značaja in želeli bi, da bi to dejavnost uspešno nadaljevale, jo poglobljale in tako širile zanimanje za domačo zgodovino, njeno poznavanje in proučevanje.

Majda Smole

IZ NAŠIH KRAJEV

(1. XI. 1952 — 31. III. 1953)

Tudi v navedenem obdobju je naše krajevno časopisje objavilo mnogo zanimivih člankov s prispevki za krajevno zgodovino. Nekateri izmed njih dajejo prav lepe prikaze o zgodovini posameznih krajev in s tem pri bralcih vzbujajo zanimanje za domačo zgodovino.

Strnjene preglede zgodovinskih dogajanj od najstarejših časov pa do najnovejše dobe najdemo za Rogaško Slatino (Večer št. 276, 22./23. XI.), zgodovinski profil Prlekije nam podaja Jože Makovec (Obmurski tednik št. 5, 30. I.), o usodi Maribora od davnine do naših dni piše Bogo Teplý (Tovariš št. 45, 7. XI.). V posebni belokranjski številki (Tovariš št. 5, 30. I.) dobimo kratke zgodovinske preglede o preteklosti Bele krajine, Črnomlja, Metlike in rojstnega kraja Otona Župančiča — Viniče. Jože Curk nam daje v zanimivem članku pregled preteklosti Ptujja, »mesta, ki je en sam spomenik« (Tovariš št. 9, 27. II.). Pregled nekdanjih cerkvenih in verskih razmer na Tolminskem, od VI. do XVIII. stoletja daje kratek prispevek v Novi Gorici št. 44, 31. X. Obrtnik, glasilo Obrtne zbornice LRS, prinaša v št. 19-24 letnika 1952 in št. 2-4 letnika 1953 pregled razvoja celjskega obrtništva v 500 letih, izveček iz Orožen-Felicijanove Kratke gospodarske zgodovine Celja in okolice, ki je izšla v okviru proslav 500-letnice mesta Celja.

Dolenjski list št. 2, 16. I. obrča v daljšem članku o pomenu *arheologije* za Dolenjsko pozornost bralcev na številne slučajnostne najdbe in na potrebo, da se v takih primerih pravočasno obveste strokovnjaki, da ne bi najdbe propadle oziroma, da bi se ugotovile vse okolnosti, važne za kasnejšo znanstveno obdelavo. V Volčjih njivah pri Mirni so našli dragocene in bogate najdbe iz hallstattske dobe (Dolenjski list št. 7, 20. II.), na gradbišču nove mlekarnice v Kobarižu pa osem lončenih žar s pepelom (Nova

Gorica št. 8, 20. II.). O odkritju žarnega grobišča pri Sv. Marku nad Koprmo poroča tudi Vinko Šribar, saj je čudna oblika tega vrha že zdavnaj dajala slutiti prazgodovinske najdbe (Slov. Jadran št. 47, 21. XI.). Kratko poročilo Stanka Pahiča in fotografije o ranoilirskem žarnem grobišču, odkritem na Pobrežju pri Mariboru, prinaša Tovariš št. 49, 5. XII. Pri arheološkem izkopavanju v Šempetru v Savinjski dolini so leta 1952 izkopali nad 260 kamnoseško obdelanih kosov, od katerih imajo nekateri napise, trije pa predstavljajo sedeče osebe (Savinjski vestnik št. 3, 24. I.). France Seunig nas v zanimivem članku uvede v dobo, ko je pred 1500 leti propadla rimska Emona, porušena od hunskega kralja Atile leta 452 (Tovariš št. 4, 23. I.).

Ptujski tednik št. 4, 23. I. prinaša pregled *srednjeveške* zgodovine Ptujja, enega najstarejših mest na Slovenskem. Miroslav Pahor nam podaja v članku o koprskem obzidju v preteklosti kratek pregled utrjevanja Kopra od antike preko srednjega veka, ko je bila zgrajena večina obzidja, do leta 1850, ko je bilo le-to dokončno podrt (Slovenski Jadran št. 7, 13. II.). Isti nam poroča (ravno tam št. 10, 6. III.) o posebnem poglavarju Slovencev v Kopru, znanem iz prve polovice XIV. stoletja, prvič omenjenem leta 1349. Ta poglavar Slovencev je bil višji sodnik, ki je reševal sodne spore Slovencev v koprski okolici. Ta funkcija je obstajala vse do prihoda Francozov. Poleg njega so znani iz srede XV. stoletja še posebni slovenski nižji sodniki, imenovani »conestabiles«, ki so reševali v koprski okolici zadeve nižjega sodstva (ravno tam št. 12, 20. III.).

Znatno več je člankov, ki zajemajo snov iz *najnovejše* dobe. J. Mravljak piše o usodi dravskega mostu pri Muti. Na tem mestu se omenja brod že leta 1584. Most, ki je bil zgrajen leta 1892 po dolgotrajnem prepiru, so zažgali vojaki 7. aprila 1941 (Koroški fužinar

št. 1-3, 1953). Ivo Pirkovič obnavlja spomin na pozabljen punt dolenjskih kmetov, vstajo leta 1809 proti Francozom v Novem mestu (Dolenjski list št. 1, 9. I.). O žalostnem stanju, v kakršnem je danes znamenita lekarna pavlincev iz XVII. stoletja v Olimju pri Podčetrtku, in o njeni zgodovini poroča dr. P. Strmšek (Savinjski vestnik št. 3, 24. I.). Inž. Anton Šivic piše o Kmetijski družbi in njenem pomenu za gozdarstvo. Leta 1767 ustanovljeno »Društvo za kmetijstvo in koristne umetnosti na Kranjskem«, v začetku XIX. stoletja »Kmetijsko društvo deželnih stanov na Kranjskem«, ki je dalo v tej dobi na razpolago svoje zemljišče za ustanovitve Botaničnega vrta v Ljubljani, se je leta 1820 preimenovalo v »C. kr. Kmetijsko društvo za Kranjsko«, ki je imela med svojimi odborniki tudi dva gozdarja. Kmetijska družba, ki je od leta 1843. izdajala svoje »Kmetijske in rokodelske novice« (od 1848 tudi političen list), je bila zelo upoštevana od tedanjih gozdarskih oblasti in je s prizadevanjem za pogozdovanje golega kranjskega Krasa ter ustanovitvijo posebne gozdarske sekcije veliko storila za povzdigo gozdarstva pri nas. (Gozdarski vestnik XI, 1953 str. 82). Inž. Drago Korent daje v članku »Pohorske glažute in njihov vpliv na gozdove« najprej kratek pregled naseljevanja Pohorja od bronaste dobe dalje. V XV. stoletju so Pohorje še pokrivali gozdovi, sekalo se je malo in še to le v bližini selišč. Prvi plavž se pojavi leta 1724 v Mislinji. Ta je obratoval še v XIX. stoletju. Pohorske steklarne so začele obratovati konec XVII. stoletja, pozneje jih je bilo ustanovljenih več. Za svoje potrebe so sekale les na golo, začele pa so gojiti v posebnih nasadih smreko s setvijo ter prispevale ogromno k spremembi gozdne kulture na Pohorju (Gozdarski vestnik X, 1952, str. 240). O Kopru kot središču slovenskega združništva v XIX. stoletju piše Srečo Vilhar v Slovenskem Jadranu št. 51, 19. XII. V vrsti člankov pod skupnim

naslovom »Naše mesto v preteklosti« zajema Alojzij Potočnik zanimive drobtine iz zgodovine Ljubljane: Prvi telefon v Ljubljani (Ljudske novice št. 6, 6. II.), Mestni trg (ravno tam št. 7-9), Hotel pri »Divjem možu« (ravno tam št. 10), Tri stara gostišča sredi mesta »Nordpol« (ravno tam št. 11), Stolnica in njena okolica (ravno tam št. 12), Vodnikov trg (ravno tam št. 13).

O prvih hmeljarjih v Savinjski dolini, kjer je prvi stalni nasad hmelja nastal leta 1876, poroča Hmeljar št. 12 (1952). Iljaž Stanko daje v Posavskem tedniku št. 10, 14. III. kratek pregled vinogradništva v Posavju ter govori o zaslugah Ivana Balona, ki je v devetdesetih letih XIX. stoletja ustvaril temelje za novo vinogradništvo v Posavju, ko je staro zaradi razširitve trtne uši skoro popolnoma zamrlo. Po njegovi zaslugi — stare vinograde so zrigolali in nasadili novo američansko trto — je vinogradništvo znova oživelo in se dvignilo do današnje stopnje.

V okviru akcije za zbiranje ljudskih izročil objavlja mojster Brtoncelj v Glasu Gorenjske šegave zgodbe iz stare Krope: Prvi konzum (št. 1, 1. I.), Mojster Tinač (št. 2), Boj za koze (št. 3-4), Tesarji Štangelni (št. 5), Koledniki (št. 6).

Dobro so zastopani tudi članki iz zgodovine naših *industrij in rudnikov*. Ciril Vončina daje sliko Mežice in rudnika okoli leta 1900 (Koroški fužinar št. 10-12, 29. XI.). Leta 1871 je rudarska družba Leopolda Prettnerja prodala svojo rudarsko posest v Mežici plajberški rudarski družbi s sedežem v Celovcu. Leta 1886 so začeli z vrtanjem rova Glančnika, leta 1901 je družba postavila prvo večjo zidano stavbo za pisarniške prostore. O nastanku papirnice na Prevaljah piše Karel Aberšek (Koroški fužinar št. 1-3, 26. II.). Leta 1896-97 je postavil Lahovnik papirnico na Prevaljah, za katero je dobil stroje z Dunaja, brusne kamne pa iz Nemčije. Pri gradnji jeza na Meži so našli mnogo rimskih spome-

nikov (glej Kroniko št. 1, str. 15 sl.). Leta 1906 je papirnico kupil grof Thurn ter jo izboljšal. Leta 1937 in 1943 je tovarna zgorela, nakar je bila obnovljena šele po osvoboditvi. Dr. F. Sušnik objavlja (Koroški fužinar št. 1-3, 26. II.) slovenski tekst »postave«, kakor jo je razglasila in nabila po svojih obratih »Fužinska oblast na Prevaljah« dne 15. sept. 1852. Kratek pregled zgodovine železolivarne v Gradacu v Beli krajini podaja Lojze Zupanc v Dolenjskem listu št. 48, 27. XI. Livarna je obratovala od leta 1850 do 1882 ter je svoje izdelke prodajala celo v Francijo. Zaradi vedno močnejše konkurence je morala prenehati s produkcijo. K temu članku dodaja Ivo Pirkovič (Dolenjski list št. 51, 19. XII.) nekaj podatkov o drugi, še starejši dolenjski železarni na Dvoru pri Žužemberku. Ta je leta 1804 dobila od vodje I. srbskega upora Karadjordja naročilo za 60 topov in možnarjev, toda avstrijska vlada je prepovedala pošiljati orožje Srbom. Na Dvoru je takrat bivala posebna srbska delegacija. Železarno je ustanovil knez Auersperg leta 1795, organiziral pa njegov nadzornik Jožef Globočnik. Rudo je dobivala iz Ržišč nad Kostanjevico. O tej železarni na Dvoru piše obširneje tudi Lojze Žitnik (Dolenjski list št. 1, 9. I.). Srbi v Avstriji so nakupovali orožje za svoje brate pod Turki v avstrijskih deželah. S tem v zvezi je bila tudi nameravana ustanovitev puškarne v Zagradcu, ki naj bi srbske upornike preskrbovala z orožjem. Ker avstrijska vlada ni dovolila železarni na Dvoru izročiti naročeno orožje Srbom, so ti organizirali ilegalno organizacijo za dobavo orožja pod imenom »Zvezda«, ki je orožje spravljala preko Karlovca do Siska, od tam pa z ladjami v Srbijo. Sam knez Auersperg se je moral braniti na dvoru turških očitkov, češ da Avstrija oborožuje Srbe in je Dunaj imel veliko posla z raznimi preiskavami. Toda niti nova poostrena obmejna kontrola ni mogla ovirati Srbov, da ne bi še naprej prihajali v Slovenijo.

— O stoletnici hrastniške rudniške železnice, prve normalnotirne industrijske proge v Sloveniji in o zgodovini hrastniškega rudnika, ki ga je leta 1846 kupila Tržaška rudniška d. d. od Ljubljana Luznarja, piše Zasavski vestnik št. 47, 27. XI. Pregled zgodovine rudnika svinca v Mežici, o katerem imamo prve podatke iz leta 1424, prinaša Večer št. 32, 7./8. II., o razvoju velenjskega rudnika pa piše J. Vrabič (Velenjski rudar št. 2—3, 15. II. — 10. III.). V preglednem članku obravnava J. Glazer zgodovino mariborskih tiskarn (Večer št. 30, 5./6. II.) od leta 1795, ko je dobil Maribor prvo tiskarno do današnjih dni.

Med članki z doneski za zgodovino *delavskega gibanja* pri nas nam je omeniti razpravo I. Krefta o množičnem narodnoobrambnem delu naše Partije v letih 1933 do 1941 v Mladini št. 30—37, 3. XI. do 23. XII. Zanimiv prispevek je tudi članek, ki ga je napisal dr. R. Kyovský o Francetu Železnikarju, utemeljitelju delavske organizacije na Slovenskem kot pionirju slovenskega planinstva. F. Železnikar je bil ne le hraber in odločen vodja slovenskega delavstva, temveč tudi strasten hribolezec, ki si je od leta 1880 redno zapisoval svoje izlete, n. pr. na Šmarno goro, Sv. Katarino, Sv. Jakob, v Kamniške planine, na Begunjsčico, k slapu Savice, na Grintovec. Na svojih izletih je širil tudi ideje socializma med našim ljudstvom (Delavska enotnost št. 2, 9. I.). Vasilij Melik prinaša v kratkem sestavku nekaj podatkov o vlogi slovenskega delavstva leta 1848, ko so n. pr. železarno v Podrožci dalj časa upravljali sami delavci (Delavska enotnost št. 13, 27. III.). Podatke o narodnoosvobodilnem gibanju v Ilirsko-bistriškem okraju od leta 1920, ko je začela tamkaj delovati socialistična stranka, do osvoboditve, daje Jože Zidar — Jadran v Slovenskem Jadranu št. 48—52, 28. XI. — 26. XII. Iz ohranjenega zapisnika sej in občnih zborov »Svobode« v Guštanju iz let 1922—27

podaja nekaj zapiskov Koroški fužinar št. 10—12, 29. XI. in št. 1—3, 26. II. »Svoboda« v Guštanju je bila ustanovljena že leta 1919 ali v začetku leta 1920 od Matije Gradišnika in Lovra Kuharja. Razvila je zelo živahno aktivnost ter imela več odsekov. Leta 1925 je bilo v odsekih tudi že 115 mladincev.

Zelo številni so v vseh krajevnih časopisih članki, po večini memoarnega značaja, iz obdobja *narodnoosvobodilne borbe*. Roman Kogelnik objavlja v Koroškem fužinarju št. 10—12, 29. XI. nadaljevanje svojih zapiskov iz velikega časa NOB na Koroškem o borbah leta 1944 in 1945 severno od Drave. Ivan Mohorič objavlja ravno tam št. 1—3, 26. II. poglavje iz svoje monografije mežiške doline o borbi za mežiško dolino od strani koroških Nemcev v letih 1935—1941 in za časa okupacije. 20. novembra 1942 je izšla prva številka Delavske enotnosti pod izredno težkimi okolnostmi v partizanski tiskarni v Kozarjih v šest tisoč izvodih in je odtlej častno izpolnjevala svojo nalogo (Delavska enotnost št. 49, 5. XII.). Ob desetletnici ljubljanskih demonstracij proti okupatorjevemu nasilju obuja spomine Marica Čepe. Najbolj znana je bila demonstracija 1. avgusta 1943 pred ljubljanskim sodiščem, prva pa je bila 2. februarja 1943 na grobu Malči Beličeve, ki so jo Italijani zverinsko mučili in ubili. Od 15.—17. februarja 1943 so bile demonstracije za izboljšanje položaja pripornikov, ki so tudi uspele (Delavska enotnost št. 9, 27. II.). Ignac Karničnik objavlja nekaj spominov iz partizanskih akcij na Dolenjskem leta 1942 (Dolenjski list št. 3, 23. I.), Janez Vitkovič pa se v daljšem članku spominja desete obletnice smrti Janeza Marentiča, prvega organizatorja KP in OF v Beli krajini, in podaja njegov življenjepis (Dolenjski list št. 52, 30. XII.). O začetkih narodnega upora na Koroškem avgusta 1942 piše Slovenski Vestnik št. 88, 13. XII., o pohodu II. grupe odredov, ustanovljene v začetku leta 1942, preko Gorenjske maja 1942

pa Glas Gorenjske št. 51, 13. XII. V začetku januarja 1942 so borci Cankarjevega bataljona izvojevali pri Dražgošah eno od do tedaj največjih bitk v Sloveniji z Nemci, o čemer piše Ivan Bertonec — Johan, v Glasu Gorenjske št. 1, 1. I. Josip Jeras se spominja herojske bitke partizanov z Nemci leta 1943 na Kostavski planini, ko je prišlo na enega partizana 55 Nemcev (ravno tam, št. 10, 7. III.), Lojze Hafnar pa borb z umikajočimi se Nemci in njihovimi sodelavci leta 1945 v Poljanski in Selški dolini (ravno tam, št. 13, 28. III.). Nova Gorica št. 52, 26. XII. prinaša članek ob deveti obletnici ustanovitve IX. korpusa, prvega korpusa na ozemlju Slovenskega Primorja, ki je bil ustanovljen 22. XII. 1943. Dr. I. Kopač, zdravnik Bračičeve brigade na pohodu XIV. divizije na Štajersko, obuja spomine na ta herojski pohod (Savinjski vestnik št. 6, 14. II.). 487 je bilo žrtev fašizma v mestu Trbovljah med NOB, ki so umrli kot talci ali kot žrtve v taboriščih, kot nam priča objavljeni seznam v Zasavskem Vestniku, št. 46, 20. XI. O usodi belih emigrantov po osvoboditvi piše Franček Saje v Dolenjskem listu št. 2—6, 16. I. — 13. II.

Številni so članki ob raznih *obletnicah*. Tako prinaša Tovariš št. 47, 21. XI. ob 250-letnici Slovenske filharmonije kratek oris njene zgodovine od ustanovitve do danes. Beneški Slovenci so praznovali 150-letnico rojstva prvega narodnega buditelja Beneške Slovenije Petra Podreke. Kot njegova najboljša pesem velja »Slovenija in njena hčerka na Beneškem«, objavljena v »Soči« l. 1871. Kot duhovnik se je bavil zlasti s sadjarstvom, rezljanjem, folkloro in zbiranjem narodnih starin (Matajur št. 53, 16—31. XII.). 90-letnico rojstva pa je praznoval tudi še živeči narodni in kulturni delavec Beneške Slovenije Ivan Trinko-Zamejski (Matajur št. 57, 16—31. I.). Dolenjski list št. 11, 20. III. se spominja stoletnice rojstva znamenitega dolenjskega rojaka

dr. Ignacija Klemenčiča iz Kamnega potoka pri Trebnjem, ki je bil zaveden Slovenec, profesor fizike na univerzi v Innsbrucku. Ob 90-letnici izhajanja lista »Naprej« se spominja Delavska enotnost št. 7, 13. II. tega pomembnega datuma. List je urejeval in pisal Fran Levstik, ki je v svojih člankih ostro bičal vsako polovičarstvo v politiki in ni poznal sprave z nemškutarstvom in slepomišljenjem. V številnih jezikovnih sestavkih se je boril za čisto ljudsko slovenščino. Vsa družbena vprašanja tistega časa je presojal z naprednega stališča. Zaradi nekaterih preostrih člančkov je bil list ustavljen. Izhajal je le devet mesecev — do 29. IX. 1863. Šestdesetletnico ustanovitve praznuje letos Slovensko planinsko društvo, ustanovljeno 27. II. 1893 v Ljubljani, ki je imelo že prvo leto podružnice tudi v Kamniku in Mozirju. Že leta 1872 je bilo ustanovljeno slovensko planinsko društvo »Triglavski prijatelji«, ki pa ni imelo široke osnove (Tržiški vestnik št. 5, 26. II.). Ob priliki 60-letnice planinskega društva Celje objavlja Tine Orel daljši članek o turistično-prometnih problemih zgornje Savinjske doline (Savinjski vestnik št. 9, 7. III.). V zvezi s perečim problemom preskrbe Novega mesta z vodo danes piše Lojze Mirtič o 50-letnici nove meškega vodovoda (Dolenjski list št. 11, 20. III.). Zasavski vestnik št. 51/52, 30. XII., se spominja 20. obletnice rudarske tragedije v Hrastniku, ko je prišlo na obratu Ojstro do velike nesreče zaradi eksplozije bencinskega motorja in požara, pri katerem je izgubilo življenje šest rudarjev.

Poročila o krajevnih muzejih so našla precej prostora v našem lokalnem časopisju. Glas Gorenjske se bavi z vprašanjem ustanovitve muzeja (št. 45, 1. XI.) in z nameravano ureditvijo posebnega Prešernovega muzeja v Kranju (št. 50, 6. XII.). Karel Plestenjak objavlja ravno tam št. 3–6 (1953) daljše poročilo o bogatih zbirkah škofjeloškega mu-

zeja, Matija Sušnik pa o Tehniškem muzeju na Jesenicah, važnem faktorju za ohranitev spomenikov o rudarski in železarski dejavnosti Gorenjske (ravno tam, št. 7, 14. II.). O izpopolnitvah Notranjskega muzeja v Postojni poročajo Primorske novice št. 2, 9. I., o nalogah Celjskega muzeja v letu 1953 pa Savinjski vestnik št. 3, 24. I. Štefan Mlakar opisuje zbirke in nove najdbe arheološkega muzeja za Istro v Pulju (Slov. Jadran št. 47, 21. XI.). Oglas za zbiranje gradiva za Hmeljarski muzej v Žalcu, ki bo edini te vrste v Jugoslaviji, objavlja Hmeljar št. 10–12 (1952). Kratak sprehod po bogatih zbirkah Ptujkega muzeja prinaša Tovariš št. 9, 27. II.

O.

ZGODOVINSKO BRANJE

(Vilhar Srečko), *Slovenci ob Jadranu*. Zgodovinska razstava v Kopru 29. X.—29. XI. 1952. Izdala in založila Slovensko-hrvatska prosvetna zveza, podzveza v Kopru. Opremil akad. slikar I. Pleško. 8°. 64 str.

Boj za Slovensko Istro je sestavni del zgodovinskega boja za vzhodno obalo Jadranskega morja, ki traja od 530 pr. n. št., to je od kolonizacije Visa po Grkih, ko je postala vzhodna jadranska obala torišče bojev med kontinentalnimi balkanskimi in srednjeevropskimi ter morskimi sredozemskimi, zlasti italiskimi silami. Obalni ekspanziji Grkov je sledila rimska okupacija, ki jo je slovenska naselitev omejila na posamezna obmorska mesta. Politično in kulturno osamosvajanje slovanskega zaledja je v dobi stoletnih bojev med Madžarsko, Turčijo in Avstrijo ter Benetkami razkrojilo romanske ostanke najprej na južni, nato na srednji in končno tudi na severni jadranski obali v Istri, ko je doseglo gospodarsko in kulturno ravnovesje z nekdanjo naprednejšo italško ekspanzijo in postavilo zahtevo po samostojnosti in enakopravnosti. Naš boj za Slov. Istro je tako boj za samostojnost in enakopravnost proti

imperialističnim silam Italije, ki je osvojila vzhodno obalo Jadranskega morja v znamenju svoje nadvrednosti in iz te namišljene misije po vodstvu in upravljanju sestavnih delov jugoslovanskih narodov in tako tudi slovenskega, ki se svoje enakovrednosti in sposobnosti za lastno življenje v mejah Jugoslavije že dolgo zaveda.

Dokaz te zavesti je razstava »Slovenci ob Jadranu«, ki sta jo priredila Slovensko-hrvatska prosvetna zveza in Zgodovinsko društvo v Kopru za čas 29. X. do 29. XI. 1952. Po otvoritvi razstave je izšel primerno ilustriran vodnik, ki je obenem z razstavo prva zgodovinarska manifestacija mladih istrskih izobražencev. Ker bo o vodniku kot bilanci dosedanjih zgodovinskih proučavanj gotovo govora na drugem mestu, poročamo danes le o razstavi sami.

Bogastvo gradiva, njegova razmestitev po razvojnih dobah (arheologija, naselitev Slovanov, glagolica, slovenščina v javnem življenju in slovenska prosveta, italijanska iredenta, NOB), neposrednost razstavljenih predmetov, ki pri vsej skromnosti okolja govorijo sami in jim ne jemlje besede v ospredje stopajoče dekorativno okrasje, zadostna oprema z izčrpnimi legendami, vse to omogoča, da se obiskovalec strne z razstavljenimi predmeti, ki ga uvajajo in poglobljajo v zgodovino slovenskih bojev za Slovensko Istro.

Zgodnj srednjeveški arheološki spomeniki so istovrstni s spomeniki v daljnem zaledju ter kažejo eno kulturno delavnost na obalah Istre in v celinski Sloveniji. Svojsko istrsko in kvarnersko obliko kulturne samoniklosti izraža cerkvena slovanščina v javnem življenju, ki je do najnovejše dobe ni moglo zatreti trajno priseljevanje fevdalcev iz Italije. Narodno prerrojena dežela je v XIX. stoletju začela s sodobno gospodarsko, politično in kulturno delavnostjo vključevati postojanke iz fevdalne dobe, v življenje celotne Istre in Slovenije ter s tem v razvoj, ki je te zajel v Dalmaciji za eden do dva rodova

prej. Pred potopom v zaledje je rešila Koper, Izolo ali Piran italijanska okupacija 1918, ki pa ni mogla zavreti enodušne volje Istre po samostojnosti in enakopravnosti, da je elementarno privrela na površje v NOB in z njo končala ostanke fevdalnih razmerij med obalnimi mesti in celinskim podeželjem ter s tem postavila tudi temelje za napredne razvojne pogoje v enotnosti z istorodnim zaledjem, to je s Slovenijo in Jugoslavijo. B.

Orači. I, 2. Maribor 21. septembra 1952. 4°, 32 strani.

Orači so izšli za drugo kmetijsko razstavo v Mariboru, da utrdijo razstavne dele, ki jih razstava ne bi uspela dovolj nazorno in poučno prikazati, ter imajo namen izhajati po potrebi. Vsebina je zanimiva z zgodovinske in perspektivne strani. Zgodovinsko s posegi v preteklost kmetijstva v Podravju (B. Teplý), z gozdarstvom na Pohorju in Kobanskem, žitarstvom na Dravskem polju ter vinogradništvom v Slovenskih goricah, ki jih zajame za dobo zadnjih 200 let, v trgovini s kmetijskimi pridelki pa do poznega srednjega veka; pogled v zgodovino sadjarstva (M. Šiška) se v bistvu omejuje na J. Priolove ugotovitve o prevladovanju koščičarjev pred razširitvijo jablan in hrušk po fiziokratizmu, v zgodovino vinarstva pa na različne navedbe o rimskem vinarstvu. S prispevki načrtov za modernizacijo kmetijstva v Podravju bodo ostali Orači važen vir za bodočega zgodovinarja kmetijstva v Podravju. Maribor ni samo važno industrijsko središče, temveč tudi središče največjega kmetijskega ozemlja Slovenije. Iz tega in iz mariborske srednje kmetijske šole izhaja njegova prirodna naloga, da se posveti tudi zgodovini kmetijstva, vključni v to delo Pokrajinski arhiv in razvije iz vsakoletnih kmetijskih razstav stalno kmetijsko razstavo v Pokrajinskem muzeju, ki bi znanstveno in prosvetno sodelovala zlasti pri delu kmetijskega šolstva in združništva. Danes, ko vemo, da sta vinska

trta in jablana naši domači rastlini in danes, ko se postavljajo temelji za perspektivno plantažno kmetijstvo v Podravju, postaja zgodovina kmetijstva izraz njegove kulturne ravni. B.

Kostanjevica na Krki. Ob sedemstoletnici mestnega obstoja. Kostanjevica 1953. Izdal Pripravljalni odbor obletnice Kostanjevice. Založila Vinarska zadruga v Kostanjevici. Opremil Jože Likar. Tisk Celjske tiskarne v Celju. 116 strani 8°. Vezano.

Drobna knjižica, posvečena »spominu rojakov, ki so v letih osvobodilnih bojev prelili svojo kri za svobodo svojega ljudstva«, je skromen doprinos k vrsti naših krajevnih zbornikov, ki so izšli ob raznih zgodovinskih obletnicah v zadnjih letih.

V uvodnem članku podaja Jože Likar najprej splošen pregled mesta in okolice, njegovih prirodnih bogastev in značilnosti. Isti avtor razpravlja nato v posebnem poglavju o nastanku mesta in mestnega prava Kostanjevice. Tu je prav marljivo zbral iz literature in delno tudi virov najvažnejše podatke iz politične in socialne zgodovine mesta. Čeprav je pisano z veliko ljubeznijo, se je v to poglavje vrnilo precej napak, tako formalnih kot vsebinskih, ki pa jih na tem mestu ne moremo vseh naštet. Tako so n. pr. podatki nanizani čisto brez pravega reda in notranje povezave in niso vedno dovolj kritično obdelani, imena raznih plemiških rodbin se pišejo nedosledno ali celo napačno, nekateri podatki so zastareli kot n. pr., da hrani srednjeveške rokopise iz kostanjeviškega samostana državna licejska knjižnica v Ljubljani čeprav je znano, da je to danes Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. K vprašanju najstarejšega pečata mesta Kostanjevice naj dodamo, da se nahajata dva pečata do danes najstarejšega tipa na listini 1286 maj 1. in 1296 oktober 6. v Državnem arhivu v Ljubljani. Na listini 1321 junij 15. v istem arhivu pa viši že drugi tip kostanjeviškega mestnega pečata, ki se od prvega razlikuje po

upodobitvi mestnih vrat s stolpoma ter po ornamentih, ki izpolnjujejo notranji del pečata.

Milko Kos je prispeval vzorno napisano razpravo: S kmetijskih domačij okoli Kostanjevice pred šesto leti, v kateri prikazuje na podlagi doslej še neobjavljenega in po vsebini neznanega urbarja kostanjeviškega samostana iz let 1332—1350 prav živo podobo gospodarskega in socialnega stanja podložnikov tega samostana iz onih časov.

Marjan Sadnikar podaja v zanimivo pisanem članku pregled umetnostnih spomenikov Kostanjevice predvsem župne cerkve sv. Jakoba in samostanskega poslopja.

Janko Jarc piše o Kostanjevici in njeni okolici v času narodnoosvobodilne vojne, ko je to mirno mestece doživljalo vrsto burnih dni, ter daje pregled najvažnejših dogodkov od aprila 1941, začetka fašistične okupacije, preko začetkov narodnoosvobodilnega boja in njegovega razmaha do osvoboditve 9. maja 1945. leta.

O stavbnem značaju Kostanjevice, kot ga dobimo na podlagi franciscskega katastra, razpravlja v krajšem prispevku Angelos Baš. Tu zvemo, da je imela Kostanjevica v letih 1824 do 1825 128 stavb, od katerih je bilo 82,03 % še lesenih v nasprotju z Ljubljano, kjer je ta odstotek takrat znašal le 10,72.

Knjižico zaključujeta še dva odlomka iz del Jožefa Cvelbarja, pesnika in slikarja, kostanjeviškega rojaka.

Idrija, naše najstarejše rudarsko mesto. Poljuden priročnik za izletnike, turiste in domačine. Po raznih virih sestavil Janko Trošt. Izdal Mestni muzej v Idriji. Ljubljana 1953. 49 strani, broširano.

H krajevnim zbornikom in monografijam, ki so izšli v zadnjih letih, lahko sedaj dodamo droben, toda prikupen priročnik o Idriji, tem v naši gospodarski zgodovini zelo zanimivem mestecu. Namen te knjižice je »predvsem opozoriti prihajajoče izletnike in tujce na zgodovinski razvoj rudnika in mesta, na značilnosti obeh, na njun notranji boj in težavno pot do raz-

cveta tega gospodarskega in kulturnega središča najbolj od sveta odmaknjenega predela osvobojenega ozemlja.» (str. 6)

Prvi članek nam podaja geološko osnovo, zemljepisni položaj in kratek opis mesta, v katerem spoznamo glavne idrijske topografsko-zgodovinske znamenitosti. Naslednji sestavek nam prikazuje vlogo Idrije kot središča za razne izlete in ture v zanimivo okolico. V naslednji razpravi, ki je za ljubitelja preteklosti le nekoliko prekratka, zremo za glavne podatke iz zgodovine znamenitega idrijskega rudnika. Marsikoga bi morda tu zanimalo kaj več zlasti iz starejše zgodovine rudnika, n. pr. o organizaciji izkoriščanja v prvi dobi, ko je rudnik začel igrati pomembno vlogo v zgodnjekapitalističnem gospodarstvu

naših krajev, o delovnih in življenjskih pogojih delavcev tiste dobe itd., zlasti pa o začetkih in razvoju delavskega gibanja v rudniku. Kratek člančič nam daje najvažnejše podatke o razvoju mestne občine in fare, naslednji pa o mestnem ljudskem odboru, njegovi ureditvi in gospodarstvu. Poseben sestavek je posvečen nekdanjim idrijskim šolam. V XVIII. stoletju je tu delovala pod A. Scopolijem osem let posebna rudarska šola, l. 1876 pa je bila ustanovljena čipkarska šola, ki še danes uspešno opravlja svojo nalogo. Idrija je imela že leta 1773 lastno gledališko poslopje. Prva slovenska igra pa je bila tu igrana šele 1850. leta. To staro gledališko poslopje je ohranjeno še danes. V knjižnici najdemo še seznam sedanjih šol, kulturno-prosvetnih

ter političnih in strokovnih ustanov. Kratek prispevek nam prikaže pomen idrijskega čipkarstva, kjer je danes v čipkarski zadruzi včlanjenih nad 2000 čipkaric. Sledi seznam idrijskih rojakov-veljakov, kratka zgodovina in razvoj mestnega muzeja, ki ima tu prav pomembne naloge pri zavarovanju spomenikov naše gospodarske preteklosti. Na koncu je dodan še telefonski imenik uradov, ustanov in podjetij z navedbo bančnega računa, seznam mestnih predelov in uličnega omrežja, ki je povezan s precej nepreglednim načrtom mesta, tiskanim v posebni prilogi, ter končno za tiste, ki bi se bolj zanimali za preteklost Idrije, seznam literature (starejša je močno nedostopna!).

-o

OBJAVE UREDNIŠTVA

1. *Navodila sodelavcem.* Uredništvo želi pritegniti poleg poklicnih zgodovinopiscev tudi čim več drugih sodelavcev. Poleg splošnih vsebinskih vidikov, ob razloženih v uvodniku, naj sodelavci upoštevajo tudi naslednja vsebinska in tehnična navodila: obdelava vprašanja mora nuditi nove ugotovitve, zato naj se ne opira le na literaturo in naj ne ponavlja ugotovitev drugih avtorjev, razen kolikor je potrebno za pojasnilo novih ugotovitev. Zlasti je zaželen obravnavo doslej neuporabljenega gradiva, ali vsaj obdelava znanega gradiva pod novimi vidiki.

Prispevki za »Kroniko« naj ne podajajo dogodkov in dejstev le opisovalno, marveč naj jih postavijo v njih zgodovinski okvir, naj jih osvetle z vidika tedanjih gospodarskih in družbenih razmer, in s tem pripomorejo do njih razumevanja. Zato spadajo v »Kroniko« vse panoge naše zgodovine, tudi zgodovina likovne umetnosti, glasbe in slovstva, vendar snov ne sme biti podana izolirano, marveč razvojno in v povezavi s splošnim družbenim in kulturnim razvojem.

Da bi mogla »Kronika« obseči v enem letniku krajevno, časovno in po panogah čim širše področje, naj bodo sestavki kratki (največ do 12 tipkanj)

strani). Avtorji naj dobre slike in skice prilože rokopisom.

2. *Obletnice in jubileji.* Zaradi tehničnih težav, ki ovirajo tekoče izhajanje »Kronike« (izdelava klišejev), žal ne moremo sproti spremljati vseh važnejših zgodovinskih obletnic, ker bi ustrezna številka izšla po dosežanih izkušnjah z večmesečno zamudo. (Rokopisi te številke so bili zaključeni aprila in oddani v tisk že začetka junija t.l.) Dokler nam ne bo uspelo rešiti to vprašanje, se bomo morali omejiti na naknadno obravnavo važnejših obletnic, razen kolikor bi nas pripravljali odbori za proslavo obvestili kakih šest mesecev naprej.

Dolenjsko gradbeno podjetje Grosuplje

Telefon
Grosuplje
13

**Izvršuje vsa
v gradbeno stroko
spadajoča dela**

Od svoje ustanovitve leta 1946 dalje gradi: tovarne, zdravstvene, socialne in prosvetne ustanove, suhokrajinski vodovod, kmetijsko - gospodarske in druge važne objekte

Od skromnih začetkov se je razvilo v moderno opremljeno gradbeno podjetje z veliko kapaciteto